

Zempléni Múzsá

szerkeszti:
Bolvári-Takács
Gábor

XIX. évfolyam
2. szám

2019
nyár

ERDÉLYI János

[Szabad Hangok] III.

Adtál király, adtál leczkét nekünk;
Mi pártütők vagyunk, mi szót szegünk;
 Az isten látja jól.
Keblünk szorul, végső bizalma fogy,
Nyerd vissza még, nyerd vissza valahogy
 Szived tanácsiból.

Nyerd vissza még, mi nem toljuk reád,
Az a miénk, mit a szerencse ád,
 A koczka vetve van.
Nem kell szívünk, nem kell bizalma sem,
Magadra löl hagyatva nemzetem,
 Vészed napjaiban.

A fejdelem gyermekjátéki báb,
Melyet lők a játszó idebb odább;
 És ing a korona.
Zsarátnokon áll a királyi szék,
Mivel polgári vérrel füsteték
 A trónnak bársonya.

Im árulás lőn a hitágazat,
Már a király sem mondhat igazat,
 S az eskü lelke guny.
A nép figyel, tünődve kérdezi:
Mi hát mi a törvényt védelmezi?
 A mig reája un.

Oh honfitárs! hiába kérdezed,
Magad légy, ki *magad* védelmezed,
 Karodra számolunk.
Minden vihart uszítanak bár reánk,
Miénk marad, szabad leszen hazánk,
 Mi meg nem hódolunk.

1848

LÁTÓTÉR

HARSÁNYI László:
Fénypontok a homályban

5

**BÁTORINÉ MISÁK
Marianna:**

Vélekedések a nemesi
nevelés 16–18. századi
helyzetéről

20

RINGER István:

A sátoraljújhelyi vár
régészeti kutatásának
főbb eredményei

29

KOVÁCS Evelin:

Sátoraljújhely társadalma
a számok mögött

35

KURUCZ Ádám:

Szimbolikus végakarat?
Trencsényi József repülő
főhadnagy emlékezete

45

LÁTÓMEZŐ

BANCSI Árpád

István:

nem rólam;
#temegen

53

NAGY Rita:

végül;
a sziklákról meg a vízről;
azért én mégiscsak

56

KUSTÁR György:

Eszkathon II;
Születés

59

BALÁZS Ildikó:

A világ tetején;
Matyi

61

LUKÁTS János:

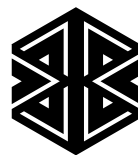
Mal du pays

65

TARCSAY Zoltán:

Kabaré

68

LÁTÓSZÖG

FARKAS Gábor:

Szembenézés és
szembesülés. Nagy Zoltán
Mihály írói világa

72

MÁRIÁS József:

Kelemen Lajos élete
a közösség szolgálatában

76

PERSÁNYI Miklós:

150 év Állatkert

85

RÉVAY Mór János:

Egy könyv a könyvről

92

Polcravaló

(könyvajánlók)

97

• • •

*A címlapra és a hátsó belső borítóra
az alapításának 50. évfordulóját
ünneplő Sárospataki Képtár
Béres Ferenc-gyűjteményéből
válogattunk. Címlapon Böhm
Lipót Hegedűs csendélet, a hátsó
belső borítón Koszta Rozália
Fiatalasszony gyermekkel című
alkotása látható.*

Lapalapító és főszerkesztő: *Bolvári-Takács Gábor*

Lapigazgató és felelős kiadó: *Bordás István*

Szerkesztőségi munkatársak: *Barna Péter, Haffner Anikó*

Arculat és tördelés: *Tellingner András*

A lap szellemiségét gondozó Zempléni Múzsza Kör további tagjai:

Baráth Béla Levente, Koncz Gábor, Lapis József, Lőrincz Szabolcs,

Nagy György András, Takács Ádám, Ugrai János.

ISSN 1585-7182

Kiadja a Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány

Honlap: www.zempenimuzsa.hu; www.facebook.com/zempenimuzsa

Szerkesztőségi és kiadói postacím: 3950 Sárospatak, Pf. 235.

Közlésre szánt kéziratot csak elektronikusan fogadunk: btg@zempenimuzsa.hu.

Megjelenik évszakonként. Ára: 400,- Ft. Előfizetési díj egy évre 1600,- Ft.

Előfizethető átutalással a Zempléni Múzsza Alapítvány 11994105-06429168-10000001 számlaszámára.

Megvásárolható a fővárosban, a megyeszékhelyeken és Zemplénben az *Inmedio* és *Relay* hírlapüzletekben, valamint Budapesten az Írók Boltjában.

Eredeti logó: Csetneki József. Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen.

Számunk szerzői

Balázs Ildikó író, újságíró, fordító. *Bancsi Árpád István* gimnáziumi tanár. *Bátoriné Misák Marianna* PhD, református teológus-lelkész, egyháztörténész, könyvtáros, főiskolai adjunktus. *Bolvári-Takács Gábor* PhD, történész, kulturális menedzser, jogász, egyetemi tanár. *Farkas Gábor* költő, tanár, irodalomkritikus. *Harsányi László* dr. univ., közgazdász, kultúrakutató. *Kovács Evelin* történész, PhD-hallgató. *Kurucz Ádám* levéltáros. *Kustár György* református teológus-lelkész, főiskolai tanársegéd, PhD-hallgató. *Lukáts János* író, szerkesztő. *Máriás József* újságíró, szerkesztő. *Nagy Rita* költő, szerkesztő. *Persányi Miklós* CSc, biológus, politológus, mérnök, állatkerti főigazgató, volt környezetvédelmi miniszter. *Révay Mór János* (1860–1926) író, könyvkiadó. *Ringer István* PhD, régész muzeológus. *Tarcsay Zoltán* irodalom szakos bölcsész, költő, szerkesztő.

Állandó támogató: Nemzeti Kulturális Alap

HARSÁNYI László

Fénypontok a homályban

„Ugy-e, könnyen adsz tüzet az utcán, / Ugy-e meg se gondolod, ugy-e rögtön el is felejtet: / Ilyen könnyen adhatsz másnak is az életedből, / Ilyen könnyű, látod a boldogság.” Szép Ernő írta e sorokat *Élő szó* c. versében, 1940-ben.¹ 1938 második felétől sok – bár korántsem valamennyi – zsidó vallású, majd később az úgynevezett második zsidótörvény nyomán zsidó származásúként meghatározott művész számára vált világossá, hogy addigi élete, művészi pályája akár véget is érhet. Az első zsidótörvény (1938. évi XV. tc. a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról) nyomán létrejött a Színművészeti és Filmművészeti Kamara (más néven a színészkamara), amelybe zsidó művészt csak a kamarai létszám húsz százalékáig vettek fel.² Akiket nem vettek fel a színészkamarába, azok új szerződést már nem kaphattak a színházakban. A néhány hónappal később megszületett második zsidótörvény (1939. évi IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról) már hat százalékban korlátozta a zsidónak minősített állampolgárok kamarai és munkavállalási arányát az értelmiségi pályákon, ezek között a színházi területeken is. Állástalanná lettek ily módon azok a színészek és színházi zenészek, akik nem kerültek be a Színművészeti és Filmművészeti Kamarába, továbbá azok is, akik átmenetileg kamarai tagok lettek, és esetleg azok is maradtak 1944 áprilisáig (amikor minden zsidónak minősített színészt kizártak), de a zsidótörvények korlátozó rendelkezései nyomán színházi szerződést már nem kaptak.

1938-tól kezdve a zsidótörvényeknek az érintettek számára katasztrofális hatása enyhítésére, az állástalanná válók megsegítésére olyan intézmények, programok születtek, mint például az OMZSA (Országos Magyar Zsidó Segítő Akció). A Hevesi Simon³ neológ rabbi javaslatára és elnökletével 1909-ben megalakult OMIKE (Országos Magyar Izraelita Köz-művelődési Egyesület) csatlakozott ezekhez a kezdeményezésekhez, és meghirdette a zsidó művészek átfogó segítségét célzó programját: a Művészakciót. Az OMIKE Művészakció tevékenységéről korábban beszámoltam, egybeként mellett e lap hasábjain.⁴

Az így emberi-szakmai válságba kerülő előadóművészek száma nem ismeretes. Mivel nem tudni pontosan, hogy hány művészt érintettek a jogfosztó törvények, azt sem lehet nem-hogy teljes körűen, de reprezentatív módon sem bemutatni, hogy az érintettek közül ki milyen módon próbált továbbra is fellépni, pénzt keresni, egyáltalán hogyan próbálta túlélni az 1939 és 1945 közötti éveket. A kevés számú forrás (újságcikkek, naplók stb.) csak töredékes ismereteket közöl arról, kik és hogyan próbáltak segíteni – az OMIKE Művészakció létrehozásán kívül – az állásukat veszített színészeknek, zenészeknek. A keresés részbeni lehetőségét éppen az OMIKE-ben szereplő művészek nevének ismerete hozta el. Hiszen ők „bizonyítottan” mindannyian zsidó mivoltuk miatt váltak kirekesztetté, állástalanná. Kényszerűségből csak ezekre a névsorokra alapozva (ami persze több száz nevet jelent) kénytelenek vagyunk

nélkülözni azok sorsának nyomon követését, akik nem voltak szereplői a Művészakciónak. Mindenekelőtt ilyenek a második zsidótörvény által zsidó származásúnak minősített, de nem zsidó vallású művészek. A tanulmány így egyfajta kísérletet jelent arra: voltak-e, s vajon felderíthetők-e a segítséget jelentő fénypontok a homályba borult országban.

1938 végén sokak számára vált nyilvánvalóvá, hogy nem nyertek felvételt a színészkarába. A *Magyarország* című politikai napilap decemberben – név nélkül – megszólaltatott néhányat a kimaradt színészek közül, feltéve a kérdést: mi lesz velük? A válaszok érthetően nagyon bizonytalanok voltak. A *jónevű komika* azt válaszolta, ha nem veszik fel a második körben sem, a főzéstudományából fog megélni. A *neves jellemszínész* Amerikába készült, és remélte, hogy a kormány megkönnyíti majd a kivándorlást. A *kitűnő énekes* abban bízott, hogy engedélyezni fogják a kávéházi énekes fellépéseket. A *jókedvű komikus* bohócnak készült, és kisebb artistamutatókat is megtanult. Voltak színészek, akik felismerve a helyzet reménytelenségét, külföldön próbálták folytatni szakmájukat. Ma már tudjuk, hogy a siker esélye nagyon csekély volt. Voltak, akik gyorsan feladták a külföldi próbálkozást, mint például Ráday Imre,⁵ Keleti László⁶ vagy Rott Sándor.⁷ Ők a sikertelen kísérlet után visszatértek Magyarországra, és az OMIKE Művészakciójában találtak menedéket. Más híres, sikeres zsidó vagy zsidónak minősülő színészek, mint Kabos Gyula⁸ vagy Szőke Szakáll,⁹ végleg kivándoroltak.

Ráday Imre

Szőke Szakáll

Hitközségi, felekezeti akciók

Az izraelita felekezet megmaradt sajtóterméke, lapja, *A Magyar Zsidók Lapja* csakúgy, mint a korábbi években az 1938 végén megszüntetett *Egyenlőség*, 1939 és 1944 között is beszámolt időnként a különböző vidéki izraelita hitközségek, de főként a Pesti Izraelita Hitközség (PIH), valamint az utóbbihoz szorosan kapcsolódó ifjúsági és egyéb csoportok kulturális rendezvényeiről. Ezeket számos olyan színész, énekes lépett fel, akiket a színészkarára nem vett fel, és/vagy nem jutottak színházi szerződéshez. A PIH-en belül létre is jött egy szervezet,

amely a műsorok, fellépések koordinációját volt hivatva elvégezni: ez volt a PIH Művészeti és Irodalmi Bizottsága. Az újsághíreken kívül szerencsére fennmaradt jó néhány meghívó is, amelyekben a PIH, illetve annak különböző ifjúsági csoportjai (például a Dr. Weisz Miksa Kultúrtársaság, a Zuglói, a PIH Bethlen téri, vagy a „Goldmark” Ifjúsági Csoportja) színi előadásokat, irodalmi rendezvényeket hirdettek meg. A szereplők egy része azonos az OMIKE Művészakciójában rendszeresen fellépő színészekkel, énekesekkel, zenészekkel, de bőségesen fordulnak elő olyan nevek is, akik nem vettek részt a Művészakcióban.¹⁰

Budapest, 1942. a postabélyeg kelte

Kedves Hittestvérünk!

Van szerencsénk tisztelettel értesíteni, hogy **május 3-án**, vasárnap **este 8 órakor** rendezzük az **V., Hollán-utca 21/b** sz. alatti kultúteremben előadóestünket, melyre Önt, b. családját és ismerőseit tisztelettel meghívja a

*Dr. Weisz Miksa Kultúrtársaság és
Magdolnavárosi Ifjúsági Csoport*

Közreműködnek:

Dr. ROSENFELD JENŐ rabbi
KELEN DÓRA, LENDYAY ANDOR, VERA VIOLA, FENYŐ ÁRPÁD
ORMOS BÉLA, POLACSEK GYÖRGY, FRANKL TIBOR
és a Magdolnavárosi Ifjúsági Csoport Énekkara, vezényel Fraknói Károly

Meghívó, 1942.

A Pesti Izr. Hitközség „Goldmark” Ifjúsági Csoportja 1939. évi január hó 29-én, **vasárnap** délután 1/25-től 1/10-ig kivételösen VII., Sip-utca 12. sz. a. Díszteremben tartja

TÁRSAS-ÖSSZEJÖVETELÉT

A MŰSOR KERETÉN BELÜL FELLÉPNEK:

VIDOR FERIKE
SZIGETI JENŐ
SIK OLGA
DAVID AURÉL

1939. február hó 5-én, **vasárnap** délután 1/25 órai kezdettel klubhelyiségében (VII., Wesselényi-utca 7. ill. „Goldmark”-terem)

Szekszárdi-Molnár István

szerezői estje:

Közreműködnek:

SIMON ZSUZSA
KELEN DÓRA
MÓRA EDITH
BÁNFI EDITH
BANKÚTI EDITH
előadóművésznők

Bevezetőt mond: **SÓS ENDRE**
Vendégeivel együtt szívesen látja a VEZETŐSEG.
Belépődíj nincs.

Meghívó, 1939.

MEGHIVÓ

A Pesti Izr. Hitközség Zuglói Ifjúsági Csoportja 1940. február havában egyesületi helyiségében (XIV. Bosnyák-tér 12.) **keddi** napokon a következő kultúrelőadásokat tartja:

1940. február 6-án, **kedden** este 8 órakor

VIDÁM EST

Közreműködik:

MAJOR ISTVÁN színművész
FRIEDMANN TRIO: zeneszámok
LICHTMANN MARIKA: szavalatok.

1940. február 13-án, **kedden** este 8 órakor előad:

Dr. KEREKES ÖDÖN egészségügyi fótanácsos
„MIT ADOTT A ZSIDÓSÁG AZ ORVOSTUDOMÁNYNAK” címmel.
Közreműködik: **GELLÉRT KATÓ** előadóművésznő.

1940. február 20-án, **kedden** este 8 órakor

SZIGETI JENŐ színművész ELŐADÓESTJE.

1940. február 27-én, **kedden** este 8 órakor előad:

Dr. POLGÁR GYÖRGY ügyvéd
„AMIT A ZSIDÓTÖRVÉNYRŐL TUDNI KELL” címmel.
Közreműködik: **SIK OLGA** operaénekesnő.

Belépődíj nincs! Meghívót csak havonta küldünk.
Pontos megjelenést kérünk.
Tagtársainkat és k. vendégeiket szeretettel várja a
VEZETŐSEG.

Meghívó, 1940.

Voltak ezeken kívül olyan színhelyek is, amelyek bár nem a felekezeti intézményei voltak, zsidó kötődésük igazolható. Bizonyos például, hogy az Erzsébetvárosi Társaskörnek (VII. Erzsébet krt. 24.) szoros kapcsolódása volt a kerület zsidó polgáraihoz. (Ezt, ha más nem is, az ott 1922-ben elkövetett antiszemita indíttatású bombamerénylet megerősítheti.) Az sem véletlen, hanem világos jelzés, hogy a Társaskör dísztermében mutatták be 1939 februárjában Harmath Imre¹¹ új operettjét,¹² hiszen a szerző darabjait attól kezdve már csak az OMIKE színpadán láthatták az érdeklődők.

<p>Meghívó</p> <p>Az Erzsébetvárosi Társaskör 1939. október hó 14-én szombaton este 9 órai kezdettel</p> <p>MŰSOROS TÁNCSTÉLYT</p> <p>rendez, melyre Önt és b. Hozzá- tartozóit hitelességgel meghívja az ELNÖKSÉG.</p> <p>BELEPŐDI NINCS! Meghívó felmutatása kötelező.</p>	<p>M Ű S O R :</p> <table border="0"> <tr> <td>ANTAL ERZSI operaénekesnő</td> <td rowspan="4" style="text-align: center;"> </td> <td>SZENTIVÁNYI KÁLMÁN konferől</td> </tr> <tr> <td>KÖKÉNY ILONA előadóművésznő</td> <td>BOROSS GÉZA kómikus</td> </tr> <tr> <td>RAJNA ALICE előadóművésznő</td> <td>SZENES LÁSZLÓ tánccsokmikus</td> </tr> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center;">Zongorán kísér: Feleki László zeneszerző.</td> </tr> </table> <p>Asztalrendelés a Hitközságnál.</p>	ANTAL ERZSI operaénekesnő		SZENTIVÁNYI KÁLMÁN konferől	KÖKÉNY ILONA előadóművésznő	BOROSS GÉZA kómikus	RAJNA ALICE előadóművésznő	SZENES LÁSZLÓ tánccsokmikus	Zongorán kísér: Feleki László zeneszerző.	
ANTAL ERZSI operaénekesnő		SZENTIVÁNYI KÁLMÁN konferől								
KÖKÉNY ILONA előadóművésznő		BOROSS GÉZA kómikus								
RAJNA ALICE előadóművésznő		SZENES LÁSZLÓ tánccsokmikus								
Zongorán kísér: Feleki László zeneszerző.										

Az Erzsébetvárosi Társaskör meghívója

1939-től kezdődően főként a vidéki sajtóban nagyon kevés hír szólt zsidó színészek, zenészek fellépéséről. Ilyen ritka hír volt a *Délmagyarország* beszámolója arról, hogy Lendvai Andor¹³ hangversenyét a Szegedi Leányegylet rendezi meg a Hitközség Dísztermében.¹⁴ Nem egy esetben tehát a műsor helyszíne alapján dönthető el, hogy a rendezvényt szervező intézmény kapcsolódott-e a zsidósághoz valamilyen módon. A *Pécsi Napló* 1942 januárjában számolt be arról, hogy a Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet meghívására hangversenyt adott Ernster Dezső¹⁵ és Faragó István. Az előbbi művész pécsi születésű, az utóbbi helyi, pécsi művész, mint ahogyan a kísérezzenekar is az volt.¹⁶ (Ernster Dezső többször kapott meghívást Pécsre.) A vidéki jelenlét híre és egyben az izraelita szervezetek segítő akciójának példája, hogy – mint arról egy interjúban beszámol – Rózsa Vera¹⁷ énekesnő, aki az OMIKE Művészakcióban lépett fel 1939 után a nyári hónapokban, amikor a Művészakció előadásai szüneteltek, vidéki (izraelita) nőegyletek meghívására lépett fel és énekelt operaáriákat.¹⁸

Mivel a hitközségi iratok nagy része megsemmisült a háborúban vagy az utána következő barátságtalan évtizedekben, egyelőre kevés adat került elő arról, hogy milyen intézményes segítséget kaptak a zsidó színészek, zenészek ahhoz, hogy akár hitközségi termekben felléphessenek. (Két vidéki izraelita hitközség, a szegedi és a pécsi iratanyagában találtunk információkat.) 1939 augusztusában a Szegedi Izraelita Hitközség Kulturális Bizottsága művészi estet hirdetett állástalanná vált zsidó művészek – Forgács Sándor szegedi színész, rendező és Móra Edith, a Művészakció színpadán is fellépő színésznő – megmentésére.¹⁹ Ugyancsak ez év decemberére kelteződik az a levelezés, amelyben az „Izraelita Művészek Szövetkezése” nevű kezdeményezés szervezett szegedi fellépést Relle Gabriellának,²⁰ a kor kitűnő operaénekesnőjének, és neves művészekből (Szentiványi Kálmán,²¹ Sztáray Márton,²² Rajna Sándor) álló társulatának. Ők is mindannyian folyamatosan szerepeltek a Művészakció színpadán.²³ 1940. május 7-i keltezésű az a levél, amelyet Vidor Ferike²⁴ színésznő írt a Szegedi Hitközség elöljáróságának, kérve, hogy szegedi fellépését anyagilag támogassák. Kérését a levélre kézzel írt megjegyzés szerint teljesítették.²⁵

21

**A Szegedi Izraelita Hitközség
Kulturális Bizottságának**
rendezésében az államilagnév nélküli művészek támogatására 1939 augusztus hó 3-án, csütörtök este 9 órai kezdettel a szegedi Izr. Hitközség Színházában

Forgács Sándor
Művészek Estét tart
vendégek éri felép
Móra Edith
a Magyar Színház v. tagja
MŰSOR:

I. rész:

I. Bevezető.

II. Forgács Sándor:
a) A víz elleni
Somlyó verse,
b) Údvöske hugom.
Júdo Heleky' verse.

III. Móra Edith:
a) Jelenet; Zilahy
Tűzmadár
című darabjából.
b) A másik
Emőd Tamás verse.
c) Divina Comedia.
Ady verse.

IV. Forgács Sándor:
Az ós kaján.
Ady verse.

V.
Jelenet: Fodor László
Érettségi
című vígjátékjából.
Forgács S. — Móra E.
Szület.

////////////////////////////////////

II. rész:

I. Forgács Sándor:
a) A bányász.
Ribényi Verse.
b) A walesi bárdok.
Arany J. ballada.

II. Móra Edith
Jelenet: Sándor.

c). Vájtunk el
című darabjából.
b) Misterium. Ady E.
c) Komédia.
Varnay Zseni.

III.
Jelenet: Rosland
Szafliók
című darabjából.
a) **Forgács Sándor:**
Mesterné.
nagy jelenete
b) **Móra Edith:**
Wágrámi jelenet.

Izraelita Művészek Szövetkezése

Dyvevény: SALLY GÉZA
Főrendező: SMAY EDE

Levélbeli meghívások (nem cím mellőzésel az ügy intézésénél.)
SALLY GÉZA, Budapest, VI. Deáktervező Ut. Tel: 15-1528. **szövegadó.**

Budapest 1939 dec.7.

**Tekintetes
Szegedi Izraelita Hitközség
Elnöke: S. E. E. E. E.**

F. hó 6-1. b. levelek elintézésében tiastelettel köszönik, hogy Nello Gabriella és tárgyalata hétfőn 11-én déli körül indul a Magyar Jelenben a pontos értesítés idejéig még onnan távirattal fogadják köszöni.

Azt az elvárásait illeti, Nello művészmű a legnagyobb örömmel és készséggel venné azt, azonban neki előadás előtt pihenésre van szüksége és ezért kéri, hogy az ő számára is helyet adjanak alkalmat a pihenésére.

Szíves fáradozásait előre is köszönjük és vagyunk
hitegetvéri tiszteltetel
SALLY GÉZA
Főrendező

Sally

Izraelita Művészek
Szövetkezésének
értesítése, 1939.

Szegedi Izraelita
Hitközség meghívója, 1939.

1941-ből érdekes felhívás került elő a szegedi iratok közül, amelyben hangversenysorozat indítását jelentik be fiatal (zsidó) művészek felléptével.

Fiatalság a fiatalokért!

A Zsidó Ifjúsági Könyvtár új programmal jelentkezik a szegedi közönség elől. „FIATALSÁG-MŰVÉSZET” címen hangversenysorozatot rendez.

A „FIATALSÁG - MŰVÉSZET” sorozat alkalmat ulkar adni a fiatal, kiválóslott művészeknek, hogy Szegeden **pódiumot és közönséget** kapjanak. *Egy párnyit jut majd az ő muzsikájukban az élet szépségéből, de prometheusi lány lesz, amely világit napjaink szárazságában...*

Hét hangversenyt rendezünk. bizárlag fiatal zsidó művészek közreműködésével. Szereplőinket a fővárosi sajtó részben lellezte és méltányolta — hisz a neves zeneesztétikusoktól származó jobbnál jobb kritikák tömege áll rendelkezésünkre.

Mi azzal a kéréssel fordulunk a t. közönséghez, hogy hallgassa meg szívesen hangversenyünk közreműködését:

Benedikt Klára, Nadas István és Sebők György zongoraművészeket,
Erdélyi István, Guttman Arthur és Trietsch György hegedűművészeket,
Starker János csellóművészt, Lukács Pál brácsaművészt, Dány Pál és Szemere György énekeseket és Bach György irodalmi szerzői esztét.
Méggyeszer szíves pártfogásukat kéri a

RENDEZŐBIZOTTSÁG.

Nov. 8.: Benedikt—Guttman est!

Fiatalság — Művészet
értesítés, Szeged, 1941.

A Pécsi Izraelita Hitközség iratai között található dokumentum tanúsága szerint a magát „Zsidó Magyar Cserkészférfiak Társaságának” nevező, budapesti bejegyzésű csoport bejelent egy, az ügyészség által 1939 novemberében már engedélyezett „Művészegítő Cserkészszolgálat” indítását. A dokumentum részletes leírást ad arról, milyen szervezeti formában, milyen

engedélyek megszerzésével és milyen műsorformában kell a tervezett programot megvalósítani.²⁶ Arról nincs információ, hogy végül megvalósult-e az elképzelt program. Ugyanitt maradt fenn az a kézzel írt, 1939 novemberében keltezett levél, amelyben Herczeg Jenő egy kis társulat (amelyben rajta kívül még Komlós Vilmos,²⁷ valamint Keleti László és Somogyi Éva,²⁸ mindnyájan a színészkarába fel nem vett színművészek találhatók) szereplésének támogatását kéri a pécsi izraelita nőegylet vezetésétől. A válaszlevélből kiderül, hogy ezt az előadást megszervezték Pécsen.²⁹

A Művészakcióhoz fűződő kapcsolatot, de legalábbis az erre tett kísérletet igazolja egy 1940 elején született levél, amely Beregi Oszkár³⁰ és Ribáry Géza³¹ aláírásával a Művészakció és a hitközségek rendszeres kapcsolattartására jelentett be igényt. Széles körű együttműködés létrejöttére ugyan nincs bizonyíték, de kétségtelen, hogy folytatódott a Művészakció egyes produkcióinak „utaztatása”, és ennek megfelelően a zsidó művészek megsegítésének kibővítési kísérlete. Erre utalnak azok a bizonyítékok, amelyek az állásukat veszített zsidó újságírók *Eleven újság* című rendezvényére vonatkoznak 1940 tavaszán, majd az a felhívás, amelyben az OMIKE Sajtócsoportja a Magyar Zsidók Naptára előfizetését kéri a szegedi hitközségtől.³²

Az OMIKE mellett, a már említett eseteken kívül, más országos zsidó szervezetek is keresték a kapcsolatot a vidéki hitközségekkel az állástalanná vált művészek megsegítése érdekében. Erre utal az a levelezés is, amelynek tanúsága szerint a Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének kérésére a szegedi hitközség 1941-ben három sorozat könyvre fizetett elő, köztük Szép Ernő³³ és Mohácsi Jenő³⁴ műveinek megjelentetésére.³⁵

Más befogadó helyszínek

Nem csak az izraelita intézmények által kínált utakat próbálták bejárni a színpadtól eltiltott zsidó művészek. Olyan helyszíneken léptek, léphettek fel – ha módjuk nyílt rá –, amelyek nem tartoztak a színészkarára felügyelete alá. Ilyen lehetőséget biztosítottak 1939 után többek között a Zeneművészeti Főiskola hangversenytermei. Fellépett itt mások mellett Vidor Ferike, Ascher Oszkár,³⁶ Ráday Imre, Gárdonyi Lajos,³⁷ lehetőséget kaptak az Operaházból eltávolított karmesterek és énekesek: Komor Vilmos,³⁸ Jámbor Ági,³⁹ Fleischer Antal,⁴⁰ Relle Gabriella. 1941-ben ennek a gyakorlatnak kívánt véget vetni a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Erről tanúskodik a Zeneművészeti Főiskola igazgatóságához írt alábbi levél.⁴¹

„A vallás- és közoktatásügyi minisztertől

Tárgy: Zsidó művészek kitiltása a Főiskola hangversenytermeiből

Az 1939. évi IV. t. c. korlátozásai alá eső művészek és főleg a Színművészeti és Filmművészeti Kamarából kiszorult színészek az utóbbi időben egyre sűrűbben lépnek fel a hangversenydobogón, hogy előadások, hangversenyek, matinék stb. keretében a velük együtt érző közönség sokszor tüntető lelkesedése közepette terjesszék azt a szellemet, amelynek szűkebb térre való korlátozása vezette a törvényhozást az idézett törvény meghozatalára.

Tekintettel arra, hogy a szóban lévő művészek szereplése az idézett törvény szellemével össze nem egyeztethető, értesítem a tek. Igazgatóságot, hogy a Zeneművészeti Főiskola hangversenytermei azok céljára a jövőben bérbe nem adhatók.

Budapest, 1941. május hó 15-én

A miniszter helyett Say [helyesen: Fáy István] államtitkár”

A színészkarára is figyelemmel kísérte az eltiltott színészek fellépéseit lehetővé tévő, a színházon kívüli helyszíneket és az itt rendezett eseményeket, bár mindezekhez jogi értelemben nem volt köze. Jól példázza ezt az az érzékelhetően nem zsidó művészeknek írt körlevél,

amelyet a *Népszava* (ahová a körlevél egyik eredeti példánya eljutott) közölt 1940 novemberében:⁴²

„Mélyen tisztelt Művész Úr!

Több ízben előfordult, hogy a zsidótörvény következtében a Kamarából kimaradt színészek művészdélutánokat és estéket rendeznek, amelyre kizárólag elsőrendű keresztény művészeket kérnek fel közreműködésre.

Sajnos anélkül, hogy a közreműködők erre gondolnának, ezeknek a szerepléseknek kifelé demonstratív jellegük van.

Felkérem Nagyságodat, hogy mielőtt a jövőben hasonló kérésnek eleget tenne, fenti körülményt, saját érdekében, mérlegelni szíveskedjék.

Budapest, 1940. november 21.”

A kamara megszületésekor úgy tűnt, hogy elvileg kínálkozik még egy kis szereplési lehetőség a fel nem vett művészek számára: a szórakozóhelyek – kávéházak, mulatók, varieték – nem tartoztak a kamarai szabályozás hatálya alá. Ezt a kaput viszonylag gyorsan megpróbálták bezárni, amint egy konkrét eset kapcsán az *Ujság* 1939 januárjában írta.⁴³ Kiderült, hogy a rendőrség csak azoknak a művészeknek engedélyezi a fellépést ezeken a helyeken, akik vagy artistaigazolvánnyal rendelkeznek, vagy „színészszövetségi igazolványuk” van. Ez utóbbi intézmény azonban a színészkamara létrejöttével megszűnt. Maradt tehát az artistaigazolvány megszerzése. 1942-ben a mulatókban, vendéglátóhelyeken fellépő zsidó művészek előtt e kiskapu is bezárult. A belügyminiszter ugyanis elrendelte, hogy a varietékben „kuplékat, vagy a színművészet körébe tartozó szólószámokat csak a Színművészeti Kamara igazolt tagjai adhatnak elő”.⁴⁴

Nagyon kevés ellenőrizhető információ maradt meg azokról a fellépési, megélhetési lehetőségekről, amelyet magántársaságok és magánszemélyek kezdeményeztek. Néhány azért naplókban, visszaemlékezésekben felbukkan ezekből. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában olvasható 1939. június 9-i dátummal a következő bejegyzés: „Mik este elmegy a Milchékhez, ahol »mecénáskodás« folyik. A szegény Szigeti színészt,⁴⁵ Tibor jó barátját, többek között szintén nem vették fel a Kamarába, és most kis családi körökben olvas fel és ad elő zsidó novellákat, amikért egy pengő belépti díjat fizetnek, és így összeszed 50-60 pengőt.”⁴⁶

Heimlich (később Hernádi) Lajos⁴⁷ is rendszeresen adott házi koncerteket: „Délelőtt Heimlich Lajos házi hangversenyén, ragyogóan játszik Chopint.”⁴⁸ Tallián Tibor könyvében szintén ír egy hasonló kezdeményezésről: „...voltak korabeli előadások, bárha többségükben még annál is zártabb körben, mint amelyet az OMIKE biztosíthatott zeneszerzőinek. Pánda Marianne⁴⁹ emlékező ismertetésében Kósa György⁵⁰ Mészáros utcai műteremlakásán lezajlott előadásokról ír; valamivel szélesebb közönség hallhatta Kósa zenéjét a Skót Misszió Vörösmarty utcai helyiségében, ahol a negyvenes évek zenei sajtója szerint előadhatta két oratóriumát. 1942 áprilisában Jemnitz Sándor⁵¹ a *Józsefet* hallotta a szerző vezényletével, 1944 legelején pedig Járdányi Pál⁵² tudósított a *Forrás* első kötetében a *Krisztus* bemutatójáról.”⁵³

Még egy visszaemlékezés, a színhely Szombathely: „Emlékezetesek a koncertek Szendééknél.⁵⁴ A negyvenes években a zsidó művészeket kiszorították a nagy koncerttermekből, így privát lakásokban koncerteztek, így Szendééknél. Sok híres muzsikusként lépett fel Szendééknél az előbb már említett házi „koncertteremben”, fellépett Jámbor Ági, Rózsa Vera, Starker János, Ernster Dezső, Dénes Vera és még sokan mások, akik nem jutnak eszembe.”⁵⁵

Jámbor Ági

Még sokáig, egészen 1944-ig megmaradtak fellépéseket jelentő helyek, alkalmak és meghívások. *A Magyar Zsidók Lapja* 1941-ben arról számolt be, hogy a „Szerdai Társaság” műsoros irodalmi délutánt rendez a Royal Szállóban, amelyen a Művészakció állandó szereplői – többek között Ascher Oszkár, Relle Gabriella, Ney Dávid – lépnek fel.⁵⁶ Sok esetben szerepelhettek a szerződésüket veszített művészek különböző szakszervezeti, szociáldemokrata intézmények, munkássegyletek által szervezett rendezvényeken, amelyekről a *Népszava* híradásaiban bőségesen lehetett olvasni. Faragó Panni és Nagy György például fellépett a Kispesti Munkásotthonban, 1940 decemberében, Relle Gabrielle és Fehér Pál pedig a vasmunkások Művészmatinóján, 1941 februárjában; hangversenyt tartottak a pesterzsébeti vasasok rendezésében, fellépett Kelen Rózsi és Flesch Imre; a Budapesti Általános Munkássegylet hangversenyén a Zeneakadémián Fischer Annie zongorázott; Munkásdalos Hangversenyre került sor a Zeneakadémián Ascher Oszkár közreműködésével. A Szociáldemokrata Párt ötvenéves fennállása alkalmából rendezett jubileumi hangversenyen Demény Arthur, Lendvai Andor, Nagy György és Palotai Erzsébet lépett fel.⁵⁷ De nem csak a szociáldemokrata alapszervezetek, illetve a szakszervezetek meghívásairól maradtak fenn adatok. Található ismertetés a *Pesti Hírlap*ban arról, hogy Sztáray Márton a Rózsavölgyi Hangversenyek keretében magyar dal- és nótáestet adott 1941 januárjában. Az *Ujság*ban arról lehetett olvasni, hogy Fábry Edit énekelt a Mozart Egyesület által rendezett műsorban, 1941 februárjában. Faragó Panni énekesnő, mint erről a *Pesti Hírlap* tudósít, fellépett a Vöröskereszt nagykanizsai szervezetének díszhangversenyén. Ugyancsak a *Pesti Hírlap* adott hírt 1943 áprilisában arról, hogy a Magyar Írók Köre által rendezett hangversenyen, nagy hatású énekszámokkal, Ernster Dezső is szerepelt.

Lehetőségek keresése a színészetén kívül

Az *Esti Kurír* az 1939-es színházi évad indításakor beszámol a színházi rendszeren kívüli menekülő utak egyikéről, amellyel az állástalanná vált művészek egy része megpróbálkozott. Eszerint a fiatalok közül nem kevesen voltak, akik átképezték magukat artistának, és ha sikerült felvételi vizsgát tenniük a Magyar Artista Egyesületnél, megkaphatták az artistaszerződés vállalására jogosító igazolványt (ezzel kísérletezett például Keleti László).

Keleti László

Alakultak táncsoportok is prózai színészekből és táncos-komikusokból, amelyek azután megpróbálták külföldi szerződésekhöz jutni. Sokak számára ez sem jelentett azonban megoldást: „egykor nagynevű színészek, mint ruhatárosok, jegyszedők, jegyellenőrök igyekeznek megélni.”⁵⁸ Szaporodtak továbbá a tragikus esetek is, bár az ezekkel kapcsolatos hírek nehezen ellenőrizhetők. Ilyen volt például a *Népszava* rövid beszámolója Szécsi Hédy színésznő öngyilkossági kísérletéről, aki „tettét elkeseredésében követte el, mert nem vették fel a színészkarába, a zsidótörvényre való hivatkozással”.⁵⁹

Szécsi Hédy

A szereplési lehetőségtől részben vagy egészen megfosztott színészek közül 1939–1942-ben jó néhányan visszaemlékezéseket írtak és adtak ki, nemegyszer – mint például Salamon Béla tette – házalva saját köteteik példányaival.⁶⁰ Ez egyfelől valamiféle jövedelemforrást jelentett, másfelől a folyamatos jelenlétet – vagy legalább annak illúzióját – a magyar kultúrában. Így ír erről a kortárs: „A Salamon-eset természetesen iskolát csinált, azóta nyakra-főre jelennek meg ezek a személyes varázssra felépített könyvek, ám akad közöttük nem egy, amely más relációban is komoly irodalmi sikerre pályázhatna. Kevesen tudják, hogy a könyveladásnak ezt a módját egy Lóránt László nevű fiatal író találta ki. Ő adta el legelőször verseit [...] nem bohó fiatal lányoknak, nem szerelmes gimnazistáknak, érzelmes szívű vénkisasszonyoknak [...] hanem bankoknak és iparvállalatoknak. Ő volt az első, Lóránt pionír, aki rájött arra, hogy a rideg gazdasági élet mennyire áhítozik egy kis üdítő líra után. Adassék neki elismerés a kitűnő ötletért. Most sok zsidó költő, író, színész járja a derék pionír útját, a fiatal író agyafúrt trükkje így nemesedett, tisztult meg a kenyértelenül maradt zsidók létfenntartási küzdelmeiben.”⁶¹

E könyvek egy része szellemes, humoros visszaemlékezések gyűjteménye. De itt-ott megjelenik a pályáról való eltiltás írásba foglalt keserősége is, ahogy az alábbi részletek is mutatják: „A legnagyobb külföldi sikereim után jöttem kisebb gázsiért vissza Budapestre, mert csak itt, csak a pesti közönség előtt éreztem magam jól, itt hazámban, ahol születtem, ahol közel 50 évig játszottam, ahol a közönség kedvence lettem, ahol becsületet éltem, ahol családot alapítottam, ahol ünnepeltek, ahol fogalom lettem és ahol 1939-ben a Színészkamara visszautasított.”⁶²

„Ezerkilencszáznegyvenegy, szeptember! Elvesztettem a szerződésemet, kenyértelenül maradtam. De valamiből tovább kell élni! Nem akarok elpusztulni! Mit tehetek?! Csak azt, amit más kollégáim is tettek eddig: könyvet írok és megkeresem vele a közönség szívét!”⁶³

„Színész vagyok és nem író [...]. Most nem játszhatom tovább színpadon. Megpróbálok tehát így papíron folytatni a játékot tollal és kalamárisal.”⁶⁴

A könyvek megjelenése, pontosabban az a körülmény, hogy egykor volt neves színészek kényszerűségéből könyvügynökként lépnek fel, vegyes fogadtatásra talált. Jó példát nyújtanak erre Radnóti Miklós és felesége, Gyarmati Fanni naplóbejegyzései Vidor Ferike könyve kapcsán: „Ebéd után betértünk Fannival az Ilkovitshoz, feketét inni, állva, futtában. Vidor Ferike ül az egyik asztalnál. Leültet – nagy fecsegés. Humoros, kedves, eltaposhatatlan asszony. Most az életét írta meg (vacak, szemé, polgároknak étek, – „dicséri” a könyvet; a kommünt, az emigrációt, Gábor Andort,⁶⁵ mindent kihagytam, „csak a popóm látszik ki belőle” stb.), és öt pengőért árulja a „zsidóknak”.”⁶⁶

„Ebéd után az Ilkovitsban Vidor Ferike fogott meg, letegezett, mint régi barátokat [...]. Most valami vacak könyvet adott ki Ferike az életéről, és azzal tarhál. Az odaszólítás magához is azért történt, hogy Miklósnak egy gyűjtőívet nyújtson át. Ott ül, mint egy vadász az Ilkovitsban, és várja a hasonló áldozatokat.”⁶⁷

Az említettekén kívül ekkoriban írta meg visszaemlékezéseit Bárdos Artúr, Feld Mátyás, Gárdonyi Lajos, Komlós Vilmos, Lendvay Andor, Radó Sándor és még sokan mások.⁶⁸

Nem csak színház a világ

Miközben a színészkamara és a keresztény (értsd: nem zsidó), mi több, főként erősen jobboldali vezetők irányítása alá került színházak együttműködésével a színésztársadalom zsidó tagjai teljesen kiszorultak az első nyilvánosságból, másként alakult a helyzet a képzőművészek esetében. Arról sajnos nincs adat, hogy képeik, szobraik eladása miként változott, de feltehetően jelentősen csökkent, hiszen az amúgy sem jelentős állami, fővárosi megrendelésekből kiszorultak, korábbi vásárlóik egy része pedig állástalanná vált, és így jövedelmétől is elesett a

zsidótörvények után. A magángalériákban rendezett kiállításokon (és ez volt a meghatározó) jelenlétük viszont töretlen volt, még a korszak végéhez közelítő 1943-as esztendőben is. A kor reprezentatív művészeti egyesületének, a Nemzeti Szalonnak⁶⁹ kiállítási katalógusaiban nyomon követhető, hogy a Művészakció résztvevői (akik tehát bizonyítottan zsidó vallású képzőművészek) közül elég sokan kiállítottak a Nemzeti Szalon különféle kiállításain. 1941–1943 között szinte mindegyik csoportos kiállításon megtalálhatók voltak zsidó festők, szobrászok. Évről évre hét-nyolc zsidó művész neve is felbukkan egy-egy kiállítás katalógusában. 1943 októberében, a Képzőművészek Új Társaságának (KUT) kiállításán húsz, a Művészakcióban is szereplő művész neve tűnik fel. A Tamás Galériában,⁷⁰ amely e korszakban végig teret adott a kortárs modern, kísérletező művészeknek, 1944. január–februárban Gábor Mariann, illetve Frank Frigyes festőművészek gyűjteményes kiállításait rendezték meg. Márciusban a katalógus szerint még kiállított itt Amos Imre, Anna Margit, Farkas István, Sugár Andor, Vajda Lajos és más zsidó, illetve zsidó származású művészek.

A segítségnyújtás sajátos formája volt az, amelyet a magyar irodalmi zsargon „négerezésnek” nevez. Aki ezt a segítséget nyújtja, az másként fogalmazva a „szellemíró” (*ghostwriter*). 1939 után ezzel az eszközzel éltek olyankor, amikor – főként filmforgatókönyvek esetében – a valódi szerző neve nem válhatott ismertté. A kitűnő színháztörténész, Magyar Bálint⁷¹ hagyatékában található egy rövid, hatoldalas gépirat, amely a „Néger forgatókönyvírókra vonatkozó információk” címet viseli.⁷² A gépiratot minden bizonnyal Radó István filmújságíró⁷³ készítette 1961-ben, erre utalnak a neki címzett és a „helyettesítést” elismerő levelek is. Ő egyébként szintén a zsidótörvények hatálya esett, nem dolgozhatott a filmszakmában, s a rendelkezések megszegéséért 1941-ben, majd 1942-ben internálták. Szele Tamás így ír erről: „Kik voltak ezek? Hát, nem a névtelen nullák, az is biztos. Rejtő Jenő,⁷⁴ Nóti Károly,⁷⁵ Békeffi István⁷⁶... és sokan, nagyon sokan mások. A birtokunkba került lista negyvenhat filmet tartalmaz, melyek közül egyet sem az írt, aki hivatalosan jegyezte, vagyis aki a stáblistán szerepel. A képen látható listán először olvashatjuk a film címét, aztán a forgatókönyv valódi szerzőjét, végül azt, akinek a nevének szerepelt a mozgókép. Embertelen világ volt, hiszen az eltiltott szerzők százszor többet, jobbat, kellemesebbet, szórakoztatóbbat tehettek volna le a közönség elé, ha az elmebeteg törvények nem kényszerítik őket erre – és a magyar állam ehhez asszisztált, ugyanis kellett a filmek. De nagyon.”

A négerék, szellemírók, strómanok gyakran barátok, jó ismerősök, pályatársak voltak, akik segítettek ingyen, segítettek pénzért – de akár így, akár úgy, mindenképpen kockázatot vállaltak, hiszen mindez törvénysértés volt a javából. Idéz egy esetet Szele Tamás is: „...hétfőn, december 15-én ismét néhány szakmabelit állítottak elő a főkapitányság bünyügyi osztályára. Nóti Károly filmírót, Schmolka János filmügynököt, Ungár Sándornét, a FOX filmvállalat volt tisztviselőjét, Matzner Károlyt, a FOX Film Rt. budapesti fiókjának volt igazgatóját és Verő Andort, az Atelier Film Rt. társtulajdonosát hallgatták ki. Kihallgatásuk után valamennyiüket internálási javaslattal kísérték át a toloncházba. A toloncházban lévő rendőri bíróság rögtön megtartotta a tárgyalást és az öt szakmabelit, mint a gazdasági életre ártalmas egyéneket, internálták...⁷⁷

Néhány példa az igazoló levelekkel a dokumentumból:

Budapest, 1961.aug.3.

Kedves Szerkesztő Ur!

Nagyon öröstellém, hogy ilyen későn válaszolok. Egyetlen, halvány mentésem rengeteg elfoglaltságom. Állandóan uton vagyok, s havonta 1-2 napot töltök itthon mindössze, amikor holt-fáradtan fekszem és nem tudom eléggé kipihenni magam.

Ami a feltett kérdéseket illeti:

1./ Az Afrikai vőlegény könyvét teljes egészében Nóti Károly írta.

2./ A "Beszélő köntös"-re vonatkozóan nem tudok ilyen kate-górikus választ adni. Ennek könyvében ugyanis sokan dolgoztak, s emlékezetem szerint Nóti is adott hozzá ötletet, de ezt a könyvet nem ő írta. Palásthy és Asztalos is dolgoztak a könyvön, s tény-leg ők nevezhetők az íróknak. Rajtuk kívül Paoséry Ágost, majd a rendező, mégpedig először Nádasdy Kálmán, majd később Radványi Géza is adtak hozzá ötleteket, a már említett Nóti Károly mellett. Más "néger" író nem működött közre.

Mindig szívesen állok rendelkezésére, ha bármiben segíthe-tek és ígérem, máskor nem esem a késés ilyen botrányos bűnébe.

Szívályes üdvözléssel

Katona Jenő s.k.

Mint Nóti Károly özvegye, igazolom, hogy alábbi filmek forgatókönyvét férjem írta, azonban az akkor érvényben volt tör-vények alapján, nem ő szerepelt forgatókönyvíróként, hanem olya-nok, akik számára a filmírás envegélyezve volt:

Afrikai vőlegény	Gentryfészek
András	Leányvásár
Álomkeringő	Ördöglovas
Behajtani tilos	Sok hűhó számiért
Beszélő köntös	Szervusz Péter
Bors István	Az utolsó Vereckey.

Nóti Károlyné s.k.

Radó István felkérésére igazolom, hogy az alábbi filmek forgatókönyvének írói nem azok voltak, akiket az akkor fennállott korlátozó, illetőleg jogfosztó rendelkezések miatt, a tényleges szerzőkkel egyetértve a hatóságok felé bejelentettünk és a filmen szerepeltettünk, hanem az alább felsorolt forgatókönyvírók. A fil-mek gyártásvezetője én voltam és így tudomásom volt a helyzetről. Irások feljegyzésem nincs az alábbi adatokról, de emlékezetem így volt:

a film címe:	Jegyezte:	Írta:
Férfihűség	Nagyiványi Zoltán és Rodríguez Endre	Szatmári Jenő
Katyi	Palásthy Géza	Kolozsvári Andor
Kádár Kontra Kerekes	Asztalos Miklós	Kolozsvári Andor
A szerelem nem szegény	Orbók Attila	Kolozsvári Andor
Uz Benoe	Orbók Attila	Békefi István
Vissza az uton	Orbók Attila	Kolozsvári Andor

Budapest, 1961. június 3. Kiss Miklós s.k.

Magyar Bálint hagyatékában
található gépiratok

Szele Tamás így értékeli a fentieket: „Az még hagyján, hogy a *Pepita kabátot* Segesdy László⁷⁸ nevéen Rejtő Jenő írta, az is, hogy az *Ördöglovast* dr. Asztalos Miklós⁷⁹ nevéen Nóti Károly. De az már mégiscsak furcsa, hogy a nyíltan nyilas, fajvédő eszméket hirdető Nyirő József⁸⁰ egyik fő művéből forgatott *Uz Bence* forgatókönyvét a neves és ajánrozott szerző helyett – aki országgyűlési képviselő is volt – Orbók Attila nevéen Békeffi István kellett tető alá hozza! Nem lehet igaz, hogy Nyirő József, egyébként Göbbels nagy híve, nem tudott erről a machinációról, hiszen a forgatás során konzultálnia kellett a valódi forgatókönyvíróval. Tudta, és hallgatott.”

*

Az 1939-től mindent beborító homályban tehát fel-felcsillantak apró fénypontok. Akkor is voltak segítőkész emberek, akik azon túl, hogy kenyérhez segítették embertársukat, segítettek megőrizni azok önbecsülését is. Voltak intézmények, amelyek a segítségnyújtással mindezen kívül nagy szolgálatot tettek a magyar kultúrának. Egyfajta hálózat jött létre, amelynek segítségével a törvénykezés által zsidónak minősített színészek, zenészek és más művészek megpróbálták túlélni a homályba borult jelent. A legsötétebb idő – mi már tudjuk – csak ez után következett be 1944-ben. Volt, aki ezt is túlélte. És voltak – sokan –, akik nem. Rájuk is emlékeztem ezzel az írással.

Jegyzetek

- 1 A Magyar Zsidók Lapja, 1940. január 11., 3. o.
- 2 Vö.: Strausz Péter: Kamarák a két világháború közötti Magyarországon. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008. 115–120. o.
- 3 Hevesi Simon (1868–1943) rabbi, az OMIKE alapítója és egyházi elnöke.
- 4 Harsányi László: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület és a Művészakció (1939–1944) = Zempléni Műzsa, XIII. évf. 3. szám, 2013. ősz, 51–70. o.
- 5 Ráday Imre (1905–1983) színész, az OMIKE Művészakció egyik vezető művésze.
- 6 Keleti László (1904–1972) színészkomikus.
- 7 Rott Sándor (1868–1942) a korszak egyik leghíresebb kabarészínésze.
- 8 Kabos Gyula (1887–1941) színművész, a két világháború közötti magyar film meghatározó szereplője.
- 9 Szőke Szakáll (1884–1955) kabarészerző és színész.
- 10 Néhány meghívó az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatvány-tárában, néhány pedig a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében található.
- 11 Harmath Imre (1890–1940) színpadi szerző, népszerű operettek szövegírója.
- 12 Bemutatták az új Harmath-operettet = Esti Kurir, 1939. február 28. 12. o.
- 13 Lendvai Andor (1901–1964) operaénekes, bariton, a zsidótörvények előtt és után az Operaház tagja.
- 14 Lendvai Andor hangversenye = Délmagyarország, 1939. október 29. 4. o.
- 15 Ernster Dezső (1898–1981) operaénekes, basszus, több világhírű operaház, közöttük a New York-i Metropolitan énekes.
- 16 Ernster Dezső és Faragó István hangversenye = Pécsi Napló, 1942. január 27. 7. o.
- 17 Rózsa Vera (1914–2010) énekesnő.
- 18 Benczés Tibor: Amerikai szerződéssel a retiküljében oratoriumokat szeretne énekelni a jiddis-dalok legkitünőbb előadója Rózsa Vera = Képes Családi Lapok, 1941. 35. szám, 19. o.
- 19 Szegedi Zsidó Hitközség, Hitközségi iratok, 141/1939.
- 20 Relle Gabriella (1902–1975) opera-énekesnő, a zsidótörvények előtt és után az Operaház tagja.
- 21 Szentiványi Kálmán (1883–1950) kabarészínész, konferanسیé.
- 22 Sztáray Márton (1906–1972) énekes, kávéházakban lépett fel.
- 23 Szegedi Zsidó Hitközség, Hitközségi iratok, 280/1939.
- 24 Vidor Ferike (1889–1970) kabarészínész.
- 25 Szegedi Zsidó Hitközség, Hitközségi iratok, 60/1940.
- 26 Pécsi Zsidó Hitközség Hitközségi iratok, 681/1939. Az elképzelés gyakorlati megvalósulásáról nem rendelkezem adatokkal.

- 27 Herczeg Jenő (1886–1961) és Komlós Vilmos (1893–1959) kabarészínészek, Hacsék és Sajó megformálói.
- 28 Somogyi Éva (1920–2000) modell és színésznő.
- 29 Pécsi Zsidó Hitközség Hitközségi iratok, 637/1939.
- 30 Beregi Oszkár (1876–1965) színész, rendező, az OMIKE Művészakció egyik művészeti vezetője.
- 31 Ribáry Géza (1889–1942) ügyvéd, a PIH elnökhelyettese.
- 32 Pécsi Zsidó Hitközség Hitközségi iratok, 211/1940; 8/1940.
- 33 Szép Ernő (1884–1953) író, költő.
- 34 Mohácsi Jenő (1886–1944) író, költő, műfordító.
- 35 Pécsi Zsidó Hitközség Hitközségi iratok, 1581/8/1941.
- 36 Ascher Oszkár (1897–1965) színész, előadóművész, színészpédagógus.
- 37 Gárdonyi Lajos (1896–1945) budapesti színész.
- 38 Komor Vilmos (1895–1971) karmester, az OMIKE Művészakció zenei vezetője.
- 39 Jámbor Ági (1909–1997) zongoraművész, zenetanár.
- 40 Fleischer Antal (1889–1945) karmester, korrepetitor, zeneszerző, zenetanár.
- 41 Gádor Ágnes – Szirányi Gábor: Dohnányi Ernő-iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában, II: 1938. szeptember – 1941. június. (Dohnányi Évkönyv) MTA Zenetudományi Intézet Dohnányi Archivum, Budapest, 2004. 422. o.
- 42 Levelez a Színészkamara = Népszava, 1940. november 28. 6. o.
- 43 Kamarai igazolvány nélkül mulatóban sem szerepelhetnek a színészek = Ujság, 1939. január 26. 10. o.
- 44 Artisták magánszámokat nem adhatnak elő a varietékben = Népszava, 1942. augusztus 18. 6. o.
- 45 Szigeti Jenő (1890–1949) színész.
- 46 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: Napló 1935–1946. I. kötet, 1939. június 9-i bejegyzés, Jaffa Kiadó, Budapest, 2014. 416. o.
- 47 Heimlich Lajos (1906–1986) zongoraművész, zenepédagógus
- 48 Radnóti Miklós: Napló. 1940. dec. 26-i bejegyzés. Magvető Kiadó, Budapest, 2018. 153. o. Ferencz Győző jegyzete: „Mivel a zsidótörvények miatt Heimlich Lajos nem adhatott nyilvános koncertet, 1940. december 26-ától az V. ker., Légrédy Károly (ma XIII. ker., Balzac) u. 21. III. emelet 3. szám alatti lakásán adott házi koncerteket.”
- 49 Pándi Marianne (1924–2009) zenetörténész, a négykötetes Hangversenykalauz szerzője.
- 50 Kósa György (1897–1984) zeneszerző, zongoraművész.
- 51 Jemnitz Sándor (1890–1963) zeneszerző, karmester, zenekritikus.
- 52 Járdányi Pál (1920–1966) zeneszerző, zenepédagógus népzenekutató.
- 53 Tallián Tibor: Magyar képek. Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből 1940–1956. Balassi Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 79. o. Vö. Járdányi Pál összegyűjtött írásai. Szerkesztette: Berlász Melinda. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 2000. 266. o.
- 54 Szende László Bárdos Alice hegedűművésznő férje.
- 55 Weiss András: A kezdet, II. = Életünk, 52. évf. 6. szám, 2014. június, 81. o.
- 56 A Magyar Zsidók Lapja, 1941. január 16. 7. A Szerdai Társaságról nem sikerült információt szerezni.
- 57 Népszava, 1940. december 8. 9. o.
- 58 Klamár Gyula: Akiknek nem szól többé az ügyelő csengője = Esti Kurir, 1939. október 9. 8. o.
- 59 Nem vették föl a színészkamarába... = Népszava, 1940. március 13. 8. o. Szécsi Hédy (1917–1944) sikertelen öngyilkossági kísérletét követően, 1942–1943-ban az OMIKE Művészakció előadásain szerepelt. Ismeretlen helyen halt meg 1944-ben.
- 60 Salamon Béla: Hej, színművész. Budapest, a szerző kiadása, 1939.
- 61 Komlós Jenő: A zsidó fájdalom könyve. Budapest, a szerző kiadása, 1942. 8. o.
- 62 Rott Sándor: A „kis Rott”-ról. Budapest, k. n., 1941. 158. o.
- 63 Pártos Erzs: Köszönöm!... Budapest, k. n., 1941. 3. o.
- 64 Vidor Ferike: Kezitsókolom! Budapest, a szerző kiadása, 1940.
- 65 Író, Vidor Ferike férje 1919–1924 között.
- 66 Radnóti Miklós: Napló. 1941. február 9-i bejegyzés, i. m. 174. o.
- 67 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: Napló 1935–1946, II: 1941. február 9-i bejegyzés, Budapest, Jaffa, 2014, 10.
- 68 Minderről részletes elemzésben számol be Gajdó Tamás: (Nem) véletlenül történt. Zsidó színházművészek emlékiratai 1939 és 1943 között = Jelenkor, 47. évf. 6. szám, 2004. június, 528–544. o.
- 69 A Nemzeti Szalon a magyar képzőművészek és műpártolók egyesülete volt, amelyet Budapesten 1894-ben alapítottak képzőművészek. Elnöke a vizsgált időszakban gr. Zichy János vezető katolikus politikus volt, de az elnökségben ekkor megtalálható többek között Csók István festőművész és Horvai János szobrász is.
- 70 Tamás Henrik (1879–1960) galériája 1927-től a háború végéig a progresszív képzőművészeti alkotók egyik legfontosabb kiállítóhelye volt.
- 71 Magyar Bálint (1910–1992) színházigazgató, színháztörténész.

72 A gépirat egyes részleteit Magyar Bálint örököseinek engedélyével használok fel. Szintén az ő engedélyükkel írt Szele Tamás a dokumentumról korábban – feltehetően 2014-ben – egy beszámolót, amely már nem érhető el. Helyenként támaszkodom az ő, számomra megismerhetővé vált összefoglalójára is.

73 Radó István (1891–1972) újságíró, gyártásvezető, producer.

74 Rejtő Jenő (1905–1943) magyar író, kabaré- és színpadi szerző, forgatókönyvíró, a magyar szórakoztató irodalom népszerű képviselője és megújítója.

75 Nóti Károly (1892–1954) író, újságíró, forgatókönyvíró, kabarészerző.

76 Békeffi István (1901–1977) színműíró, kabarészerző.

77 Magyar Film, 1941. december 2. 9. o.

78 Segesdy László (1899–1975) forgatókönyvíró, dalszövegszerző.

79 Asztalos Miklós (1899–1986) író, történész.

80 Nyíró József (1889–1953) erdélyi magyar író, újságíró, szélsőjobboldali politikus.

Az illusztrációk forrshelyei:

1. Ráday Imre – PIM OSZMI Archívum
2. Szőke Szakáll – <https://stefan2001.blogspot.com/2013/02/szoke-szakall.html>
3. Meghívó, 1942. – Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár
4. Meghívó, 1939 – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
5. Meghívó, 1940 – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
6. Az Erzsébetvárosi Társaskör meghívója – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
7. Szegedi Izraelita Hitközség meghívója, 1939. – YVA-JM32112/40
8. Izraelita Művészek Szövetkezésének értesítése, 1939. – YVA-JM32112/816
9. Fiatalság – Művészet értesítés, Szeged, 1941. – YVA-JM32384/1961
10. Jámbor Ági – <https://www.youtube.com/watch?v=o1mk3uZ9YKw>
11. Keleti László – PIM OSZMI Archívum
12. Szécsy Hédi – PIM OSZMI Archívum
- 13–15. Magyar Bálint hagyatékában található gépiratok

BÁTORINÉ MISÁK Marianna

Vélekedések a nemesi nevelés 16–18. századi helyzetéről

A nemesi ifjak és leányok nevelésével kapcsolatos megnyilatkozások hangsúlyozzák, mennyire elengedhetetlen ennek a társadalmi rétegnek, illetve az ehhez a réteghez tartozó ifjaknak és lányoknak a helyes nevelése, hiszen ők lesznek a haza, az ország jövőbeli sorsának alakítói, illetve alakítóinak nevelői. Tanulmányunkban néhány olyan forrást mutatunk be, amelyek elénk tárják a nevelés 16–18. századi hazai helyzetét, különösen a nemes ifjak és leányok nevelésének kialakult gyakorlatát. Látni fogjuk, hogy a szinte a középkor kezdetéig visszanyúló nemesi nevelés formái és gyakorlatai a 17. századtól több kritikát, mint elismerést kaptak.

*

A reformáció kibontakozása és meggyökerezése Európában sok területen változást hozott. Ez különösen szükségyszerű volt az oktatás és a nevelés területén. Amellett, hogy az addigi nevelési szinterek átgondolása elengedhetlenné vált, a reformációban hangsúlyt kapott az anyanyelvű kisiskolák felállítása, ahol az általános népnevelést kívánták megvalósítani, hogy a társadalom szegényebb rétegéhez tartozó fiúk, de főleg a leányok is részesüljenek az oktatás valamilyen formájában. A nemes leányok nevelésének – a korábbi századoknak köszönhetően – több fajtája ismeretes: főnemesi udvarokban, kolostorokban, illetve magántanítók révén.¹ A főnemesi udvarokban a nemes ifjú hölgyek rendszerint az udvar nagyasszonyai mellett készültek az életre. Oktatták őket az Isten félelmére, az uralkodó, a szülő, a leendő férj feltétlen tiszteletére, megtanították a háziasszonyi teendőkre, s nem utolsó sorban bevezették a jó modor, az illem rejtelmeibe. Ezekon kívül az írás, olvasás tudományának elsajátításából is kivehették részüket. Katus László a nyugat-európai feudális társadalom kiváltságos osztályának leányaival kapcsolatban írja, hogy két életút között választhattak. Az egyik, hogy megházasodtak és várúrnők lettek, a másik, hogy kolostorba vonultak és apácaként töltötték hátralévő életüket.² Ez utóbbi nyújtotta a másik nevelési színteret. Ez azonban nem volt kizárólagos, hiszen a legtöbb nemesasszony mindkét életformát választotta. Míg férjhez nem adták, kolostorban nevelkedett, majd pedig feleségként várúrnőként élt. Arra is vannak adatok, hogy miután a férje meghalt, újra kolostorba vonult, s élete végéig ott maradt.³ A nevelés harmadik formája a házitánító fogadása, amelynek előnye, hogy a gyermek a szülői háznál maradt, s nem idegen udvarban nevelődött.

Magyarországon mindez változásért kiáltott. A helyes nevelés elengedhetetlen velejárója olyan intézmények felállítása, amelyekben nemcsak a nemesek, de a szegény népréteg fiai és akár leányai is tanulhatnak. Ez utóbbiak számára a tanulás lehetősége még sokáig a társadalmi hovatartozás által volt meghatározott. Összevetve a nyugati mintákat a hazai helyzettel, elmondható, hogy országunkban is megtaláljuk a nők oktatásának, művelődésének fentiekben ismertetett formáit. Bár a zárdák jelentősége nem volt akkora, mint nyugaton, a bennük folyó nevelés megvalósult. Működött az udvari iskolai rendszer és a házitánítószág gyakorlata.

A 16. században szép példáit találjuk a nemesi leánynevelésnek. Elsők között Somi Borbála asszonyt, Bánffy László feleségét, akiről Bornemisza Péter jegyezte le, hogy mennyire kegyes, adakozó, bőkezű, bibliaolvasó asszony volt. Mi több, olyan feladatot is végzett, ami páratlan a maga nemében: tanított. Fontosnak tartotta időnként összegyűjteni saját cselédleányait és nekik a *Bibliából* felolvasásokat tartani. Mindez azt bizonyítja, hogy Somi Borbála neveltetése nem nélkülözte az önzetlenséget, a jó ügy támogatását, a kegyesség alapjait.⁴

A lutheri tanításokat asszonyok is terjesztették. A folyamat sokféle formát öltött. Ezek egyike lehetett Somi Borbála gyakorlata is. A hitújítás elleni vizsgálatokat elrendelő iratokból kiderül, hogy voltak, akik verseket írtak. Dóczy Ilona⁵ és Massay Ágnes⁶ énekeskönyvekben fennmaradt egy-egy vallásos éneke bizonyítja ezt.⁷ Ládonyi [Ladoni?] Sára⁸ az énekének írásakor már két férjét temette el. *A Láss hozzám, Úristen, kegyelmes szemeiddel* kezdetű könyörgésben személyes sérelmeit – árvaságát, a rosszakarók szidalmait – panaszolja.⁹ Telegdy Kata¹⁰ egyetlen másolatban ránk maradt műve eredeti poétikájú költői levél, szellemes-csípős válasz (maig sem azonosított) rokonának, ángyának levelére, amelyben amaz eldicsekedett az általa létrehozott, Pallasnak-Minervának szentelt óirodalmi ligettel. Sárdi Margit megfogalmazása szerint a költői vitában Telegdy Kata ironikus felhangokat adott a stilizált pásztorregény-világképek. Űgyesen használja az évődés, a kritika, az öntudat és önironia hangnemeit. Világképe, műfaja, poétikai felfogása alapján Telegdy Balassi Bálint tágabb köréhez tartozhatott.¹¹ Heltai Gáspárné pedig, a híres kolozsvári könyvnyomtató özvegye, Magyarországon egyedülálló módon tovább vitte férje könyvkiadó vállalatát.¹²

A Rákóczi családból származó Erzsébetről jegyezték fel, aki az Erdődy grófi családba ment férjhez, hogy költő volt, két verse maradt fenn.¹³ De szólhatunk azokról a nemes asszonyokról is, akik számos nyomtatvány megjelenését segítették elő anyagi áldozatukkal. Ezekről a szerzők könyveik előszavában hálásan megemlékeztek.¹⁴

A nemesi elit legfelkészültebb tagjai gyermekeik nevelését a legjobb kezekbe adták. Ez idő tájt az udvari iskolák jelentősen hozzájárultak a nemesi ifjak és leányok neveléséhez. Itt sajátíthatták el a fiúk a hadi ismereteket, az idegen nyelveket, szerezhettek ismereteket a közigazgatásról és a korabeli perrendtartásról.¹⁵ Általános gyakorlat volt, hogy a nemesek egymásnak ajánlottak egy-egy udvart fiúk vagy leányuk neveltetésére. Még a leghatalmasabb urak is idegen udvarba küldték 9-10 éves leányaikat tanulni.¹⁶ Ilyen központ volt pl. az ország három részre szakadása után a Nádasdy-udvar.¹⁷ Kőrös Gáspár¹⁸ Erdődy Péternek,¹⁹ a későbbi horvát bánnak 1554-ben írt levelében a Nádasdy-udvart ajánlotta. Erdődy leányának, Bogumilának keresett megfelelő neveltetési helyet: „aggódom az én Bogumilám egészségéért. Tanácsom szerint biztonságos lenne, ha őt Nádasdy nagyságos úr udvarházában neveltetnék Nagyságtok.”²⁰

A Batthyány-család udvaráról számos forrás maradt ránk. Itt sok horvát és német ifjú nevelődött magyarrá. Zrínyi Miklós 1561-ben egyszerre három leányát küldte a Batthyányak udvarába. „Kérem, hogy te kegyelmetek asszonyommal egyetembe oktassátok és tanítsátok őket, hogy az anyjuk nyomát kövessék, s annak jó hírét, nevét viseljék.”²¹ Balassi Bálint lengyelországi ifjút is ajánlott Batthyány Ferenc udvarába. Gicz János Nádasdy Ferenc nevével ajánlotta Pázmány Gáspárt Batthyány Boldizsárnak. „Bihar vármegyéből egy jó főnemes nemből való ifjú legény: Pázmány Gáspár, ki valami ideig az én szolgálatomban is fogott, kívánczik nagyságodhoz látásnak, hallásnak és tanulásnak okáért. Én is kérem nagyságodat, mint kegyelmes uramat, hogy nagyságod vegye be udvarába harmad vagy negyedmagával és legyen minden jóval neki énérettem, melyet én nagyságodnak megakarok szolgálni.”²²

A főúri fiúk vagy lányok nevelésével kapcsolatban az utókor gondolkodásában elterjedt, hogy lényegében „kis felnőttként” kezelték őket, s így fogalmazódtak meg felőlük az elvárá-

sok. Nádasdy Tamás nádor fia nevelésével kapcsolatban azonban Asztalos Bernadett egészen más képet rajzol. A Nádasdy Ferenc neveléséről fennmaradt adatokból azt a következtetést vonja le, hogy a kis felnőtté nevelés helyett értékelték a gyermekkort, és úgy tekintettek ezekre az évekre, mint a gyermek önálló korszakára. Nádasdy Ferencet az első években a gyermekkor természetes időtöltése jellemezte, vagyis a játék bent vagy a szabadban: csörgő, bőrlabda, kiskocsi, gólyaláb, vesszőből font faló, Nürnbergből hozott játék katona. A későbbiekben persze megjelent a szigorú felügyelet és a komoly taníttatás. A nádor időnként levélben tanácsolta feleségének, Kanizsai Orsolyának, hogy a gyerek előmenetelét néha vesszővel is ösztönözzék. A durva bánásmód nem, de a testi fenyegetés ebben a korban elfogadott volt. A Nádasdy-udvarban azonban sokkal inkább a jutalmazás volt jellemző motiváló erő, semmint a fenyegetés vagy a vessző.²³

*

Továbblépve a következő évszázadra, Pázmány Péter a 17. századi katolikus egyház legkiemelkedőbb alakja a *Mint kell a keresztény leányt nevelni* című, korabeli mentalitást összefoglaló prédikációjában egyértelműen síkra száll a lányok korszerű nevelése érdekében. Hangsúlyozza, hogy már az ókori írók felismerték, hogy a lányok jó nevelésén múlik, milyenek lesznek majd a fiak. „A leányok jó neveléséből áll főképpen az ország böcsületes állapotja: nemcsak azért, hogy fele az ország lakosainak asszony, hanem azért is, hogy a férfiak jó nevelése nagyrészt az asszonyoktól vagyok (...) mivel első nyolc esztendőnket, az-az leggyengébb és hajlandóbb üdönket, asszony emberek gondviselése alatt töltjük.”²⁴ Pázmány féltette a hagyományos női értékeket, ezért fontosnak tartotta rászoktatni a leányt „orsó rokka forgatására, szövésre, fonásra, reczekötésre, mesterséges varrogatásra (...) nem helyesen gondolkodik az ki úri személyekhez illetlennek véli a szövést, fonást.”²⁵

Apáczai Csere János a 17. század kiemelkedő egyénisége az iskolaügy érdekében emelt szót. Elsősorban fiúkat tanító intézményekről beszélt, kihegyezve a nemes ifjak tanulás iránti és jövőbeni elhivatásuk hiányára. Kolozsvári köszöntő beszédét az iskolák szükségességéről írta. Keményen megbíráta az elmaradott erdélyi művelődést, a rest tanulókat, a papságra áhítozó tanárokat, az iskolákat elhanyagoló papokat és a nagyúri egyházzgondnokokat. Egyeséges nemzeti iskolarendszer körvonalait vázolta fel, követelte anyanyelven tanító alsó fokú iskolák állítását. Rendkívüli vehemenciával érvelt az iskolatípusok helyes használata, az ott folyó oktatás minősége, az írás, olvasás, s egyáltalán a tanulás mellett. Szinte felszólította nemzetét ennek a szükségnek a meglátására. „...Ideje hát, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! Végre, végre ébredj fel az álmokból, leheld ki magadból Bakkhoszt, kinek folyton áldozol, oszlasd el gyógyírral szemeid homályát! Nézd, szemléld, vizsgáld, milyen forrásból ered tömérdek nyomorúságot, melynek súlya alatt görnyedsz. Drága gyermekeid, hazánk reményei már bölcsőjüktől fogva a tudatlanság feneketlen örvényébe merülnek, és így felnőtt korukban sem látják meg soha a világosságot, sem saját javukat, sem a haza javát.”²⁶ Ezeket a sorokat az alsóiskolákkal kapcsolatban fogalmazta meg, hiszen ezek alapozzák meg a későbbi magasabb szinteket. Elismerte, hogy triviális iskolákban az ország nem szűkölködik, de hozzáfűzte, hogy „akik a triviális iskolát el nem végezték, ha magasabb fokú tanulmányokra, a felső iskolák és akadémiák előadásaira bocsátjuk is őket, sohasem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket. (...) Ha pedig a triviális iskolát végzett tanulók nem mehetnek tovább, olyanok lesznek, mint a repkény, mely egy darabon felkúszik a fára, de ha a faágak, amelyek tartják, nem nyúlnak tovább, akkor saját súlyánál fogva visszahajlik a földre. Ez a mi számunkra a legnagyobb szerencsétlenség.”²⁷ Ezt követően a felsőfokú iskolák kerültek a nagyítója alá. Elismerte, hogy van már az országban egnéhány, de ezekben többnyire csak teológiát, logikát adnak elő a latin nyelvvel együtt, más tudományokra, amilyenek a

természettudományok, vagy szaktudományok, nem helyeznek hangsúlyt. Ezért követeléseként fogalmazódott meg ezzel az iskolatípussal szemben is a magas színvonalú felsőoktatás kialakítása, amelynek feladata már nemcsak a papok, hanem világi szakemberek képzése. Az iskolák, illetve a berkeiken belül folytatott képzés azért fontos, mert „... ezek az iskolák állíthatják az állam kormányrúdjához a legkiválóbb állami vezető embereket, a legigazságosabb bírákat és a legbölcsebb tisztviselőket, akik alkalmasak az állam igazgatására és kormányzására.”²⁸

Apáczai korában Erdélyben csakúgy, mint Magyarországon, a kollégiumokban való tanulás már nem csak a nemes ifjak kiváltsága volt. Többnyire azonban mégis ők engedhették meg maguknak. Talán ezért hangzott el tőle, hogy a kollégiumok tanulóifjúságának jelentős része nem alkalmas magasabb tanulmányokra, mivel nem a tudományok szeretete vonzotta őket oda. Lusták, képtelenek kitartóan fáradozni a tudás elsajátításáért. Márpedig a nemesek gyermekeinek a nevelése – véleménye szerint – az ország jó előmenetelének a függvénye. Apáczai a fő művét is az erdélyi kollégiumokat befejező nemes ifjak számára készítette, akik humán képzettséggel rendelkeztek ugyan, de a latin nyelvű szaktudományos, természettudományos műveket nem értették.²⁹ Apáczai az itt említett példákban a nemes fiúk neveléséről beszél, hiszen a leányok iskolai neveléséről ekkor még nem beszélhetünk.

A költő Zrínyi Miklós tisztában volt azzal, milyen haszna van a könyveknek, az olvasásnak, s az ezekből megszerzett tudásnak. Egyik 1651 körül megfogalmazott prózai művében a könyvek segítségével való céltudatos és rendszeres tanulás fontosságát fejtegeti. „Az ember élete oly rövid, hogy alig vihet véghez öt vagy hat derék dolgot, és mikor kezdett szokásból valamit tanulni az ember, akkor szűnik meg, és nem lesz tovább. Viszont azok, akik olvasnak, nem öt vagy hat dolgot jól főztek meg elméjekben, hanem számtalant, és mindjárt készek a cselekedethez is, mihent hozzá kezdenek.”³⁰ Ennek alátámasztására beszél Mátyás királyról és a római világból nagygyá lett egyénekről, majd felteszi a kérdést: „Honnan ez? mert nem született velük.”³¹ A válasz egyszerű: „a tanulásból”.³² „Bánom, hogy minékünk magyaroknak egy bolond példabeszédünk vagyon ez ellen, hogy nem jó papirosból hadakozni, de mennyi igazsága legyen ennek a mondásnak, lássa meg az, aki okos.”³³

Másik, 1661 körül készült írásában a nemesi ifjúság nevelésének, főleg elpuhultságának kritikáját adja. „Egy nemzet sem pattog úgy, s nem kevélykedik nemesség titulussal, mint a magyar, maga annak bizonyítására, conservatiójára, látja isten, semmit nem cselekszik. Ülnek haszontalanul fiaink vagy otthon atyjoknál és anyjoknál, vagy, ha ugyan derekasan látni, hallani akarnak (az mint ők mondják), egy magyar úr udvarában beállanak és szerződnek. Ott mit tanulnak? innya; mi többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megprémezni, egy kantárt pillangókkal felcifrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pipeskedni, egy paripát futtatni, egyszóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni. (...) Az úrfiak szintén ilyenek; az ital legnagyobb mesterség és katonaság, mentül aljasabb s rosszabb lovászokkal, kóborló katonácskával társalkodhatnak, legnagyobb katonaságnak tartják; osztán ha a hús esztendőt alig érik is el, mindeniknek feleség kell. Ha tízen volnának is egy famíliából, senki nem tanul tudományokat, senki nem lesz zárandokká, hogy láthasson, tudhasson abból valamit hazájának szolgálni. Ezek kívánják osztán a generálisságot, és ugyan ezeknek kell adnunk, mert nincs más jobb.”³⁴

Zrínyi sorai egyértelműen ábrázolják a nemesi nevelés hiányosságait, és azt, hogyan gondolkodtak a 17. században a nemes ifjak saját életükről. Szomorúan állapítja meg, hogy tanulni, világot látni nem akarnak, de rangot, magas tisztséget igen. S milyen negatív a végki-csengés: „és ugyan ezeknek kell adnunk, mert nincs más jobb.” Valóban, a kor nemessége adta az ország vezetését, rajtuk múlt a haza sorsa. A kevésbé felelősen gondolkodó és viselkedő nemesek mellett azonban – mint fentebb jeleztük – már a 16. században akadtak olyanok,

akik komolyan vették rangjukat és az azzal járó felelősséget, s felkészültek arra, hogy későbbi hivatásuknak messzemenően eleget tegyenek.

Rátérve a 18. századra, Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben* kifejezően írta le, hogyan látta az erdélyi nemesség fiainak és leányainak nevelését, s az ebből fakadó életvitelt. Ezek az írásművek jól jellemzik a még hagyományosan nemesi és vallásos gondolkodású, de a fejlettebb francia viszonyokat ismerő, élénk színekkel ábrázoló, mély emberi bölcsességgel, okos bírálat-tal állást foglaló Mikest. Bár jól tudta, hogy a társadalom hogyan viszonyul a nők oktatásához, legyenek azok nemesi vagy szegény származásúak, határozott és kora társadalmától teljesen eltérő véleményt fogalmazott meg arról, miként kellene őket nevelni. „Mert a leányok neveltetésére úgy kell vigyázni, valamint a férfiakéra. De még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika. Hogy lehet a? Nem igaz-é az, édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány asszonnyá változván, a fiát mind jól tudja nevelni, oktatni és tanyítani, és aztot az ország szolgálatjára alkalmatossá tenni? Ergo, hasznára vagyton tehát az országnak, ha leányokat jól nevelik és oktattatják. A régi rómaiak megajándékozták az olyan anyákat, kik a haza szolgálatjára jól nevelték fiokot. Erről többet nem írok, és többet nem írhattam volna, ha szinte fiam volna is, de nincsen, és azt bánom...”³⁵

Mikes egyértelműen megfogalmazza, miért fontos nevelni a nemesi leányokat: ők természetes módon válnak az ország életének részévé, mégpedig fiaik és leányaik majdani felnevelése révén. A következő levelében kitér arra, hogy a szülők nem foglalkoznak leányaik nevelésével, sok esetben nem hogy idegen nyelv tanulására nem serkentik őket, de még az írás és olvasás tudományának elsajátítására sem szorgalmazzák. Az 1719. június 18-án Jénikőből keltezett levelében rávilágít a nőnevelés fontosságának – szinte az ókortól hangsúlyozott – okaira: „Azt írta volt kéd a minap, hogy már ért franciául. Aztot igen jól cselekszi kéd, hogy idegen nyelvet tanul. Bár a mi földink azon volnának, hogy idegen nyelvre tanyíttatnák gyermekeket, de azt olyan állapottal oly keveset gondolnak, hogy még csak az írásra és az olvasásra sem kényszerítenék a leányokat, hogyha csak azoknak nem volna arra kedvek – azt a két dolgot pedig egy nemes leánynak nemcsak illik, de szükséges tudni. Azon kívül, hogy a valláshoz a szükséges, hogy holmi jó könyveket olvashasson; de a micsoda szükséges egy nemes asszonynak, hogy az ura távollétében az urát mindenekről tudósíthassa, és az ura levelét elolvashassa. Nem lehet mindenkor olyan ember mellette, akivel irattathasson; de, ha volna is, a férfi nemcsak a hagymáról és a dézma borról kívánna írni a feleséginek, hanem más egyéb egységéből, szeretetből származó gondolatait is leírná, ha a felesége tudna írni és olvasni; de minthogy nem tud, úgy ír néki, valamint egy idegennek. Ha megvizsgálónk, hogy micsoda levelet ír az ura egy olyan asszonynak, aki nem tud olvasni, és hogy micsodást ír a tisztartójának, meglátnók, hogy mindenik egy húron pendül, és nem sok különbség vagyton közöttök. Arról nem is szóllok, hogy mennyi külső dolog történik olyan, amelyet az ember örömet megírna a feleséginek; némelykor szükséges is volna megírni, de elhagyja, mert a felesége nem tud olvasni, és azt nem akarja, hogy más megtudja. Erre azt felelik némely csúfos és rövid eszű anyák, hogy nem jó egy leánynak, hogy írni tudjon, azért hogy a szeretőinek ne írhasson. Oh! mely okos beszédek ezek! Mintha az írás okozná a rosszat, és nem a rossz az írást. Nem akkor történik meg a tilalmas dolog, amikor egymásnak írnak, hanem akkor, amikor egymással vannak, és nincsenek szükségek az írásra. Akár tudjon a kéz írni, akár ne tudjon, de a szív eljár a maga dolgában. Nekem úgy tetszik, hogy nemcsak azért írok kédnek, hogy írni tudok, hanem azért, hogy a hajlandóság viszen reá. Ha nem tudnék is írni, csak ugyan csak legelső alkalmatosságkor mindazokat megmondanám kédnek. Mindezekből azt hozom ki, hogy az ilyen

anyák nem okosan gondolkodnak, a leányokat a vallásbeli dolgok iránt való tudatlanságban nevelik, és akinek adják, az el nem kerülheti, hogy tudatlanságáért ne szenvedjen. Akármely szép legyen a gyémánt, de ha rútul vagyon metszve, nem becsülik. Mindezekre, tudom, azt fogja kéd mondani, hogy még házas nem vagyok, mégis az asszonyoknak akarok leckét adni. Nem akarok, édes néném, nem akarok. Tudom, hogy kéd is velem egy gondolatban vagyon eziránt. Lássá ki-ki, szabad a magáéval, és az Isten adjon olyan feleséget, aki írni és olvasni tudjon, de ha nem tudna is, azon lennék, hogy megtanyítanám, ha több esze nem volna is, mint egy macskának.”³⁶

Mikes tehát látja, hogy a leendő feleség, anya szerepének betöltésében nemcsak a vallásos ismeretekre lesz szüksége, hanem írásra és olvasásra is. Nem válik a nő kárára, mert férjével való levelezése bensőségesebb, gazdasági ügyek intézésében járatosabb, nevelés feladatában hozzáértőbb lehet.

A következő, idézett levelét 1725. június 11-én Rodostóból írta: „arról igen okosan gondolkodik kéd, hogy úgy szeretné neveltetni a fiát és leányát, valamint ott Pérában nevelik a franciák. Édes néném, ott pedig csak kereskedőket lát kéd, de az országokban kellene látni, hogy a nemesember gyermekeit mint nevelik. A' való, hogy nekik magok királyok vagyon, és ahol mindenféle tudományok és mesterségek virágoznak. Az is való, hogy egy országnak a boldogsága az iffiakot való jó neveltetésekből áll – a hadakozást, a tudományokat és a mesterségeket akkor kezdik tanulni. A mi boldogtalan országunkban mindezekre alkalmatlansága nincsen egy iffiúnak, noha mindezekre olyan alkalmatos volna, mint akármely nemzet. Mindazonáltal úgy tetszik, hogy mégis jobban lehetne nevelni az iffiakot, ha az atyák arról jobban gondolkodnának. Noha közüllök sokan tudatlanok, és egy vaknak nehéz a világtalant vezetni. De ha magok is a tanulást jobban szerették volna, a fiaikat többre tanyíthatnák, mert egy jól neveltetett és oktatott iffiú a fiát aszerént neveli. Mert ugyanis nézzük el, hogy neveltetnek nálunk az iffiak. Közönségesen legalább tíz vagy tizenegy esztendő koráig a faluból ki nem megyen, hanem addig a falusi iskolában jár. Addig az ideig megtanul olvasni, de az olvasással csak paraszti szokást is tanul. Ha iskolában nincsen, otthon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer az apját részegen látja, aki nem törődik azzal, hogy a fiában valamely nemesi és keresztényi jó erkölcsököt oltson, és csak a cselédekkel való társaságban hagyja, akikől mindenféle rossz szokást és rossz erkölcsöt látván, eltanulván, azok benne csaknem holtig megmaradnak. És a nagy parasztságban való neveltetése miatt azt sem tudja, ha nemesember gyermeke-e? Talán meg sem tudhatná másként, hogyha csak a jobbágyok kis uroknak nem neveznék. Tizenkét vagy tizenhárom esztendő korában valamely collégiumban béplántálják, ahonnét huszonnégy vagy huszonöt esztendő korában szabadul ki, olyan idejében, amelyben másutt már az olyan iffiú jó deák, jó historikus, a geometriát, gyeográfiát szükségéhez képest tudja, és már jó haditszt. Nemcsak hadi dolgot, de országos dolgot is bízhatnak reája. De már vigyük haza pompával a mi huszonöt esztendő deákunkot a collégiumból, és nézzük meg, hogy annyi tanulás után mit tud, és hogy ha használhat-é valamit tudományával az országnak vagy magának. Legelsőben is a mi deákunk azon igyekezik, hogy cifra köntöse és paripája legyen. Egynehány könyvit és filozófiáit valamely almáriumban eltemetvén, azután faluról-falura bójárja az atyjafiait. Aristotelesnek ott egynehány terminusit kipöki, de deákul már szégyenlene beszélteni, azért hogy az asszonyok tanuló deáknak ne tartsák. Az atyjafiainál mit csinál? Leghasznosabb beszélgetése a vadászatról, a lovakról vagyon. Ha asztalnál vagyon, nagy gyaláznak tartaná, ha jól nem innék, és még deáknak tartaná, ha magát mentegetné. Ebéd után vagy az asszony vagy a leányok házában bontja ki, amit Virgiliusból vagy Ovidiusból olvasott. De hogy az iskoláról való emlékezetet is teljességgel elfelejtse, szükségesnek gondolja lenni, hogy a szolgálók közül kettőt vagy hármat szeretéinek fogadja. Eszerént fel-

róván az atyjafiait, és közöttök egynehány részegség után megmosván torkát a deák szótól és az iskolai portól, ismét haza iromtat azzal, amit az atyjafiaitól tanult. De mit tanult? Azt a tudományt előveszi, mihent az apjához vendégek érkeznek, mert legnagyobb gondja is a' lesz, hogy az apja vendégit megrészegítse, és az apjától is azért dicséretet vegyen másnap. Eszerént tölt el két vagy három esztendő t vagy a vadászatban, vagy az italban, vagy a Vénus udvarában, és amit egynehány esztendőig tanult, azt egy kevés idő alatt csaknem mind elfelejti. Mit tanult volt annyi esztendőig? Csak a deák nyelvet. És egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat vészi, és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. És a fizikájából annyit nem tud, mint a molnárja vagy a kovácsa, nem tudván csak annak is okát adni, hogy miért hinti meg vízzel annyiszor az égő szenit. Annyi deáksága után csak azt is a tisztartójától kell megkérdeni, ha a szállóje délre vagy északra fekszik-é. Kérdjük már aztot, hogy mikor fogja hasznát venni a logyikájának, ha megházasodván, a gazdaságakor annak semmi hasznát nem veszi. Az ország gyűlésiben elmenvén, az ország dolgához nem tud; nagy csendességben kell hallgatni a végezéseket, mivel ha ott úgy disputálnának, mint az iskolában, azonnal ő is felugranék székiről, és felkiáltaná: nego majorem! De azokhoz nem értvén, olyan tanácsot kell adni, hogy hányják el az emberfőt. Nemhogy azt tudná, hogy miben áll az ország haszna, de azt sem tudja, micsoda országok szomszédi Erdélynek, hogy ha a Maros a Tiszában foly-é elsőben vagy a Dunában? De hol? – a' meg más kérdés volna.

Mindezekből látjuk, hogy a nyolc vagy kilenc esztendeig való tanulásnak, se maga, se az ország hasznát nem veszi. Mert a deák nyelvnek úgy venné hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De így a mi filozófusunk egy-két esztendő múlva olyan tudatlanná lészen, valamint a gondviselője, és ha a tisztartójának nem kelletnék írni, talám az írást és az olvasást is elfelejtené. Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemesembernek idővesztés annyi esztendőig csak azt a nyelvet tanulni, mivel amellet más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna. Egy parasztember gyermekének még haszontalanabb, és jobb volna, mihent írni és olvasni tud, valamely mesterségeket tanulni, mivel a mesterségek és a kereskedések hajtanak hasznot egy országban. Tudom, hogy a mi országunkban egy iffiúnak más tudományt nem lehet tanulni, mert nincsenek arra való collégyiumok, mint más országokban, ahol egy huszonöt esztendő s iffiú négy- vagy ötféle tudományokat tud, és egy közönséges iffiú két vagy három mesterséget. De lehetlent nem kell kívánni a szegény erdélyiektől, nem is kívánok. De az atyák nagy számot adnak azért, hogy a fiakot nagyobb gondviseléssel nem nevelik, és a nemesi jó erkölcsre nem ingerlik még eleinte, hanem még példát adnak a részegeskedésre, a feslett és tunya életre. Ha a fiakot csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmasok volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látna valamely gyümölcset annyi esztendeig való tanulásának. De a sok hejjehuja, a kopó, a virrattig való ital mindezekre időt nem ad, és nem engedi, hogy az elme valamely hasznos dologban foglalja magát; és ha megvénül, jó tanácsot sem tud adni, mert ifjúságát haszontalan töltötte el. És egy tudatlan tanácsúr olyan egy országban, mint egy üres hordó a pincében. De édes néném, most veszem észre, hogy miben töröm a fejemet. Mindazonáltal, mint hazafia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság. De akármely hosszú levelet írjak is kérdnek erről a dologról, azzal a mi iffiaink szokásokat meg nem változtatják, se az atyák az asztalnál való bévett rendet el nem hagyják. Kérdnek pedig azt javallom, hogy a fiának olyan tudományokat adasson, amelyekkel használhasson országának. Én eleget predikálottam a fiakról, azért leszállok a predikállószekekből, és menjen fel kéd is oda predikállani a leányokról, a' kédet illeti...³⁷

A levelet olvasva azt érzékeljük, hogy Mikesnek bizony nem volt jó véleménye az erdélyi nemes fiúk neveléséről és neveltetéséről. De hasonlóan negatív megítélést kapott nála az iskoláztatás, illetve a kollégiumokban tanított tárgyak értelme. Ez utóbbiról úgy fogalmaz, hogy sem a latin nyelvnek, sem pedig az itt elsajátított tantárgyaknak nem látja hasznát, hiszen sem a politikában, sem a gazdaságban nem tudják alkalmazni a tanultakat. Pedig a cél az lenne, hogy kikerülve az iskolapadokból akár a haza, akár saját maguk számára kamatoztatni tudják az elsajátított tudást. Emellett azt sem felejtí el megemlíteni, hogy a tanulni vágyó kedv sem olyan, mint esetükben lenni kellene, különösen akkor, ha úgy tekintünk rájuk, mint a haza eljövendő meghatározó egyéniségeire, akiknek élete és munkája függvénye az ország jóléte, előhaladása. Nála is megtaláljuk a szülői felelősség hangsúlyozását a nevelésben és a példamutatásban. Elmarasztalóan szól azokról az apákról, akiktől a fiúgyermek csak rossz példát láthat, mert ezáltal ő maga sincs motiválva, hogy másképpen viselkedjen. Pedig a tanulásnak, az elsajátított tudománynak rendkívüli haszna van nemcsak saját maguk számára, de a környezetük, a társadalom, az ország számára is.

Mikes a levele végén érdekesen fogalmaz: „én eleget predikálottam a fiakról, azért leszallok a predikállószekből, és menjen fel kéd is oda predikállani a leányokról, a' kédet illeti...” Ha nem ismernénk korábbi leveleit, azt hihetnénk, a leányok nevelésének ügyét nem tekintette sajátjának. A nőnevelés történetét figyelembe véve azonban tudjuk, hogy a 18. századra az erősebbik nem részéről már többen hangsúlyozták és tartották fontosnak a nők képzését.³⁸ A szegény réteghez tartozó leányok nevelésének ilyen mértékű hangsúlyozása ekkor még nem kapott visszhangot, hiszen a rájuk háruló munkát írás-olvasás nélkül is el tudták végezni. Az ő nevelésük egyelőre egyházi kereteken belül, a katekézis formájában merült ki.³⁹

Jegyzetek

- 1 Misák Marianna: „Minden oskolába járó leány gyermektül...” Református nőnevelés a 16–19. századi Felső-Magyarországon. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2014.
- 2 Katus László: Várurnók és apácák, nemesasszonyok a középkorban, 2001. = www.rubicon.hu/magyar/oldalak/varurnok_es_apacak_nemesasszonyok_a_kozepkorban 2014.07.29.
- 3 Uo.
- 4 Bornemiszta Péter: Egykötetes prédikációs könyv, 1584. In: Heltai Gáspár és Bornemiszta Péter művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 1144. o.
- 5 Kélete nem teljesen tisztázott. Valószínűleg azonos a nagylúcei Dóczy Ilonával, aki férjét, Batthyány Farkast (†1552) Temesvár elestekor vesztette el. Nevét a Bornemiszta-énekeskönyvben (Énekek három rendbe. Detrekő, 1582.), majd ezt követően a Bártfai énekeskönyvben (Az keresztyény gyülekezetben való isteni dicséreték [Bártfa], 1593.) közzétett könyörgő és hálaadó ének őrizte meg. Az éneket 1567-ben, pünkösöd után szerezte. „Dicsérlek tégedet, én édes Istenem, nagy kegyelmességedért és énhozzám való az te szent fiadnak nagy irgalmasságáért...”
- 6 Valószínűleg rokona volt Pázmány Péter édesanyjának, Massay Margitnak. Ránk maradt éneke a Bornemiszta-énekeskönyvben (Énekek három rendbe. Detrekő, 1582.), majd pedig a Bártfai énekeskönyvben (Az keresztyény gyülekezetben való isteni dicséreték, [Bártfa], 1593.) jelent meg. Hálaadás tiszta életért címmel írt éneket: „Mostan vöttem, Uram, én ezt eszemben, hogy meghallgattál engem kérésemben, nem akartad veszedelmem éltében, tisztán megtartottál tisztességemben,” amelyben hálaalkodik Istennek, hogy megmentette ellenségeitől, s megóvta attól a bűntől őt, hogy ellenségeire átkot kérjen.
- 7 Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története 1526–1686. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 1. kötet, 547. o.
- 8 A nemesládonyi köznemes Ládonyi családból származott. Valószínűleg rokona volt a költő Wathay Ferenc feleségének, Ládonyi Annának. Első férje csehkúti Essegváry Imre, második férje kuzmicsi Bocskay Ferenc. Kétszeres özvegységében írt könyörgését a Bornemiszta-énekeskönyv (Énekek három rendbe. Detrekő, 1582.) és az ennek nyomán kiadott Bártfai énekeskönyv (Az keresztyény gyülekezetben való isteni dicséreték, [Bártfa], 1593.) őrizte meg.
- 9 Sárdi Margit: Első nőköltőink = http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/16_szam/06.htm, 2019.02.12.

10 1550 után született. A költő, levélrítő Telegdy Pál húga. Sógornője révén Balassi Bálint Júliájának, Losonczy Annának rokona volt. Művelt, öntudatos reneszánsz asszony. Férje, Szokoly Miklós szintén művelt főnemes, Balassi Bálint értő olvasója. 1599 után halt meg.

11 Sárdi Margit, i. m.

12 Pach Zsigmond Pál, i. m. 547. o.

13 Dienes Dénes (szerk.): Rákóczi iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607–1710. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 1999. 239. o.

14 Lásd bővebben: Misák Marianna: Reformáció és nőnevelés. Adatok a leányok oktatásának 17. századi történetéhez, különös tekintettel Felső-Magyarországra. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001. 26–28. o.

15 Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1915. 1. kötet, 12. o.

16 Uo.

17 Nádasdy Tamás (1498–1562) nagybirtokos főúr, 1537-től Horvátország és Szlavónia bánja, Vas vármegye főispánja, 1542-től országbíró és katonai főparancsnok, 1554-től nádor. Felesége Kanizsai Orsolya.

18 Kőrös Gáspár (1525 után – 1563) az első egyetemet végzett magyar gyakorló orvos. Nádasdy Tamással Bécsben találkozott, aki meghívta Sárvárra. Kanizsai Orsolya, aki betegeskedett, szívesen fogadta, mi több patikát is berendezett Sárváron. Majd gyereket is ő gyógyította. Pestisben halt meg.

19 Erdődy I. Péter és alsólendvai Bánffy Sára fia, Erdődy II. Péter (1500–1567) horvát-dalmát és szlavón bán, valamint Zala vármegye főispánja volt. Első felesége Tahy Margit asszony, annak halála után pedig Alapy Borbála, akinek a szülei Alapy János és gróf Zrínyi Margit voltak. Erdődy Péter röviddel halála előtt, 1565-ben grófi címet szerzett. Összes gyermeke második feleségétől, Alapy Borbálától származott.

20 Asztalos Bernadett: Gyermekevelés Nádasdy Tamás udvarában = Embertárs, 11. évf. 2013. 2. szám, 167. o.

21 Takáts Sándor, i. m. 12. o.

22 Uo. 13. o.

23 Asztalos Bernadett, i. m. 170. o.

24 Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest–Szeged, 1996. 216. o.

25 R. Várkonyi Ágnes: „Felemeljük szemeinket az nagy hegyekre...” In: Tamás Edit (szerk.): Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000. I. kötet, 30. o.

26 Apáczai Csere János: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól (1656). In: Ravasz János (szerk.): Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 95. o.

27 Uo. 95–96. o.

28 Uo. 97–98. o.

29 Pukánszky Béla – Németh András, i. m.

30 Zrínyi Miklós: Vitéz hadnagy (1651 körül). In: Ravasz János, i. m. 99. o.

31 Uo. 99. o.

32 Uo.

33 Uo.

34 Zrínyi Miklós: Ne bánts d a magyart! Az török áfium ellen való orvosság avagy az töröknek magyarral való békesége ellen való antidótum (1661 körül). In: Ravasz János, i. m. 101. o.

35 Mikes Kelemen bírálata a 17–18. század fordulójának nemesi neveléséről (1725). In: Ravasz János, i. m. 110–113. o.; Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 146–150. o.

36 Mikes Kelemen bírálata..., i. m. 109–110. o.; Mikes Kelemen, i. m. 77–78. o.

37 Mikes Kelemen bírálata..., i. m. 110–113. o.; Mikes Kelemen, i. m. 146–150. o.

38 Lásd bővebben: Misák Marianna: „Minden iskolába járó leány gyermektől...” i. m. 106–110. o.

39 Lásd bővebben: uo.; valamint Misák Marianna: Reformáció és nőnevelés, i. m.

RINGER István

A sátoraljaújhelyi vár régészeti kutatásának főbb eredményei

Sátoraljaújhely város délnyugati határában magasodik a Sátor-hegy-csoport, amelyet a Magas-hegy, a Kecse-hát, a Sátor-hegy, a Boglyoska, a Szár-hegy, valamint a Várhegy alkotnak. Az erdőkkel és szőlőkkel borított hegyek a Tokaji-hegység többi részétől kissé elkülönülve, alföldi környezetükből emelkednek ki. A csoport délkeleti széléből kinyúló, 334 m Btf magaságú Várhegyet mély nyereg köti össze a tőle nyugatra emelkedő Sátor-heggyel.

A Várhegy dácit kőzetanyagú kúp, hosszú, keskeny platóval és meredek oldalakkal. A Várhegyen lévő, napjainkra csaknem teljesen elpusztult várral kapcsolatos okleveles források helytelen értelmezése hosszú időre gyökeret verő téveszmékhez vezetett. Détshy Mihály kutatásai tisztázták, hogy az V. István kancelláriájában 1261-ben kelt, a sátorelői hospesek jogállását rögzítő kiváltságlevélben szereplő castrum Saturhyg, azaz a sátorhegyi vár azonos az ugyancsak V. István általi, 1262. évi adománylevélben szereplő, patakinak mondott várral. Ez a vár, amely castrum Patak, castrum Potak, vagy castrum Potok alakban további 13–14. századi oklevelekben is előfordul, a tatárjárás után, közelebről nem ismert időpontban, a mai Sátoraljaújhely határában álló Várhegyen épült fel. A vár építése egybeesett Sátoraljaújhely alapításával, a már említett kiváltságlevél egyik pontja az újhelyi hospesek feladataként jelölte meg a vár ciszternájának vízzel való megtöltését. Sátoraljaújhely a királyi birtoknak számító pataki erdőispánság területén feküdt, amely nevét központjáról, a mai Sárospatakról kapta. A pataki ispánság 1323 körül megszűnt, királyi uradalom lett, amelyet 1392-ben adományoztak el végleg. Ez a történelmi körülmény magyarázza a várra vonatkozó korai oklevelekben szereplő megnevezést. A királyi parancsra felépült vár Sátoraljaújhely határában, a Patak felé vezető út fölött, Újhely határának Patakhoz közeli részén állt.

A vár jól védhető hegyre épült, vélhetően azzal a céllal, hogy védelmet nyújtson az ispánság lakóinak az esetleges újabb mongol támadás ellen, az Árpád-kor időszakában tehát elsősorban menedékvár volt, az uradalom központja továbbra is Patak maradt. 1262-ben a vár még nem volt teljesen befejezve: ekkor István herceg a Balog-Semjén nemzetségből való Ubul fia Mihály ispánnak adta örök birtoklásra a vár északi tornyát, amely akkor még nem volt kész. Az adománylevél szót ejt a vár ciszternájáról is, amelyet ostrom esetén Mihály ispán és örökösei közösen használhattak a királyi vár várnagyával. A vár első ostromát egy beháborúban állta ki, 1264-ben. Ekkor IV. Béla és fia, István herceg között háború tört ki. István feleségét és gyermekeit a király seregei foglyul ejtették az ostrom által bevett várban. A várat 1281-ben is megostromolták, ekkor a hivatalát vesztett nádor, az Aba nembeli Finta lázadt fel az uralkodó, IV. László ellen. A vár felépítése és Újhely alapítása után a pataki erdőuradalom belső szerkezete átalakult, az ispánság északi részén Újhely központtal egy kisebb egység jött létre, a városhoz és a várhoz csatolva Táj, Borsi, Kovácsi és Obozligete bir-

tokát. A vár és az uradalom királyi birtoklása részben királynéi birtoklást jelentett az Árpád-korban és az Anjou-korban is. I. Károly 1310 körül a Baksa nembeli Simon fia Györgynek adományozta az uradalmat, ám 1319-ben visszavette azt. 1312 és 1316 között súlyos harcok dúltak a vidéken, a király ellen fellázadt Aba Amádé hívei támadtak a pataki ispánságra, majd 1316-ban Petenye fia Péter lázadt fel a király ellen. I. Károly 1327 körül ismét eladományozta az uradalmat és a várat, ezúttal Babonics János egykori horvát-szlavón bán majd királynéi tárnokmester kapta meg, aki 1334-ben az újhelyi várban végrendelkezett. Halála után az uradalom visszaszállt a királyra, s 1392-ig az uralkodó kezén maradt. Ekkor Perényi Miklós egykori Szörényi bánnak adományozta Zsigmond, a Krassó megyei érsomlyói uradalomért cserébe. 1428-ban Perényi Miklós fia – aki szintén Miklós volt – Zsigmond király seregében Galambóc ostromára indult, ahol végrendeletet készített, majd nem sokkal később meghalt, a birtok pedig visszaszállt a királyra.

1429-ben aztán Zsigmond az uradalmat és vele Újhely várát a három Pálóci-testvérnek: Mátyus országbírónak, György esztergomi érseknek, s Imrének adta, Sempte és Szakalya várakért cserébe. A család utolsó férfi tagja, Antal elesett a mohácsi csatában, s az újhelyi vár – hasonlóan Sárospatak városához – Perényi Péter kezébe került. Perényitől 1528 elején János király foglalta el, de 1529-ben Ferdinánd hadvezére, Katzianer visszafoglalta. Perényi 1534 februárjában Újhely várából keltezte azt a levelet, melyben a kassai tanácstól kőműves mestereket kért sárospataki építkezéseihez. Az utolsó újhelyi várnagy az a Wégh Ambrus volt, aki az időközben felépült sárospataki vár első várnagya is lett. A hadászati szempontból vélhetően már elavult várat egy 1538-as adat leromboltként említi, s ugyanerről az állapotról tanúskodik egy 1546-os és 1548-as oklevél is. Újhely vára ezt követően nem szerepel a forrásokban.

A vár tervszerű régészeti kutatása 2007-ben indult meg, Sátoraljaújhely város kezdeményezésére. A régészeti feltárást a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma kezdte meg, 2017-től kezdődően pedig a Petőfi Irodalmi Múzeum Kazinczy Ferenc Múzeuma végzi a hosszú távú, tudományos tervkutatási program keretében zajló feltárást, jelen sorok írójának szakmai vezetésével. A vár régészeti feltárásába az elmúlt években egyetemi tanátság keretében bekapcsolódott az ELTE Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszéke, 2015-ben Bárdi-Jáky Bogáta és Hegyi Dóra, 2016-ban Hegyi Dóra és Nádai Zsófia, 2017-ben pedig Hegyi Dóra szakmai irányítása mellett. 2017-ben és 2018-ban munkatársként Giber Mihály vett részt a feltárást vezetésében. A kutatások 2008 és 2012 között a Várhegy platójának déli, míg 2013 és 2018 között az északi részén folytak. Az alábbiakban a két kutatási terület eredményeit ebben a felosztásban ismertetjük röviden.

A Várhegy északnyugat-délkeleti tájolású, meredek oldalakkal rendelkező fennsíkja szabálytalan, nyújtott ovális alaprajzi formát mutat, hossza 135 méter, legszélesebb része 50 méter. A plató északnyugaton csúcsban végződve egészen elkeskenyedik. A várat az eredeti sziklafelszín intenzív alakításával építették fel, ebbe vájva alakították ki a vár ciszternáit, monumentális méretű farkasvermét, s vélhetően más egyéb, még feltáratlan, eredeti terepszint alá nyúló struktúráit. A vár falai a sziklafelszín faragása, bányászása során nyert kőanyagból épültek, egyedül az egyes épületek sarokarmírozásához, nagyobb méretű szerkezeti elemekhez, valamint a profilált nyílászkeretekhez használtak eltérő – eddigi megfigyeléseink szerint két különböző típusba sorolható – kőanyagot. A terepadottságokat a vár építése során a legmesszebbmenőkig kihasználták, s noha a feltárást jelenlegi stádiumában az egyes periódusok építészeti képe még korántsem ismert, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a középkor végére a vár a plató teljes területét magában foglalta.

A vár délkeleti zónájának jelentős része feltárássra került, így az itt lévő helyiségek, topográfiai egységek zömét főbb vonalaiban már ismerjük. A déli várrészt – a vár teljes területének

mintegy harmadát – egy monumentális, nyugat-keleti irányú farkasverem választotta el a vár többi részétől. A 6 méter széles, a szikla csaknem függőlegesre történő lefaragásával kialakított farkasverem részleges, 2 méter relatív bontási mélységig történő feltárását végeztük el. A teljes kitisztítását követően reményeink szerint nemcsak a fölötté húzódó, déli várrészbe vezető híd támrendszerének nyomai kerülnek majd elő, hanem a valószínűleg ide bezuhant faragott kő elemek segítségével rekonstruálni tudjuk majd a kapu szerkezetét is. A sziklaárokától délre egy vélhetően négy elemből álló helyiségsor húzódott. A plató hossz tengelyében helyezkedett el a déli várrészbe való átjutást biztosító, 6x6 méteres belvilágú kapualj. A helyiség járószintjének nagy részét a sziklafelszín egyenletes lefaragásával, helyenként habarcsos kiegyenlítéssel tették járhatóvá. A közlekedés szempontjából kevéssé frekvenciált északnyugati sarokban egy kisebb foltban megmaradt a töredezett, szálaban álló eredeti sziklafelszín. A tér északra, a sziklaárkon egykor átívelő híd irányába nyíló, 180 cm széles bejáratának keretelemei nem kerültek elő: ezek feltételezhetően még feltárássra várnak a kapu előtt lévő farkasverem omladékában. A helyiség keleti, erősen lepusztult, mindössze 60 cm magasságban megmaradt keleti falszövetében két ülőfülke in situ helyzetben lévő, 90, illetve 110 cm széles ülőpadja került elő, a kettő között pedig egy 100 cm széles küszöbvel ellátott – a ciszternát magában foglaló térbe átvezető – ajtó maradványa. A helyiség déli falszövetének nyugati végénél azonosítottuk egy ablak helyét, a körülötte lévő omladékban szerencsés módon előkerültek az ablakhoz tartozó keretelemek. Az egyszerű élszedésű, az egykor itt lévő vasrácsra utaló csaplyukakkal ellátott keretkövek közül a két oldalsó elem eredetileg egy gótikus, körtetagos ajtókeret szárköve volt, amelyeket utólagosan faragtak át a 49x94 cm belvilágú ablak kialakításához. Az ablaktól keletre került elő a helyiség déli kapujának 200 cm széles, korábban egy ajtó szárköként funkcionáló küszöbköve, a szárkövek fészkeivel együtt. A küszöb fölötti omladékból egy, a mérete alapján biztosan a kapuhoz tartozó, élszedés nélküli szárkövet, valamint 3 darab íves keretelemet bontottunk ki. Ezek rajzi felmérését követően egyáltalán nem tűnik kizártnak, hogy az 1980-as években a Várhegyen előkerült, 1533-as évszámmal ellátott zárókő ehhez a kapuhoz tartozhatott.

A belső várba vezető kettős kapuzattal ellátott közlekedőtől keletre találtuk meg a vár (egyik) ciszternáját. Ennek helye a térinformatikai felmérésen markáns suvadásként mutatkozott, amit a II. világháborús harcok során az itt talált nagymennyiségű lőszer alapján lőál-lásként használhattak. A szabályos kör alaprajzú, 6 méter átmérőjű vízgyűjtő nyugati részét a szikla lefaragásával, míg keleti részét – vélhetően az eredeti terep lejtése végett – legalábbis részben törtköves falazattal alakították ki. A vízgyűjtőt egy 6x9 méteres belvilágú térben alakították ki, amelybe a tőle nyugatra lévő kapualjból lehetett bejutni. Az újhelyihez hasonló hegyi várak esetében – ahol a kútfúrással csak ritkább esetben lehetett eredményt elérni – a ciszternáknak komoly stratégiai szerepe volt, hiszen hosszabb ostrom idején ezek segítségével lehetett megfelelő vízkészletet biztosítani. A részlegesen feltárt ciszterna a vár egyik legkorábbi eleme lehet, hiszen azt említi az 1261. évi hercegi városprivilegium, majd a következő évben Mihály comes és utódai számára kiadott ugyancsak hercegi adománylevél is. A sátorelői hospesek számos kiváltságuk mellett azt a kötelezettséget is megkapták, hogy háborús helyzetben vízzel töltsék fel a vár ciszternáját. Nemcsak az ostrom alá vett várbéliek szempontjából volt létszükséglet a nagyméretű vízgyűjtő, hanem minden bizonnyal már a vár felépítéséhez is létesíteni kellett ilyet, hiszen a falazáshoz óriási mennyiségű vízre volt szükség. A ciszternát a feltárás előtti terepszinthez képest 2,5 méter mélységig tisztítottuk meg a nagyköves omladéktól, eredeti mélysége, szerkezete csak teljes feltárását követően lesz majd tisztázható. Ettől keletre, a várfal vonaláig, a terepalakulat és a ciszterna északkeleti részén megfigyelt falmaradvány alapján újabb helyiséggel, vagy helyiségekkel számolhatunk, melynek kutatására az itt lévő földdepo elszállítását követően nyílhat majd lehetőség.

A központi kapualjtól nyugatra egy 8x6 méteres, osztatlan terű helyiséget tártunk fel. A helyiség északi, két rétegben megrakott falának nyugati végéhez közel egy külső lépcsősort bontottunk ki. A helyiség nyugati fala az erózió miatt olyan mértékben lepusztult, hogy a padlószinthez képest mintegy 100 cm mélységben tudtuk tisztázni alapozásának belső síkját.

Az utóbb az általunk korainak vélt ciszternát is magába foglaló, fentebb leírt épületrészek kialakítására vélhetően nem egyetlen fázisban került sor. Ezt bizonyítja, hogy a kapualj déli fala nincsen kötésben a tőle nyugatra lévő épület falával, hanem hozzáépült annak kváderköves sarok armírozásához. Ez utóbbi épületnek ráadásul már az abszolút keltezéséhez is több támpontunk van, ugyanis annak járószint alá lepusztult nyugati falára nyitott szelvényben dokumentálni lehetett a padlószinttől a sziklafelszínig terjedő teljes rétegsort, melyet utóbb a helyiség közepéig fel is tártunk. A 16. századi pénzekkel keltezett járószint alatt egy 40–60 cm változó vastagságú, épülettörmelékes, laza szerkezetű feltöltési réteg került elő, mely nagy mennyiségű állatcsont mellett gyorskorongon készült, többszörösen tagolt peremű, vékonyabb falú, belső oldalán néhány esetben zöld mázzal díszített fazekak és folyadéktároló edények töredékeit tartalmazta. Az innen feltárt, kronológiailag egységesnek tűnő, ám erősen töredékes kerámiaanyag keltezése a 15. század felé mutat, s ezt erősíti Luxemburgi Zsigmond ugyaninnen feltárt pénze is, amely post quem keltezi a feltöltési réteg keletkezését, egyben a fölötte lévő helyiség kialakítását is. Ez alatt a feltöltési réteg alatt, a helyiség északi falának lábazati kiugrásától kissé mélyebben már egy koromfekete, faszenes pusztulási réteg jelentkezett, amelyből nagy mennyiségű, a töredékek válogatása során magas találati arányt mutató, kronológiailag zárt, a késő Árpád-korra keltezhető kerámia lelet együttes került felszínre. Ebben a leletanyagban – amelynek részletes feldolgozása időközben megkezdődött – dominálnak a különböző méretű, kézi korongon készített, gyakran fenékbélyeggel ellátott, sötétbarna vagy sötétszürke színű, karcolt hullámvonallal és csigavonallal díszített fazekak. Ugyaninnen került elő egy rombusz alakú, pontkör díszítéssel ellátott ruhacsat.

A fentiekben taglalt épületrészekről délre a várudvar egy jelentős területét romtalanítottuk, ám a plató széleit ezzel a munkával nem értük el. Ugyanígy feltáratlan a plató délkeleti vége, ahol a jelentős, a három métert is meghaladó vastagságú omladékban egy torony maradványait sejtjük.

A Várhegy platójának északnyugati végét egy egyenlő szárú háromszög alakú – a hosszabbik oldalak 7 méter, a rövidebbik déli oldal 5 méter hosszúságú – torony zárta le. A torony déli falában, annak utólagos áttörésével egy egyszerű élszedéssel ellátott íves keretezésű ajtót alakítottak ki. A torony eredeti bejárata annak első emeletéről nyílhatott, amelyet vélhetően külső rámpán vagy lépcsőn lehetett megközelíteni. A torony nyugati fala csaknem teljesen kidőlt, keleti és déli fala viszont közel három méteres magasságban, aránylag jó megtartásban került feltárássra. Az épület belsejét kitöltő omladékban 16. századi kerámia leletanyag, és egy 16. századi dénárokat tartalmazó éremlelet került napvilágra. A keményre letaposott, agyagos padlószint sziklafelszínig történő átvágása során késő Árpád-kori edényanyagot és egy malomkővet találtunk. A háromszögű torony építését az Árpád-korra keltezhethetjük, s összefüggésbe hozhatjuk az 1262-ben Balogsemjén nembeli Ubul fia Mihály ispánnak tett adománylevellel, amelyben a vár északi részén István ifjabb király egy épülőfélben lévő tornyot adományozott a Kállai család őseinek, annak különféle jogaival. A háromszögű toronytól délre a várudvar erősen tagolt sziklafelszínét jelentős szakaszban feltártuk. Itt került elő egy építési áldozatként értelmezhető lelet: egy szájával lefelé fordított bordázott nyakú, alján kereszt alakú fenékbélyeggel ellátott edénykében V. István pénze és egy tyúktojás volt elrejtve.

A háromszögű toronytól 21 méterre, a plató peremén futó nyugati várfal belső oldalán egy szabályos téglalap alaprajzú, külső méreteit tekintve 11 méter x 7 méteres épület alsó szintje

került napvilágra. A külső terepszinthez képest átlagosan 150-30 cm változó magasságban álló, a meredek hegyoldal felé ívesen, csaknem a terepszintig lepusztult, 200 cm vastagságú falszövet északkeleti sarkánál egy nagyméretű kiromlás mutatkozott. Az épület járószintjét a szikla lefaragásával, a várbelső terepszintjéhez képest mintegy 100 cm-rel mélyebben alakították ki. Az épület 6 méter x 5 méteres, azaz 30 m² belvilágú tere eredetileg osztatlan lehetett, három egyenlő részre történő tagolására utóbb kerülhetett sor. Belső terének északi harmadában egy 50 cm vastagságú, az épület falsíkjához utólagosan hozzáépített, keleti végén 100 cm széles, a keskeny tok és a habarcslenyomatok alapján eredetileg vélhetően fakeretes ajtóval ellátott osztófal került elő. Ezzel párhuzamosan, tőle 100 cm-re egy ugyanilyen vastagságú, utóbb azonban visszabontott másik osztófal maradványait dokumentálhattuk. Ennek visszabontását követően egy 5 m²-es és egy 25 m²-es tér alakult ki, amelyekből az utóbbi padlószintjét részben a visszabontott fal maradványaira is ráfutó, keményre letaposott, habarcsos-agyagos réteg jelentette. A kisebb térnél ilyen padló kialakítás nem mutatkozott, itt a helyenként üregszerű mélyedésekkel tagolt, durvábban lefaragott sziklafelszín jelentette a járószintet. A nagyobb tér keleti falában – az utóbb visszabontott osztófal vonalában – egy szűk, téglasorral keretezett, kifelé enyhén szélesedő nyílás maradványa került elő. Ezen a részen a fal belső síkjának vizsgálata során egy 100x110 cm-es utólagos elfalazást dokumentáltunk, amely a külső síkon ugyanakkor nem volt megfigyelhető. Ebben az elfalazásban alakították ki utóbb a szűk, bevilágító ablakként értelmezhető nyílást. A külső falszövetekben ezt leszámítva más nyílás nyoma nem mutatkozott, s ilyet a már említett falkiromlás kapcsán sem feltételezünk. A háromszögletű torony falvastagságával megegyező méreteket mutató robusztus épület kétséget kizáróan több szintes lehetett, amelyből a feltárás során a külső terepszinthez képest fél szinttel süllyesztett alépitmény maradványa került elő. Ez a helyiség a külső terepről nem volt megközelíthető, az ide történő bejutás a fölötte lévő emeleti térből volt csak lehetséges. Az épület emeleti szintjének megközelítési módját egyértelműen nem tudjuk rekonstruálni. Mivel az épület nagyobb felületben megkutatott északi és keleti, valamint a még csak keskeny kutatóárokkaal megvizsgált déli külső falsíkja előtt nem mutatkozott olyan egyértelmű jelenlég, amelyet valamiféle külső lépcsővel, feljáróval lehetne összefüggésbe hozni, elvben az sem zárható ki, hogy az emeleti térbe (terekbe?) való bejutás a tőle nyugatra futó várfalszakasz belső síkja mentén kialakított folyosóról volt lehetséges. A nagyfokú pusztulás miatt a fenti kérdések taglalása már a hipotézisek tárgykörébe vezet.

Szintén csak feltételes adataink vannak az emeleti tér egykori lehetséges funkciójával kapcsolatban, amelyre az épület maradványainak feltárása során előkerült leletanyagból részben azért következtethetünk. Az épülettörmelék kitértéséből az emeletről lezuhant vastag terazzo-burkolat darabok és számos boltozati téglá mellett egy íves ajtókeret elem és egy ülöpad töredéke is felszínre került. A helyiség déli oldalán koncentrálódva, az omladékban változó mélységben szétszóródva egy bezuhant szemes kályha maradványait tártuk fel. A kályhaszem töredékek társaságában két, eredetileg vélhetően szintén ülöpadként funkcionáló, feltételezésünk szerint utóbb azonban a fűtőberendezés számára egyfajta padka gyanánt átalakított, s ezáltal sarkaival egymáshoz illeszkedő kőelem látott napvilágot. Az egységes képet mutató, s így vélhetően egyazon kályhához sorolható nagymennyiségű kályhaszem töredékből számos elem összeállítható volt. A vörös színű, négyzetes szájnnyílású, néhány példány esetében enyhén karéjos kiképzésű, 21x21 cm-es, tál alakú kályhaszemek, s az ezekhez tartozó, feles méretű sorzáró elemek boríthatták a kályha alsó részét, míg annak felső részén kisebb, 16x16 cm-es, ugyancsak négyzetes szájnnyílású tál alakú kályhaszemek sorakozhattak. A reprezentatívna korántsem nevezhető fűtőberendezés megélte a vár végső pusztulását, s vélhetően felállítására sem kerülhetett sor attól sokkal korábban. Az épületbelső omladéká-

ból előkerült, egységes kerámiaanyag az előzetes feldolgozás alapján ugyancsak a 16. század elejére keltezhető. Az emeleti térben feltételezett nyílásokról egyelőre közvetett adatunk sincsen, ám elvben azok előkerülésére még számíthatunk a nyugati várfalszakasz külső síkjának kutatása során. Jelen pillanatban annyi bizonyos, hogy a feltárt és fentiekben leírt épületmaradvány eredetileg még legalább egy szintet hordhatott, amelyben terazzo padlóval burkolt, fűtőberendezéssel ellátott helyiség állt, amelyből biztosított volt a lejtás az általunk feltárt szintre. Az itt lévő, alárendeltebb szerepű terek tároló helyiségek lehettek, de a két osztofallal cellaszerű kialakítást mutató alaprajz esetleg börtönként való értelmezést is megenged. A következő évek feladata lesz a többfunkciójú torony, vagy palota várfallal való kronológiai viszonyának végleges tisztázása, valamint a nagyobb helyiség padlószint-átvágása is, amely utóbbtól újabb időrendi adatokat remélhetünk.

A vár kerítőfalai közvetlenül a plató peremére épültek. Az eddig feltárt szakaszok alapján úgy tűnik, hogy – hasonlóan a várbelsőben eddig feltárt épületek falaihoz – a külső várfalat közvetlenül a sziklafelszínre ültetve húzták fel. A keleti oldalon feltárt várfalszakasz külső síkja előtt mért sziklafelszín mintegy 50 cm-rel van mélyebben, mint a fal belső oldalán lévő eredeti felszín. A fal szélessége ezen a szakaszon 200 cm. A vár eddig feltárt kerítőfal szakaszainak építési idejére vonatkozóan annyi tűnik bizonyosnak, hogy azok relatíve későbbi fázisban épülhettek az északnyugati platósúcson előkerült háromszögű toronymál, mivel annak falaiba nem voltak bekötve, hanem utólagosan épülhettek hozzá. A kérdést, hogy erre mikor kerülhetett sor, csak a fal belső oldalán feltárt rétegek leletanyagának elemzését, s a háromszögű torony irányában csaknem teljesen elpusztult fal további kutatását követően válaszolhatjuk majd meg. Az is csak a teljes feltárást követően válik majd világossá, hogy a plató peremét vélhetően mindenhol lezáró várfalak egyetlen építési periódusban készülhettek-e.

A feltárást jelenlegi stádiumában felszínre került falszakaszok, épületrészek konzerválása megtörtént. A konzerválási, állagvédelmi terveket Albert Tamás építész jegyezte, s ő készíti a vár turisztikai fejlesztésére vonatkozó tervanyagot is. A konzerválás során az omladékból előkerült kőanyag és cementmentes műemléki falazó habarcs felhasználásával a kiromlott falsíkok javítására, valamint a falkoronák lezárására törekedtünk, továbbá az anastylosis módszerét alkalmazva a biztosan azonosítható helyű nyíláskeretek másolatainak elhelyezését végeztük el. A régészeti feltárást 2019-ben a korábbiaktól nagyobb ütemben, több szakmai stáb közreműködésével folytatódik.

(A cikk eredeti megjelenése: Új Orpheus. A Petőfi Irodalmi Múzeum – Kazinczy Ferenc Múzeum Értesítője. Főszerkesztő: Ringer István. 3. szám, 2018. 8–15. o.; az átvétel lehetőségét köszönjük!)

KOVÁCS Evelin

Sátoraljaújhely társadalma a számok mögött

A geoinformatikai vizsgálatok új utakat nyithatnak a történeti térszerkezet megismeréséhez, azonban mindössze néhány olyan írás látott eddig napvilágot, amely a történeti forrásokat a GIS (Geographical Information System – Földrajzi Információs Rendszer) segítségével elemzi. Demeter Gábor és Bagdi Róbert tehát úttörő feladat elvégzésére vállalkoztak 2016-ban megjelent monográfiájukban.¹ A szerzőpáros a GIS szoftver használatával az 1869-es népszámlálás² megmaradt felvételi íveinek adatait hozzárendelte az 1870-es sátoraljaújhelyi kataszteri térképhez, hogy így mutassa be a zempléni megyeszékhely társadalmának rétegzettségét és térbeli elhelyezkedését. A választott módszertan, az elvégzett elemzés felveti a kérdéseket: követendő-e a GIS szoftver történeti kutatásokban való felhasználása, kik tudják bevonni kutatásukba a szoftvert, milyen típusú vizsgálatok során van alkalma a kutatóknak a GIS-t használni. A könyv alcíme azt sejteti, hogy ezekre a kérdésekre a monográfia választ ad.

Az elemzés a két szerző közös munkája, az egyes fejezetek szerzősége nem állapítható meg. A monográfia megírása előtt Tringli Istvánnal³ dolgoztak együtt a sátoraljaújhelyi népszámlálás⁴ feldolgozása során, illetve Bagdi Róbert és Demeter Gábor önállóan is jelentettek meg tanulmányokat Sátoraljaújhely társadalmával kapcsolatban. Bagdi publikációit 2004 óta követhetjük nyomon, ez alapján a szerző kezdettől fogva statisztikai elemzések keretében vizsgálta a történeti forrásokat, érdeklődése középpontjában a migráció, az asszimiláció, illetve a földrajzi adottságok társadalmi folyamatokat befolyásoló szerepe álltak. 2008-ban publikált először Sátoraljaújhely 19. század végi társadalmával kapcsolatos munkát, ekkor a település vonzáskörzetét határozta meg.

Demeter Gábor 2002 óta közöl írásokat a földrajztudomány témakörében, 2003 óta jelentet meg történeti tematikájú tanulmányokat. 2004 óta publikál együtt Bagdi Róberttel, a sátoraljaújhelyi kutatásuk OTKA pályázat⁵ és az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében zajlott. Demeter első munkája Sátoraljaújhely 1896–1910 közti társadalmáról 2010-ben jelent meg, ekkor a vertikális és horizontális mobilitást vizsgálta a településen, összevetve Eger példájával.

Jelen kutatásuk célját a monográfia elején fogalmazták meg, ez alapján az 1869-es népszámlálás sátoraljaújhelyi felvételi íveinek adatait elemezve a „vallási és foglalkozási elkülönülés, a lakhatási viszonyok, a gazdasági potenciál és a demográfiai jellemzők térbeli sajátosságainak” (3. o.) feltárását, illetve a jelenségek térképen való megjelenítését tűzték ki. A szerzők munkájukat alapvetően „kísérleti-analitikus” jellegű és módszertani segédanyagnak szánták.

A kutatás során a szerzők a következő kérdésekre keresték a választ munkájukban: kirajzolódott-e vallás szerinti elkülönülés a településen; volt-e foglalkozások szerinti térbeli koncentráció; a gyermekszám eltéréseket mutatott-e a különböző felekezetekbe tartozók, eltérő

foglalkozást űzők közt; a szobaszám és lakósűrűség milyen szociális helyzetről árulkodik; felfedezhető-e korstruktúra a településen; mely rétegnek volt lehetősége cselédet tartani, milyen volt a keresők aránya a családban, a gazdasági potenciál „mutatott-e területi sajátosságokat?” (6. o.) „Az iparosodás előrehaladása hogyan befolyásolja a társadalom tradicionális mintázatát” kérdés már a társadalomszerkezet változásának vizsgálata felé mutat.

A kutatás eredményeire vonatkozó hipotézist írásuk elején lábjegyzetben fogalmazták meg: Sátoraljaújhelyben a foglalkozás választásra, a szerzőpáros véleménye szerint, hatással volt a származási hely és a vallás, ez viszont az iparosodásban élen járó településekre már egyre kevésbé volt jellemző. Néhány további feltételezést az elemzés során olvashatunk – olykor ugyancsak lábjegyzetben vagy zárójelben.

A felhasznált forrást a könyv módszertani fejezetében mutatják be. A sátoraljaújhelyi 1869-es népszámlálási ívekről megtudjuk, hogy 1018 háztartást vettek fel benne és 9900 fő adatait tartalmazza. Az ívekből az összeírtak vallására, életkorára, származási helyére, foglalkozására, foglalkozási viszonyára, tartózkodási helyére, írni-olvasni tudására, családi állapotára vonatkozó adatok nyerhetők ki, emellett a lakás állapotára, szobák számára, vagyis a lakók szociális és vagyoni helyzetére vonatkozó adatokat vizsgálhatunk. Bár az említett forrást már számos kutatás alkalmazta,⁶ legalább rövid felsorolás erejéig célszerű lett volna ismertetni, hogy pontosan mit tartalmazott a felvételi ív fejléce. Lényeges, hogy a lakófél meghatározásának problémájával foglalkoznak, ennek kapcsán röviden érintik a népszámlálás lebonyolításának módját.

A forrást a GIS segítségével elemzik. A szerzők véleménye szerint ez a geoinformatikai szoftver több szempontból kifejezetten alkalmas a történeti források kezelésére, ugyanis az adatok feldolgozásának ütemét és az eredmények vizuális megjelenítését meggyorsítja, illetve kartogramok előállítására is megfelelő. Használata azonban megkövetel bizonyos peremfeltételeket: ebben az esetben fontos volt, hogy a népszámlálás és a térkép szinte egyidejűleg készültek, hiszen csak így volt lehetséges kapcsolómezőket (helyrajzi számokat) találni a térkép és a népszámlálási felvételi ívek között. A GIS szolgáltatja konkrét módszertani újdonságokat az olvasó abban láthatja, hogy a szerzőpáros az 1870-ben készült sátoraljaújhelyi térképet digitális formátumúvá téve az egyes háztartásokat, lakófeleket a hozzájuk tartozó adatokkal együtt hozzárendelte a térkép megfelelő helyrajzi számához, illetve a népszámlálás adatsorait többváltozós statisztikai elemzések, összetett szűrések és kereszttblás lekérdezések segítségével is elemezték.

A források feldolgozásának módját tekintve, a következő munkamódszert választották: először táblázatba foglalták a népszámlálás adatsorait, majd ezeket a GIS adatbázisába konvertálták. Annak érdekében, hogy a GIS adatbázisában a helyrajzi számokkal összeköthető egységeket hozzanak létre, az excel táblából számos adatot elhagytak és csak a családfőhöz hozzárendelhető adatokat rögzítették. Így a GIS adatbázisban egy sorba egy teljes entitás (vagyis egy teljes térképi elemi egység és az azt jellemző adatsor) került. Nem tudták azonban az összes összeírt lakóegységet rögzíteni, ugyanis az 1870-ben készített térkép és a népszámlálási felvételi ívek nem voltak pontosan összhangban, így csak 924 ház és 2149 lakófél került rögzítésre az 1018 ház helyett. Az adatbázisban az egyes sorokba végül a következő adatokat vették fel: „a háztartás/lakófél helyrajzi számát, az utca nevét, a családfő nevét, születési évét, vallását, a feleség, a gyerekek, az alkalmazottak (egyéb keresők) és a cselédek vallását, valamint létszámát, a családfő és az alkalmazottak/egyéb keresők, a szolgáló háznép foglalkozását, születési helyét, a keresők számát, a keresők arányát a háztartásban, a háztartás létszámát, a helyiségek és üzletek számát, a távollevő családtagokat, a családstruktúrát.” (7. o.) A település etnikai mintázatának bemutatására nem vállalkozott a szerzőpáros, ugyanis a forrás ezt nem

tette lehetővé. Az adatbázisból (több típusú) klaszteranalízissel hoztak létre csoportokat, majd átlag- és szórászsámítással, komplex mutatók és diagramok segítségével jellemezték ezeket.

A kötet szerkezetét tekintve öt részre oszlik, bevezetéssel indul, amelyben a már említett célkitűzéseket fogalmazzák meg, ezt követi a módszertani és további három fejezet, amelyekben különböző elemzések segítségével mutatják be a sátoraljaújhelyi társadalmat, annak differenciáltságát.

Az első, módszertaninak nevezett fejezetben a szerzők a kiválasztott térinformatikai program lehetőségeit mutatják be (amelyet fentebb tárgyaltam), illetve az adatbázis korlátairól szólnak. A végén vázolják, hogy miért Sátoraljaújhelyt választották vizsgálatuk célpontjává, ennek kapcsán a település piackörzeti funkcióját, közlekedéscsúszrajzi helyzetét és a városszerkezetében a 19. század folyamán megváltozott jelentőségét emelik ki. Ugyanitt mutatják be az elemzett forrást is. Bár a térbeliséggel mint történeti témával nem foglalkoznak, a térbeli fordulat eredményeit sem taglalják, a térbeliséggel foglalkozó kutatásokkal egybecsengően állapítják meg, hogy a „vizsgálatokban a tér, mint társadalomszervező és a társadalom hierarchiáját tükröző erő jelenik meg” (6. o.).

Bár a szerzőpáros könyve elején említette, hogy a könyv stílusát és szerkezetét nem feltétlenül a történeti írásmód jellemzi, ezt a fejezetet véleményem szerint a fejezetcím nem jellemezte pontosan. Érdeemes lett volna több részre bontani ezt az egységet, hiszen a forrásadottságok ismertetése csak részben, a település bemutatása viszont egyáltalán nem tekinthető módszertani kérdésnek. A migrációs sajátosságok, a népességnövekedés kérdésköre pedig szervezesebben kapcsolódtak volna az elemző fejezetekhez. Úgy vélem, kissé zavarossá tette a fejezetet a számos családot felvonultató példasorozat, amely már közvetlenül az elemzés eredményeihez kapcsolódik, még ha épp az elemzés korlátaiként kerülnek is említésre.

A második fejezetben (*II. A társadalom szerveződésének térbeli aspektusai Sátoraljaújhelyen 1870-ben – tematikus térképsorozat*) a GIS segítségével elkészített térképlapokat elemzik. Az első alfejezetben a családfők vallását vizsgálják, és ez alapján rajzolják meg a település felekezeti tagoltságát. Előrehaladott társadalmi differenciáltságot azonosítanak az elemzés során, ugyanis nem teljesen elkülönülve, de esetenként kisebb, homogén városrészekbe koncentrálódva voltak megtalálhatóak az egyes vallási csoportok a településen. A következő alfejezetben a háztartásfők foglalkozását vizsgálják, megállapítva, hogy a városban nem volt olyan előrehaladott az iparosodás mértéke, hogy ez a hagyományos struktúrákat fellazítsa. Vizsgálják a kézművesek, szolgák-napszámosok, hivatalnokok lakhelyeinek városon belüli megoszlását, így megtudjuk, hogy bizonyos szakmák elhelyezkedését a munkafolyamat determinálta, a városi és vármegyei hivatalnokok a városközpontban voltak, de a kocsmák és italmérések is jobbra itt helyezkedtek el. A szegényebb rétegek a külső lakóövezetekben éltek. A lakóhelyek elhelyezkedését tehát a lakosok társadalmi presztízse befolyásolta a vizsgálat alapján, de arra nem térnek ki, hogy a háztartásfők presztízst hogyan definiálják, és pontosan miben mérik (csak az 51. oldalon foglalkoznak ezzel részletesebben). A fejezet harmadik részében a vallási és foglalkozási csoportok szempontjából röviden szólnak a demográfiai viszonyokról, bár a cselédek számával kapcsolatos megjegyzésük inkább a presztízsről szóló elemzéséhez tartozik. A negyedik alfejezetben a lakhatási viszonyokat vizsgálva arra mutatnak rá, hogy a település képe kispolgári, agrárjellegű mutatott és az egy lakófélre eső átlagos szobaszám a paraszti világban mértől alig tért el. A lakószűrűség a belvárosban volt a legalacsonyabb, a peremterületeken a legmagasabb. Az ötödik részben a migrációs stratégiai felekezeti megoszlásra gyakorolt hatását, a nem helyben született lakosok foglalkozási megoszlását, az intergenerációs mobilitási lehetőségeket, a bevándorlási forrás- és célterületeket, a „migráns vegyesházasságokat” vizsgálják. Kérdésem, hogy esetenként miért így nevezik meg az exogám

házasságokat, vagy miért nem fejtik ki a fogalomhasználatuk indítékait, emellett pedig az intergenerációs mobilitás fogalmát sem alkalmazzák. Az elemzés eredményeként megtudjuk, hogy „a városban a felekezeti viszonyok jelentős módosuláson mentek keresztül 1840–1910 között”. A migráció házasságra gyakorolt hatását tekintve az izraeliták képezték a leginkább belterjes közösséget, míg az evangélikus házasságok nagy részénél az egyik fél nem helyi születésű volt. A kézművesek közt a helyben születettek aránya magas és jellemzően helyi születésű feleséget választottak. A bevándorlásban a férfiak nagyobb számban vettek részt, illetve a városba érkezők közül többen kerültek be az elitbe, mint a helyiek közül – ezt az iparosodás sajátosságaként határozzák meg. Az intergenerációs mobilitást tekintve jó eséllyel tudtak a fiúk az apjuknál magasabb társadalmi státusba kerülni (a középosztálybeliek harmada tudott feljebb kerülni a társadalmi ranglétrán, az alacsony osztálybelieknek pedig 20-30%-a). A reformátusok esetében kiemelik, hogy „a rosszabb demográfiai mutatóikat (...) a bevándorlók-kal ellensúlyozták”, amely megfogalmazás viszont nem túl szerencsés. Az utolsó alfejezetben „a társadalom komplex, egy főre jutó gazdasági potenciálon és automatikus klaszterezésen alapuló térbeli mintázatát” mutatják be, ehhez három vizsgálatot végeztek el. Egyrészt a foglalkozások és ezek hierarchiája alapján állítottak össze rangsort, másrészt kiszámolták az egy főre jutó gazdasági potenciált, illetve létrehoztak csoportokat automatikus klaszterezéssel. Az elemzésből kiderült, hogy a városszerkezet egyközpontú volt a gazdasági potenciál alapján és a város szélei felé az egyes családok életminősége romlott. A második fejezet végén láthatjuk az elemzés alapjául szolgáló tematikus térképlapokat.

A harmadik fejezet (*III. A társadalom rétegződésének vagyoni, vallási és demográfiai sajátosságai Sátoraljaiújhelyen 1870-ben*) első két alfejezetében a mutatók számításának módját és az egyes változók közti korrelációk mértékét mutatják be a szerzők, illetve külön felhívják a figyelmet a származtatott mutatók használatából és a csoportképzésből adódó problémákra. A továbbiakban ugyanis ezeket a foglalkozási csoportokat elemzik, nem a népszámlálásban feltüntetett foglalkozási csoportokat veszik alapul. A vizsgálat megbízhatóságával kapcsolatos kétségeket is ismertetik, az elemzéshez ugyanis a foglalkozás megítélése szerint sorolták a foglalkozásokat kategóriákba, továbbá automatizált klaszterképzési eljárást is alkalmaztak. Homogén kategóriákat azonban nem minden esetben volt lehetséges kialakítani, ezért szükséges volt a csoportok belső differenciáltságát is vizsgálni. A kiértékelésekhez az SPSS programot használták, ennek révén nyílt lehetőségük az automatizálható matematikai-statisztikai vizsgálatok elvégzésére. Az elemzés célja az volt, hogy bemutassák az egyes „társadalmi csoportok közötti különbségeket” és „a csoporton belüli differenciáltság fokát” (51. o.). A harmadik alfejezetben bemutatják a „presztízs és foglalkozás alapján kialakított hipotetikus (prekonceptiózus) társadalmi csoportokat.” Ehhez olyan táblázatot hoztak létre, amelyben szektorális és vagyoni alapon helyezték el az egyes foglalkozáscsoportokat. Az alfejezetben megtudjuk, hogy hány főt soroltak be az egyes csoportokba, milyen volt az egyes csoportokban a helyiek aránya. A vizsgálatból kiderült, hogy a kézművesek és a kereskedők-vendéglősök csoportjában voltak a legjelentősebbek a vagyoni különbségek. A negyedik alfejezetben az egy főre jutó gazdasági potenciál alapján kialakított csoportokat mutatják be vagyonuk (cselédszám, szobaszám, keresők száma) és a gyerekszám alapján. Ehhez Ward-féle módszerrel hoztak létre klasztereket (13 csoportot alkottak az egy főre jutó gazdasági potenciál alapján), de alapvetően az derült ki az egyes csoportokról, hogy azok legkevésbé sem homogének, a visszaosztályozás is ezt a heterogenitást erősíti. A hatodik alfejezetben ebből a klaszterezési eljárásból kiindulva hoztak létre három nagyobb klasztert, véleményem szerint szerencsésebb volt a nagyobb klasztereket alkalmazni, hiszen a 13 csoport nem csak heterogén volt, de számos egymás melletti csoport között egészen kis különbségek rajzolódtak

ki. Az ötödik részben lakófelenkénti adatokat számoltak: a keresők arányát, az egy szobára jutó lélekszámot, a cselédszámot, a munkatársak számát, a gyermekarányt, és az ezek közötti együtt járásokat, illetve a vallás és vagyoni helyzet összefüggéseit, továbbá bemutatták a családfők korstruktúráját. A szerzőpáros arra az eredményre jutott, hogy a „lakófelek fele az átlagnál szegényebb volt” és a vagyoni mutatók alapján a társadalom igen differenciált képet mutatott (61. o.). A foglalkozások alapján képzett csoportok presztízse és vagyoni helyzete közötti összefüggést is elemezték, ebből kiderült, hogy a „városi és vármegyei elit” vagyonát tekintve magasan kiemelkedett a csoportok közül. A szegényebb családok esetében gyakorta kevesebb keresőt találtak, az viszont nem derült ki, hogy ez az eredője vagy az eredménye volt a szegénységnek. Fontos kijelentést tettek a foglalkozási csoportok vagyonosságát vizsgálva: „Sátoraljaújhelyre aligha mondhatjuk, hogy 1870-re lezajlott a polgári átalakulás.” Ebben az alfejezetben is vizsgálnak automatikus klaszterezéssel létrehozott csoportokat, a Ward-féle elemzéshez képest az elemzés pozitívuma, hogy kevesebb (hat) klasztert hoztak létre és ezeket a további elemzés (a vagyonosság egyéb tényezőkkel való összefüggései) előtt jellemezték, ezek tehát jobban körülhatárolható csoportokat jelenítettek meg. Ezt követően felekezetenként, utcánként, életkor alapján vizsgálták a vagyonosságot, gyermek- és cselédszámot, a szobák számát. A fejezet utolsó alfejezetében „az egyes vagyoni és demográfiai csoportok belső differenciáltságát” elemezték, hiszen a szerzők szerint az átlag keveset árul el az egyes csoportokról, s csak a szórás utal arra, hogy a bemutatott csoportok egyáltalán nem voltak homogének. Ahhoz, hogy ezt a heterogenitást be tudják mutatni, az automatikus klaszterezések csoportjait használták (a Ward-féle klaszterezés 13 kategóriáját három nagyobb csoportba sorolták). Az alfejezet végén a mesterséges kategóriák helyett vizsgálták az egyes vallások és családok szobaszámának különbségeit is, ebből kiderült, hogy az izraeliták enyhén felülreprezentáltak voltak a 2-3 szobás lakófelek közt, míg a görög katolikusok jelentős része fél szobás lakásban élt. Az izraeliták körében a gyermekszám feltűnően magas volt, míg az evangélikus családok közel fele gyermektelen volt. Az egyes utcák vagyoni, korcsoport szerinti, szobaszám szerinti elemzése a második fejezetben, a térképlapok elemzése során levont konklúziókat egészítik ki.

A negyedik fejezetben (*IV. Az egyes foglalkozások közötti és a foglalkozáson belüli vagyoni és demográfiai különbségek*) a népszámlálás során használt foglalkozási csoportokat vizsgálták (szemben a harmadik fejezetben klaszteranalízissel létrehozott, presztízis alapján alkotott csoportokkal), a lakosság vagyoni, demográfiai, szociológiai helyzetét térképezték fel. A foglalkozási csoportok nagy száma miatt reprezentatív mintavételt alkalmaztak, tehát 30 foglalkozást kiemelve végezték az elemzést. Az első alfejezetből megtudjuk, hogy az adatok alapján a sátoraljaújhelyi iparosodás korlátozott mértékű volt. Számos meglepetéssel szolgált az elemzés: kiderült, hogy a „mosónők, varrónők, kenyérsütők” helyzete a vártnál jobb, a tanítók és tanárok helyzete a kézművesekéhez hasonlított, az altiszti réteg gazdasági potenciálját tekintve pedig kiszolgáltatottabb, hiszen nem tudtak önálló egzisztenciát kialakítani. Szintén sor került a korábbi mutatók (gyermekszám, szobaszám, cselédszám stb.) szerinti elemzésre. Megtudjuk a vizsgálatból, hogy a mérnökök és kereskedők vagyona alig volt átlag feletti, viszont az ügyvédek és birtokosok mellett a szűcsök, takácsok és kocsmárosok a gazdagabb réteghez tartoztak. A mézárósok, tímárok és kapások esetében kifejezetten magas volt a lakósűrűség, míg a gazdagabb csoportot képező orvosok és a rossz kereseti lehetőségekkel rendelkező varrónők esetében volt a legkisebb. Kiugróan magas az ügyvédekénél és az orvosoknál a cselédek száma, magas emellett a birtokosoknál a cselédszám. Fontos pontja az elemzésnek az egyes foglalkozási csoportok átfogó jellemzése, például: „a csizmadiák átlag feletti gyerekszámmal és háztartásonkénti gyermekarányával, de átlag alatti vagyonnal rendelkeztek. A szabók az át-

lagnál szegényebbek, fiatalabbak és kisebb szobaszámmal rendelkeztek” (98. o.), hiszen így az egyes foglalkozási csoportok jellemzői jól körvonalazódtak. A könyv utolsó alfejezete az egyes foglalkozások belső differenciáltságát méri (akárcsak a harmadik fejezet utolsó részében), vizsgálva a vallás szerinti megoszlást, a lakósűrűséget, gyermekszámot, vagyoni helyzetet, a keresők megoszlását, a cselédek és alkalmazottak számát. Az ügyvédek és mérnökök között a reformátusok voltak megtalálhatóak legnagyobb számban, a rossz vagyoni helyzetű kapások és napszámosok többsége görög katolikus, a vargák csoportja viszont kifejezetten heterogén képet mutatott felekezeti szempontból. A lakósűrűség nemcsak az egyes foglalkozások közt mutatott differenciált képet, hanem az egyes foglalkozási csoportokon belül is. A lakósűrűség, gyermekszám és vagyoni helyzet korreláltak, az ügyvédek, orvosok és mérnökök körében számos gyermektelen háztartás volt, így az egy főre jutó vagyon értéke nőtt.

A kötetet mégis befejezetlennek érezheti az olvasó, mert az utolsó, elemző fejezetet nem követi összegzés, amelyben a kötet elején vázolt kérdésekre a szerzők ismét reflektálnak, illetve a GIS történeti kutatások során való alkalmazásának lehetőségeit számba veszik. Emellett, mivel hiánypótló kutatásra épülő, monografikus munkáról van szó, szükséges lett volna bibliográfiát mellékelni a könyv végére.

A könyv fejezeteinek áttekintése után tegyük fel a kérdést: miben hozott újat a korábbi munkákhoz képest Bagdi Róbert és Demeter Gábor műve, hogyan teljesítették vállalásaikat, s a választott módszer, a GIS használata elősegítette-e a sátoraljaujhelyi társadalomszerkezet megismerését?

A digitális térképi kimenet megvalósítása, a sátoraljaujhelyi népszámlálási adatok adatbázisba rögzítése és hozzáférhetővé tétele igazán jelentős eredménynek tekinthető. A történészek körében, úgy vélem, az eddig nem bevett matematikai műveletek alkalmazásának bemutatása és a GIS történeti források feldolgozására való használata új utakat nyitott a népszámlálások feldolgozási lehetőségei között. Ezek tehát olyan fontos érdemei a munkának, amelyekkel útmutatásul szolgálhatnak a jövőben a népszámlálásokat kutató történészek számára. Célkitűzésüket, miszerint a társadalom differenciáltságát akarták bemutatni különböző mutatók alapján statisztikai elemzéssel és térképen való ábrázolással, maradéktalanul teljesítették.

Bár a szerzők hangsúlyozták munkájuk kísérleti jellegét, annak „száraz és analitikus” voltát, a matematikai műveletekben kevésbé jártas olvasó is felvethet néhány szempontot, amely teljesebbé tehetné a elemzést. A vizsgálatokhoz szükséges volt, hogy a természetszerűleg heterogén képet mutató sátoraljaujhelyi társadalmat különböző kategóriákba sorolják. Véleményem szerint e különböző csoportosítások alapján elvégzett elemzéseket célszerűbb lett volna nem a csoportkialakítás módszere alapján fejezetekbe sorolni, hanem az egyes alfejezetekben vizsgált hasonló csoportok jellemzését egymás mögé helyezni. Bár kétségkívül máshogyan csoportosították a szerzők a sátoraljaujhelyi társadalmat, mint a népszámlálás rögzítői (a presztízst vették alapul, illetve automatizált klaszterezést használtak), mégis úgy vélem, hogy ugyanazon szempont volt az elsődleges csoportosítási kritérium: a foglalkozás. A kötet szerkezetét tekintve tehát a II/2., III/3., III/4. és a IV/2. alfejezeteket egymás mellett kellett volna tárgyalni, vagy akár a teljes negyedik fejezetet beolvasztani a III. fejezetbe, hiszen a szerzőknek egyébként is céljuk volt, hogy rávilágítsanak: a korabeli kategóriák kialakítása és a klaszteranalízis révén felállított csoportképzés más elvek alapján működött, ám hasonló eredményeket produkálhat. (Bár a szerzőpáros reflektál a népszámlálások összeállításakor létrehozott foglalkozási kategóriák esetlegességére is, Tóth Zoltán ezzel kapcsolatos hiánypótló elemzésére⁷ nem utaltak.) Gördülékenyebb, átláthatóbb lett volna ezeknek a csoportoknak a bemutatása, ha nem ennyire tagoltan teszik azt a szerzők.

További probléma véleményem szerint a foglalkozások szerinti vizsgálat során, hogy a cselédek és a segéderők nem kerülhettek be önálló lakófélként az adatbázisba, így a foglalkozások szerinti vizsgálatból is kimaradtak. Mivel ez a réteg a foglalkozással rendelkezők közel 18%-át jelentette, ha bekerültek volna a vizsgálatba, az jelentősen módosította volna a képet a település foglalkozási szerkezetéről.

A térbeliség vizsgálata során a szerzőpáros egyrészt égtájak és főutak szerint utalt bizonyos csoportok településen való elhelyezkedésére, másrészt utcák szerint is vizsgálta a társadalmi csoportok jellemzőit. A nagyobb egységek megragadását a kartogramok elősegítették, viszont az utcákhoz kapcsolódó elemzésekhez érdemes lett volna az 1870-es térképet olyan méretben közreadni, amelyen az utcanevek olvashatóak. Ennek hiányában ugyanis nehezen követhető az (olvasó számára térben nem elhelyezhető) sok utcát felvonultató diagramok elemzése. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy az utcák elemzése során kirajzolódó, kivételesen homogén képet mutató területek és a jelentősen eltérő szociális jellemzőkkel bíró társadalmi csoportokat egységesítő utcák feltérképezése fontos eredménynek tekinthető. Érdekes lett volna esetleg olyan forrásokat is keresni (vagy ezek hiányára utalni), amely a korszakban élők városi térbeli egységekről alkotott elképzeléseit tükrözték, és ezeket az egységeket összevetni a kartogramokon kirajzolódó képpel.

A szerzők fogalomhasználatát tekintve néhány kérdés szintén felmerül a recenzióban. A 7. oldaltól kezdve használják az „alkalmazottak” kifejezést, zárójelben elhelyezik mellette az „egyéb keresők” szavakat is, majd a továbbiakban a „munkatársat” is alkalmazzák e kategória megnevezésére, illetve a fenti fogalmak a „segéd” kategóriájával egyenrangúként jelennek meg. Célszerű lett volna röviden tisztázni, hogy ezeket a fogalmakat szinonimaként akarják-e könyvük során alkalmazni, vagy egy korabeli kategória megnevezését emelik át, mert a szavak mai értelmét tekintve kérdéses, hogy a hierarchiát tekintve egyenrangú viszonyt kifejező „munkatárs” és a hierarchiában alacsonyabb szinten álló „alkalmazott” miért kerültek azonos csoportba. Zavaró a 100. oldalon használt „mészárosok társadalma” kifejezés, hiszen az egyes foglalkozási csoportokat sajátos jellemzőik megléte alapján sem sorolhatjuk önálló társadalmakba.

Néhány jelenséget érdemes lett volna alaposabban megmagyarázni. A 62. oldalon a szerzők kijelentik, hogy „ezek alapján Sátoraljaújhelyre aligha mondhatjuk, hogy 1870-re lezajlott a polgári átalakulás – éppen hogy elkezdődött”, ám a polgárosodás folyamatának bonyolultságára, az ezzel kapcsolatos, a témakörben írt szerteágazó irodalomra egyáltalán nem utalnak. A „polgári átalakulás” fogalmát nem definiálják, pedig a fenti, lényeges megállapítást érdemes lett volna alaposabban elhelyezni a polgárosodásról szerzett eddigi ismereteink között. Természetesen a munka kísérleti jellege miatt nem várható el, hogy a szerzők „minden szálát elvarrjanak”, de ezek a kijelentések kevésbé tűnhetnek megalapozottnak, ha nem tartozik hozzájuk tartalmasabb kifejtés.

A gyermekek kapcsán felmerül, hogy akár kereső kategóriába is eshettek, viszont a gyermekek csoportját pontosan nem határozták meg. Érdemes lett volna az életkor alapján kategorizálni, hogy kit tekintenek annak, ezzel kapcsolatban csak utalás történt az inasok kapcsán. Viszont az inasok életkor szerinti keresőként vagy gyermekként való feltüntetését nem tartom jó megoldásnak, érdemes lett volna ezt a kategóriát alkalmazottként egyben kezelni. Egy ponton a szerzők „önálló háztartást vezető inasokat” említenek (18. o.), amely ellentmondásosnak tűnik fel első olvasatra, amennyiben valóban létezett a jelzett jelenség, ezt mindenképp alaposabban ki kellett volna fejteni.

A könyvben nagyszámú térkép és diagram található, ám sajnos csak a térképek színesek. Bizonyára pénzügyi okok álltak a háttérben. Hiánypótló jellegű, hogy a könyv a világhálón

teljes egészében elérhető és a diagramok a pdf változatban színesek⁸ – mégis sajnálatos, hogy a sok munka eredményét a szürke diagramok csorbítják. További hiányérzete támadhat az olvasónak, annak kapcsán, hogy bár minden diagram és táblázat megnevezést kapott, esetenként érdemes lett volna az egyes sorokat/oszlopokat is külön megnevezni, legalábbis a klaszterek betű- vagy számkódjait feloldani. A szerzők gyakorta alkalmaztak arányok szerinti csoportosítást, indokolt lett volna az egymáshoz arányított változókat ebben az esetben (akár számszerűen) is feltüntetni. A II/2. táblázat egyik rovatában önálló kategóriaként szerepelnek a kézművesek, majd egy másik sorban a szabók és csizmadiák is így jelennek meg, a szerzőknek reflektálniuk kellett volna erre a látszólagos ellentmondásra.

Több olyan táblázatot találunk, amelyekben az időintervallumok jelölésénél egymást részben fedő korszakokat tüntettek fel, pl. III/55. táblázat: „1820–1830, 1830–1840 stb.” Így kérdésként merül fel, hogy pl. az 1830. év adatai valójában melyik kategóriába esnek? A számos diagram, térkép, táblázat és az ezekhez fűzött magyarázatok alkotta társadalomkép azonban mozaikossá vált azáltal, hogy az eredményeket az egyes alfejezetek végén nem összegezték, ahogyan például az idézett kézművesek esetében tették a 98. oldalon. Hasznos lett volna a kötet végén – néhány jellemzőt kiemelve – összefoglalni a sátorlajújhelyi társadalomról szerzett ismereteket – így adva összképet a heterogén sátorlajújhelyi társadalomról, amely differenciáltsága ellenére is bizonyára szerves egységként működött a 1869-es népszámlálás felvételének idején.

A táblázatokkal és diagramokkal tűzdelt könyv Granasztói György szavait juttathatja az olvasó eszébe: „Hová és hogyan kövessük azokat, akik mostanában például a kvantifikációval, netán matematikai modellekkel »kábitanak« bennünket, táblázatokot, képleteket, grafikónokat öntenek eléink? (...) A matematikai eljárások használata tágabb értelemben a matematika nyelvének bevezetése, nem változtatott a történetírás lényegén. Nem helyettesíthetik azt a fajta összegezést, amelyre csak a történész képes, s amelynél majdnem mindegy, hogy milyen nyelven történik. A lényeg az, hogy az eredmények közlése legyen összefüggő és érthető.”⁹ A történészek számára tehát nem idegen a matematikai műveletek alkalmazása, de az eredmények interpretálásnak módja bizonyos formai követelményeknek meg kell, hogy feleljen. Bagdi Róbert és Demeter Gábor azonban mintha már célkitűzéseik megfogalmazásakor elhatárolódtak volna ettől a közlésmódtól: „A választott módszerek miatt a dolgozat történész szemmel száraz és analitikus jellegű, azonban szociológiai, demográfiai és történeti földrajzi szemléletű írásoktól e módszerek (...) aligha idegenek” (3. o.). Ez viszont újabb problémához vezet át: vajon kiknek szánták elsősorban könyvüket a szerzők, ha nem a történészeknek?

Historiográfiát nem írtak és azt sem jelölték meg, hogy pontosan mely iskolához, tudományterülethez tartozónak vélik munkásságukat. Ezt a problémát a munka kísérleti jellege magyarázhatja, de épp egy ilyen munka esetében véleményem szerint érdemes lett volna megszólítani azt a csoportot, akiknek a „segédanyagot” ajánlják, a további kutatásokhoz. Közelíthettek volna a várostörténet-íráshoz, ettől azonban elhatárolódtak, mert feldolgozási módszereik miatt a kutatásuk e területtel nem rokonítható. „Összességében e kötet társadalomtudományi és földrajzi módszerek segítségével vizsgálja történeti folyamatok jellegzetességeit egy iparosodó kisvárosban.” (3. o.) – írják, anélkül, hogy bármely tudományterülethez közelítenének. Bár a történeti földrajzhoz sem illesztik be munkásságukat, a módszertani dilemma a történeti földrajz önmeghatározásának problémáját idézheti: „A történeti földrajzról is felmerülhet a kérdés, hogy ez a két rész tudomány módszertani kereteinek lecsupaszítása-e, tehát bizonyos módszereket kiemel mindkét tudományból. (...) Vagy pedig olyan új módszereket is beemel, amelyekre akár a történelem, akár a földrajz önmagában nem fogékony. (...) De egy történeti munka alapos jegyzetelés nélkül nem áll meg, ugyanakkor a történeti földrajzi

munkákban gyakran elég egy zárójeles megjegyzés. Kérdés, hogy a történeti földrajz nem egy felszínebb, vulgárisabb képet ad-e a dologról? (...) Ugyanakkor új módszereket is használ, mert a statisztikai forráskezelés többletet nyújt.”¹⁰ Bagdi Róbert és Demeter Gábor könyve felszínességgel egyáltalán nem vádolható, de bizonyára érdemes lett volna jobban közelíteni a módszert a történettudományéhoz. A feltárt forrás és jelenségek ugyanis elsősorban a társadalomtörténeti érdeklődésű kutatók figyelmét keltik fel, akár a módszertan követése, akár az elemzés összehasonlító vizsgálatokba való bevonása során.

Összegezve a Bagdi Róbert és Demeter Gábor könyvről írtakat, ki kell emelni, hogy az elvégzett munka jelentős eredményeket hozott Sátoraljaújhely társadalmával kapcsolatban. Az adatok alapján számos fontos következtetést vontak le, sok összefüggést fedeztek fel a sátoraljaújhelyi társadalom működésével kapcsolatban. A kartogramok elősegítették a társadalom térbeli elhelyezkedésének bemutatását. Módszertanát tekintve a történeti földrajz tudományterületéhez közelítőnek tekinthetjük a munkát, de témájából ítélve elsősorban társadalomtörténészek, várostörténészek érdeklődésére tarthat számot. További történeti szakirodalom bevonásával, néhány jelentős megállapításuk alaposabb körüljárásával jobban közelíthettek volna a társadalomtörténeti iskolákhoz és a számok mögül talán jobban kirajzolódt volna Sátoraljaújhely 1869-ben pillanatképszerűen megörökített társadalma is.

Jegyzetek

- 1 Demeter Gábor – Bagdi Róbert: A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban). A szerzők kiadása, Debrecen – Budapest, 2016. 112 o. ISBN 978-963-12-5029-9. A szerkesztő megjegyzése: a kötetet lapunk Polcra való rovatóban korábban röviden bemutattuk: Zempléni Múzea, XVII. évf. 1. szám, 2017. tavasz, 100. o. A városnév helyraggal ellátott formája helyesen: Sátoraljaújhelyben.
- 2 A szerzők következetesen 1870-es népszámlálásként nevezik meg a felhasznált forrást, bár korábbi, ezt a forrást feldolgozó publikációjukban még 1869-es népszámlálásként határozták meg: Bagdi Róbert – Demeter Gábor: Sátoraljaújhely migráns és helyi társadalma az 1869. évi népszámlálás alapján = Történelmi Szemle, 57. évf. 2015. 3. szám, 381–410. o. Erre a problémára érdemes lett volna reflektálniuk, hiszen többféle elnevezés alkalmazható az 1869. III. törvénycikk értelmében végrehajtott népszámlálás hivatkozása során: „A népszámlálás elnevezésében már a kezdetektől váltakozó volt a gyakorlat. A szakirodalomban »1869. évi«, »1870. évi«, »1869/70. évi« és a legpontosabb »1870. év elején végrehajtott« megjelölések szerepeltek.” Vö.: Pálházy László: Az 1869. évi népszámlálás. In: Sebők László (összeállította): Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Telemi László Alapítvány – KSH, Budapest, 2005. VII. o.
- 3 Bagdi Róbert – Demeter Gábor – Tringli István: GIS adatbázis építése és lehetőségei a történeti kutatásokban: vallási és foglalkozási szegregáció és lakhatási differenciák térbeli sajátosságainak vizsgálata Sátoraljaújhelyen az 1869-es népszámlálás adatainak térbeli megjelenítésével. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Rendi társadalom – polgári társadalom 28. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2016. 61–81. o.
- 4 Sajnálatos módon a közelmúltban zajlott MOSAIC-projektről nem emlékeztek meg, a projekthez való viszonyulásukról így semmit sem tud meg az olvasó. Lásd: Őri Péter: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa = Demográfia, 55. évf. 2012. 4. szám, 292–315. o.
- 5 Az OTKA kutatás 2015–2017 között zajlott: OTKA K111766 Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák-Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához (1869–1910). A projekt vezető kutatója Demeter Gábor volt.
- 6 Pozsgai Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: Történeti Demográfiai Évkönyv. KSH, Budapest, 2000. 166–225. o.; Csorba Csaba: Sátoraljaújhely társadalma az 1869-es népszámlálás tükrében. In: Széphalom 11. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Szerkesztette: Kovács Dániel. Sátoraljaújhely, 2001. 121–136. o.; Sebők László (összeállította): Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Telemi László Alapítvány – KSH, Budapest, 2005.; Pozsgai Péter: „Helybeliek” és „idegenek”: községi illetőség Torna megyében az

1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján = Korall, 34. szám, 2008. 68–101. o.; Horváth Gergely Krisztián: Város a városban: főhercegi ingatlanok és lakóik Magyaróváron az 1869. évi népszámlálás tükrében. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2011. 249–257. o.; Gyimesi Réka: Mohácsi háztartás-rekonstrukció: az 1869-es népszámlálás felvételi íveinek feldolgozása = Demográfia, 57. évf. 2014. 2–3. szám, 183–212. o.

7 Tóth Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában = Statisztikai Szemle, 65. évf. 1. szám, 1987. január, 62–85. o.

8 http://real.mtak.hu/34623/1/SAUH_TERKEPEK8_u.pdf 2018.08.21.

9 Granasztói György: A történelem és a mérés – egy modell korlátai = Történelmi Szemle, 21. évf. 1978. 2. szám, 314, 327. o.

10 Gál Zoltán véleménye. In: Beluszky Pál – Frisnyák Sándor – Gál Zoltán – Győri Róbert – Hajdú Zoltán – Rácz Lajos – Szilágyi Zsolt (résztevők): Mi a történelmi földrajz és kik a történelmi földrajzosok? Kerekasztal-beszélgetés a történelmi földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án = Korall, 31. szám, 2008. 14. o.

KURUCZ Ádám

Szimbolikus végakarát?

Trencsényi József
repülő főhadnagy emlékezete

Trencsényi József repülő hadnagy (posztumusz főhadnagy) 1964-ben halálával országosan ismertté vált. Személyét a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) példaképként állította a magyar társadalom – de legfőképpen a fiatal generációk – elé, mint kommunista hőst. Ennek okáról 1964-ben az országos sajtó részletesen beszámolt, majd iskolák, munkásbrigádok, úttörőcsapatok vették fel nevét. Emléke a rendszerváltást követően szinte teljesen elhalványult, mindössze egy 1950-ig Szabolcs vármegyéhez tartozó Borsod-Abaúj-Zemplén megyei zsákfalú, Viss utcája viseli ma is a nevét. Az utca, ahonnan a temető nyílik, amelyben testét végső nyugalomra helyezték. E rövid közlemény bemutatja, ki volt ő és hogyan vált a rendszerrel buzgón együttműködő, de nem politizáló vadászpilótából halálával a kommunizmus hőse.

Tanulmányai

Trencsényi József 1941. március 22-én született a Szabolcs vármegyei Viss községben. Három éves sem volt, amikor vasutas édesapját 1943-ban elveszítette. Nevelése testvérével együtt édesanyjára (született Pásztor Mária) hárult, aki 1958-as nyugdíjba vonulásáig szintén a MÁV alkalmazottjaként dolgozott. Az általános iskola első hat osztályát Vissen végezte, majd – édesanyja kívánsága szerint¹ – Kőszegen, a MÁV Vasútgépészeti Technikumban folytatta tanulmányait. Részt vett az úttörőmozgalomban, ahol rajtanácselnök és osztálybizalmi tisztséget látott el. 1955-ben belépett a Dolgozó Ifjúság Szövetségébe (DISZ).²

1955 szeptemberétől a budapesti Vasúti Pályafenntartási Technikum növendéke. 1957-ben tagja lett a Magyar Honvédelmi Szövetségnek (MHSZ). A MÁV repülőklubjában megismerkedett a sportrepüléssel, amely megalapozta élethivatását és meghatározta további pályaaorientációját.³

1957-ben vitorlázó tanfolyamot kezdett, amelynek eredményeként 1958-ban „C” vizsgát tett a farkashegyi repülőtéren. Ezt követően jelentkezett az MHSZ motoros repülőgépezető tanfolyamára. Budaörsön és Tapolcán már légszavaros gépen repült. Röviddel a szervezet megalakulása (1957) után belépett a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetségbe (KISZ). 1959-ben leérettségizett és kiváló vizsgát tett a repülőtanfolyamon.⁴

A Magyar Néphadsereg kötelékében

1959. augusztus 18-án 18 évesen jelentkezett a Kilián György Repülő Hajózó Tiszti Iskolába,⁵ ahol a sikeres felvételt követően 24 magyar pilótatársával – köztük a később tábornoki rangot elérő Urbán Jánossal és Bakó Istvánnal – a Szovjetunióban, a Kusovszkaja légibázison kezdte

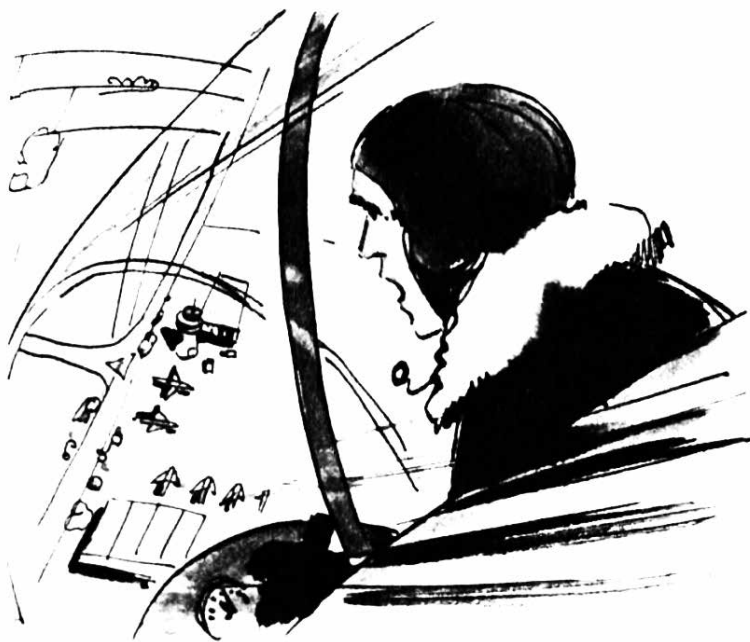
meg elméleti tanulmányait. A következő évben Batajszkban Jak-18-ason szerzett repülési gyakorlatot és ősszel Krasznodarban megkezdődött kiképzése a MIG-15UTI-n.⁶

Itt a szovjet kiképzők az elméleti képzés során a situációs feladatok közé olyan, a gép kijavíthatatlan műszaki meghibásodására utaló helyzeteket is becsempészttek, amelyek – megoldás nem lévén – a pilóta és a technika biztos pusztulását vonták maguk után. Ezekre a kérdésekre az oktatóknak megvolt a maguk ironikus felelete: nincs mit tenni, mint kérni, hogy „vegyetek fél a pártba” – értve ezt azzal a jelentéssel, hogy már minden hiábavaló. E szovjet katonai szlenget a magyar pilóták is átvették, ami aztán halála után Trencsényi eszményképpé válását is eredményezte.⁷

MIG-15-ös és MIG-17-es átképzését követően – pilótatársaival együtt – Magyarországon, Szolnokon folytatta tanulmányait. Miután eredményes vizsgát tett, 1962. szeptember 29-én hadnaggyá avatták az időközben (1961 őszén) a Kilián György Repülő Hajózó Tiszti Iskola és a Vasvári Pál Repülő Szakkiképző Iskola jogutódjaként létrejött Kilián György Repülő Tiszti Iskolán. Felkészültsége, fizikai állóképessége alapján parancsnokai engedélyezték számára a lökhajtásos típusra való áttérést.⁸ Fiatal hajózó tisztként eredményesen, fegyvelmetlenül teljesítette a kiképzési program továbbiakban meghatározott feladatait. A halála után róla készült értékelés szerint kitűnt példás magatartásával és a tiszti hivatás és repülés iránti szeretetével. Repülélméleti és technikai ismeretei mellett politikai műveltségét is állandóan fejlesztette. Magánélete és a kollektívához való viszonya példaadó volt társai előtt. A kapott társadalmi megbízatásokat szívesen és felelősséggel végezte, emberségéért és felkészültségéért környezetében szerették, becsülték.⁹

Trencsényi József a zuhanó gépben – illusztráció.
(Forrás: Pajtás, 1964. október 1.)

A kép digitális utómunkálatait a szerző végezte)

Pilótatársai elmondása szerint nagyon szeretett élni, ő volt a legvidámabb közöttük. Szolgálatban komoly volt ugyan, de szabadidőben kiáradt a humora.¹⁰ Minden helyzetben megtalálta a tréfát, remek előadóként emlegették, akinek élvezettel hallgatták élményeit. Emellett szerénység és kötelességtudás jellemezte. Bajtársai mindannyian egyformán barátként tekintettek rá. Horváth Attilával fotózott, Urbánnal biliárdozott, „*holnap megverlek egy seprűnyéllel is*” – mondogatta, amikor nagy ritkán veszített. Tanult franciául, zenélt és horgászott.¹¹ Szülőföldjén szintén nagy népszerűségnek örvendett. „*Azt hiszem, Jósikáról a faluban senki sem tudna egyetlen rossz szót se mondani. Rendkívül tisztességtudó, szolid fiú volt. Mindenkivel szépen, tisztelettel beszélt. Csak barátai voltak. Nagyon igaz, amit a stírelékre véstek.*”¹² Ő valóban példakép lehet mindenki előtt” – jellemezte két évvel halála után Leczó Pál, a Vissi Községi Tanács elnöke.¹³

Amikor a fiatal pilóták arról beszéltek, hogy mit tennének a levegőben egy esetleges technikai problémából adódó veszélyhelyzet esetén, Trencsényi véleménye az volt, hogy az első és legfontosabb hidegvérrel tisztázni a helyzetet, óvni a gépet, kutatni a veszély okát és jelenteni a történéseket, nehogy társait is hasonló baj fenyegetse. A katapult számára csak mindezek után jöhetett szóba, amikor már esély sem maradt épségben földre tenni a gépet. Véleményét feltehetően a többiek is osztották, ezért KISZ alapszervezetüket Szucsák Imre századosról nevezték el, aki 1963. augusztus 12-én pontosan így cselekedett: azért zuhant le MiG-21 F-13 típusú gépével, mert az utolsó pillanatig igyekezett tisztázni a felmerült műszaki problémát, még a katapultálásra felszólító parancs ellenére is.¹⁴

A magyar pilóták lelkesedése mellett nem elhanyagolható a kiképzés szempontjából, hogy a Szovjetunióban előállt fejlesztési és gyártásszervezési problémák miatt késett a kétüléses gyakorló UTI változat leszállítása, ami a magyarországi kiképzés során elengedhetetlen lett volna. A szuperszonikus típusra való átképzés egyik alapfeltétele teljesült ugyan, de a MiG-15-össel repült 150 óra tapasztalatait csak részben lehetett hasznosítani. A két típus között mutatkozó eltérő repülési tulajdonságok ellenére mindössze 13 felszállásból és 6 óra 45 perc repülési időből álló átképzési programot dolgoztak ki a fiatal magyar pilóták számára, akiket már egy gurulópróba után „magukra hagytak”, vagyis szóbeli instrukciók alapján voltak kénytelenek a levegőben megismerkedni az új típus sajátosságaival.¹⁵

Tragédiája és temetése

„*Derűs, meleg nap volt [...] a tiszta kék égen csak aprócska felhőpamacok úsztak*” – emlékezett vissza Arató Ferenc főhadnagy 1964. július 14-ére. „*Együtt indultunk Trencsényi Jósikával és Tosa Sanyival az ezüstszínű gépmadarakhoz, hogy végrehajtsuk a kiképzési nap utolsó feladatát.*”¹⁶ Ez a második – máshol negyedik¹⁷ – repülése volt aznap, amelynek során 912-es oldalszámú gépével¹⁸ az LVTH-62 14/A gyakorlatot hajtotta végre. Miután nem észleltek semmilyen hibát,¹⁹ a felszállást követően 3000 méterre emelkedve 600 km/h sebességgel kellett Kecskemétről Ceglédig repülnie, majd maximum 30°-os bedőlésű forduló végrehajtását követően a reptéren landolnia.²⁰ „*Gyorsan távolodtunk a földtől, s Jóska a levegőben elvált tőlünk, nekünk a kötelékrepülést kellett gyakorolnunk, de a rádió fejhallgatóján tisztán hallottuk őt is. Igen... nagyon el voltunk foglalva a magunk dolgaival. Kiemeltem a gépet az egyik fordulóból [...] amikor meghallottam Jóska hangját. A gépének számát mondta gyors egymásutánban, majd tompán érkezett a fülemhez: a gép kormányozhatatlanná vált.*”²¹

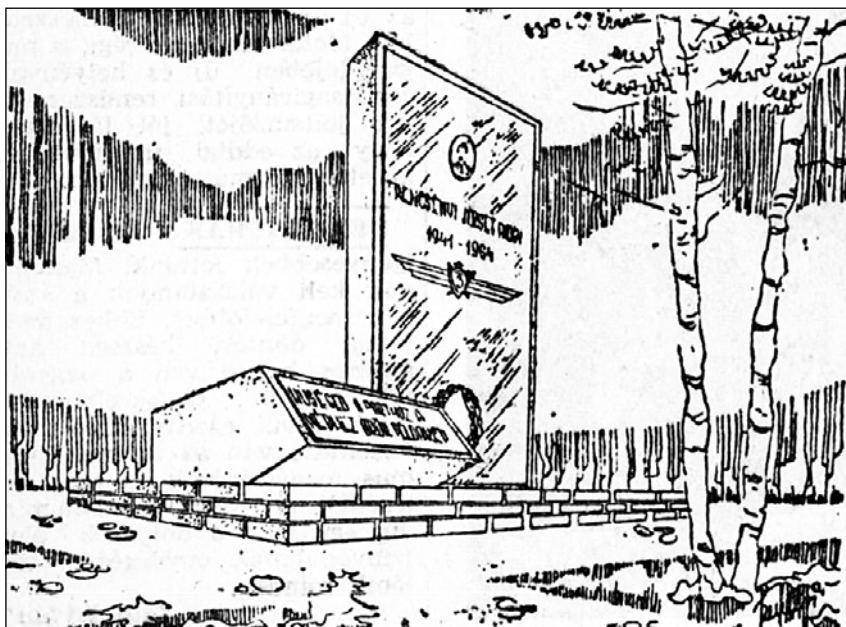
Simán emelkedett tehát a magasba, minden berendezés pontosan működött, a repülőtér rádiója is tisztán fogta jelzéseit.²² Egy váratlan pillanatban fellépő elháríthatatlan műszaki hiba gépét kormányozhatatlanná tette, amikor is döntenie kellett: katapultál vagy megpróbál-

ja elhárítani a hibát. Az utóbbi lehetőséget választotta és elkeseredett próbálkozásba kezdett, miközben gépét lakatlan terület felé kormányozta. Az utolsó lehetőséget kereste, épségben akarta letenni a MIG-et, azonban 47 másodperccel a hiba észlelését követően a Cegléd és Abony közötti vasútvonalak közelében földbe csapódott. A levegőbe emelkedését követően hat perccel hangzott először a gégemikrofonba: „A gépem kormányozhatatlan!”. „Nem tudom kivenni, 9643-as jelentsen, 9643-as ismételje, 9643-as ismételje!” – érkezett a válasz.²³

Horváth Attila és Borbás Antal – akik szintén a levegőben voltak a katasztrófa időpontjában – az ominózus mondat mellett azt is hallották, amint Trencsényi elköszön tőlük: „szevasztok srácok”.²⁴ Üzenetét az irányító torony magnószalagja is rögzítette. Már a repülőtéren megkezdődött a hangtani elemzés, a felvételek összevetése. Bár utolsó mondatát három helyen is fogták, az összevetésnél nem tudtak azonnal megegyezni arról, mi is hangzott el. Az irányítótoronyban tartózkodó egyik tiszt úgy nyilatkozott, először azt értette „nekimegyek a fának”. A döntést végül a keverőasztalnál mondták ki. Megállapították, hogy Trencsényi József száját a következő szavak hagyták el utoljára: „A 9643-as jelenti, kormányozhatatlan a gépem! Zuhanok! Elvátársak! Vegyetek fel a pártba!”²⁵

A MIG-21-es első szériái semmiféle adatrögzítővel nem lettek felszerelve, így a katasztrófa okára csak következtetni lehetett. A Cegléd közelében fekvő vasútvonalon dolgoztak volt iskolája, a vasútforgalmi technikum tanulói nyári gyakorlaton, akik elmondása szerint a gép egy rácsapást hajtott végre felettük. Feltételezések szerint Trencsényi így akart ismerőseinek – volt iskolatársainak, tanárainak – „köszönni”.²⁶ Azt nem lehetett kideríteni, hogy a gép kormányozhatatlanná válása a rácsapás közben vagy azt követően következett-e be.

Trencsényi József síremlékének rajza - illusztráció.

(Forrás: Gémes Gábor: Nincs áldozat hasztalan.

Petőfi Népe, 1966. július 17.

A kép digitális utómunkálatait a szerző végezte)

Temetésére szülőfalujában, Vissen került sor, katonai tiszteletadás mellett. A gyászinduló komor hangjai betöltötték a község temetőjét. Hozzáartozók, bajtársak, barátok, ismerősök és ismeretlenek csendben rótták le kegyeletüket síremléke előtt, amelyre arany betűkkel (ma feketék olvashatók) írták fel: „*Trencsényi József fhgy. 1941–1964.*”²⁷ Hősként emlegették, amiért az életét áldozta a harci technika megmentéséért. „*Egy sokat ígérő harci pilótát vesztettünk el benne, aki haláláig hű maradt katonai esküjéhez – hangsúlyozta Radics János alezredes.*”²⁸

Emlékezete

Trencsényi Józsefet a honvédelmi miniszter szolgálatteljesítés közben tanúsított magatartásáért főhadnaggyá léptette elő és hősi halottá nyilvánította.²⁹ A körülményekre való tekintettel ez már önmagában politikai üzenettel bírt, de utolsó szavainak szó szerinti értelmezését társai is tovább erősítették az újságírói kérdésekre adott nyilatkozataik során: „*Mi már akkor pártalapszervezetet akartunk létrehozni, amikor a Szovjetunióban tanultunk. Ő volt ennek a gondolatnak a leglelkesebb támogatója.*”³⁰

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága (MSZMP KB) Titkársága „teljesítve” az elhunyt vadászpilóta végakarátát, 1964. szeptember 10-i ülésén, soron kívül felvette az MSZMP tagjai sorába és szeptember 15-én az 587162-es párttagsági könyvet állította ki számára.³¹

Az érintett pártalapszervezet rendkívüli taggyűlésére 1964. szeptember 18-án került sor. Az ülésen – amelynek egyetlen napirendi pontja Trencsényi József párttagkönyvének átadása volt – huszonötven vettek részt: parancsnokok, pártvezetők, valamint a repülőegység 15 párton kívüli fiatal hadnagya. A tagkönyvet a század párttitkára vette át. Kezében tartva a piros könyvecskét felidézte, hogy nem sokkal azután, hogy Trencsényi az egységhez érkezett – más megközelítés szerint egy héttel a szerencsétlenség előtt³² – elébe állt és jelentette, hogy a párt tagja szeretne lenni: „*Mérlegre tettem huszonnégy évemet, amit kaptam, s amit adni tudok. Bizonyítani szeretnék.*” Ekkor a párttitkár alkalmassága további bizonyítására ösztönözte, mielőtt beadja jelentkezését.³³

A taggyűlést követően összehívták a kiképzőszázadot – amelynek minden tagja egy KISZ alapszervezethez tartozott – és mindegyikük kapott egy jelentkezési lapot, amelyet természetesen senki sem mert kitöltés nélkül visszaadni.³⁴ Egyikük felállva így fogalmazott, mindannyiuk nevében: „*Amit Trencsényi elvtárs már nem bizonyíthatott be, azt szeretnénk mi helyette is bebizonyítani.*” Ezzel a tizenöt fiatal hadnaggy kérte felvételét a pártba.³⁵

Szerencsétlenségét követően az ország több pontján is megbecsüléssel, tisztelettel emlékeztek meg nevééről. „*Büszkén viseli az alakulatánál dolgozó polgári alkalmazottak szocialista brigádja, egy KISZ-alapszervezet és egy KISZ ifjúsági klub. Kecskemét új városnegyedében úttörőcsapat vette fel a nevét, egy másik iskolában pedig ifjú gárdista zászlóalj. S amit talán elsőként említhettünk volna, a budafoki élesztő- és szeszgyár szocialista brigádja.*”³⁶

Ez a brigád kezdeményezte Trencsényi József kecskeméti mellszobrának felállítását 1980-ban. Mivel anyagi forrásai ehhez elégtelenek voltak, támogatási kérelmet nyújtott be a MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottságához. Grósz Károly, a megyei pártbizottság első titkára – a minisztertanács későbbi elnöke – kifejezte ugyan örömet, amiért Trencsényi József emléket szeretettel ápolják, de úgy ítélte meg, hogy a szoborállítás a brigád és a megye lehetőségeit is meghaladja. Ezen túlmenően a levélben arra is következtetni engedett, hogy a szobor felállítását szükségtelennek tartja. „*A helyi és megyei párt-, állami, gazdasági szervekkel konzultálva az a véleményünk, hogy Trencsényi József emlékét szülőföldje kellő tisztelettel őrzi azzal, hogy részére síremléket állított, s sírját a helyi társadalmi szervek rendszeresen*

*gondozzák. Kecskeméti alakulatánál felállítandó mellszobrának költségeihez – jelenlegi gazdasági helyzetünket is figyelembe véve, s azt, hogy itt a megyében is sok tervezett képzőművészeti alkotás, illetve emlékszobor felállításáról kell lemondanunk – nincs lehetőségünk segítséget adni.*³⁷

A szobor felállításának ügyét végül a Magyar Néphadsereg karolta fel, amelynek eredményeként 1981. április 24-én, Kecskeméten a Petőfi laktanya udvarán átadták Madarassy Walter szobrászművész alkotását. Ünnepi beszédet mondott Decsov Zoltán alezredes, majd a szocialista brigád részéről Poszlovszky Jánosné leplezte le az emlékművet. Az ünnepségen megjelent Horváth Ignác, a járási pártbizottság első titkára, dr. Posváncz László, a megyei pártbizottság osztályvezetője, dr. Lovas Lajos, a Borsod-Abaúj- Zemplén megyei pártbizottság osztályvezetője, Viss község párt- és tanácsvezetői, Trencsényi Sándor, a hősi halált halt főhadnagy egyetlen élő hozzátartozója, valamint a Néphadsereg képviselői.³⁸

Grósz Károly idézett levele kapcsán érdemes sírja állapotának alakulását megvizsgálni, ugyanis nyughelye közel sem mutatott olyan gondozott képet, mint amilyenre a megyei első titkár következtetni engedett. Alig telt el egy évtized a temetése óta, amikor síremléke fennmaradását már veszély fenyegette. 1975. február 6-án Berei László, a Kenézlői Községi Közös Tanács elnöke arról tájékoztatta a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar Néphadsereg 6336. Bizottságát Kecskeméten, hogy a síremlék hátrafelé besüllyedt a talajba. Feltételezése szerint a koporsó roppant össze a föld súlya alatt és ez okozta az emlékmű besüllyedését. A tanácselnök maga állapította meg, hogy a sírt gondozó helyi 3552. sz. Trencsényi József Úttörőcsapat az emlékmű visszaállítására nem képes, mert az „műszaki munkát igényel”. A tanácselnök ezért a Néphadsereghez fordult segítségért.

Kulcsár János alezredes 1975. február 17-én kelt levelében értesítette a tanácselnököt, hogy felvette a kapcsolatot a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Hadkiegészítési és Területvédelmi Parancsnokság érdekvédelmi tisztjével, Dobos István őrnaggyal, aki február 17. és 22. között a helyszínen felméri a szükséges munkálatokat és megvizsgálja azok végrehajtásának lehetőségeit.

Nem ismert, hogy erre a felmérésre sor került-e. Feltételezhetjük, hogy nem, ugyanis az ügy aktájában ennek nincs nyoma és 1975. március 5-én Berei tanácselnök maga készített részletes leírást a síremlékről az említett parancsnokság számára, amiből pontos képet kaphatunk az akkori állapotokról. A síremlék Trencsényi József és korábban elhunyt édesapja sírhalmát közösen takarja. A két sír között nem helyeztek el beton, illetve vasbeton áttakarót, mindössze kb. 20 cm vastagságban öntötték ki betonnal és arra építették fel a bodrogkeresztúri kőbányából származó terméskő (mészkö) darabokból faragott sírhelyet. Ezt 10 cm széles és 3 cm vastag műkőborítással vonták be.

Az egész építmény 4 m² alapterületű. Ennek közepén helyezték el a kb. 3 mázsa súlyú műkö felépítményt, amely az alappal együtt hátradőlt és további süllyedése esetén a felborulás fenyegette. Berei úgy ítélte meg, hogy nem lehet felemelni és alátölteni, mert ebben az esetben szétesne saját súlya alatt. Csak úgy látta helyreállíthatónak, ha az alapot darabokra szedik és újraépítik. A Tanács részére a munkálatok végrehajtásához szükséges kőművesek és egyéb szakemberek rendelkezésre is álltak, de a felmerülő költségek fedezete nem volt biztosított.³⁹

A tanácselnök fáradozásai azonban eredmény nélkül maradtak, segítség nem érkezett, a sír állapota tovább romlott. Négy és fél évvel később a vissi általános iskola igazgatója, Németh Bertalanné és Simáné Szabényi Katalin, az iskola úttörőcsapatának csapatvezetője 1979. szeptember 10-én közös levélben fordult a Kenézlői Községi Közös Tanácshoz, amelyben alábbi kérésüket közölték. *„Az iskola úttörőcsapata, a falu szülöttjének, Trencsényi József repülő főhadnagynak a nevét viseli. Szomorú, hogy mind a tanács, mind az iskola elhanyagolja a névadó síremlékét. A dűledező síremlék nem mutatja azt, hogy becsülnék szülöttjüket, névadójukat.*

Az úttörőcsapat a korábbi években foglalkozott e probléma megoldásával. Anyagi lehetőségeink nem teszik lehetővé, hogy saját erőnkől helyreállítsuk a síremléket.” A kérés végül itt került meghallgatásra és a Közös Tanács 1980-ban gondoskodott a helyreállításról.⁴⁰

*

A Magyar Néphadsereg fennállása során számos pilóta szenvedett repülőkatasztrófát,⁴¹ azonban egyikük sem vált (olyan) ismertté, mint Trencsényi József. Halálukról a hidegháború időszakában a sajtó sok esetben említést sem tett. Jól példázza ezt Szucsák Imre százados esete – akire „Tröcsi” példaképként tekintett –, ugyanis az ő haláláról csak egy évvel később, éppen a Trencsényivel foglalkozó cikkekben lehetett részletesebben olvasni. Bár a *Repülés* című folyóirat 1963. decemberi száma címlapfotót közölt róla, két hónappal korábbi tragédiájáról említést sem tett. Kivételt képezett tehát Trencsényi József halála körülményeinek nyilvánosságra hozatala, amelynek hátterében nyilvánvalóan az utolsó szavaira építő pártpropaganda állt. Fontos azonban hangsúlyozni: bár a rendszer kommunista hőst kreált belőle, nem az eszméért áldozta életét, hanem „szerette volna megoldani a megoldhatatlant. Hogy a gép is megmaradjon, nehogy magára hagyva, közvagyonban és emberi életben is kárt tegyen.”⁴²

Jegyzetek

- 1 Kékesdi Gyula: Az 587162. számú tagkönyv. = Népszabadság, 1964. szeptember 20. 8. o.
- 2 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: BAZML) XXXV. 133. a. Az MSZMP és jogelőd pártjai Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és miskolci szervezeteinek gyűjteménye. Általános gyűjtemény, 30. doboz, Trencsényi József élete és halála, visszaemlékezés, 1981.
- 3 BAZML XXXV. 133. a.
- 4 BAZML XXXV. 133. a.
- 5 BAZML XXXV. 133. a.
- 6 Kóvári László: Vegyetek fel a pártba! = Top Gun, 8. évf. 1997. 2. szám, 10. o.
- 7 Uo. 10. o.
- 8 BAZML XXXV. 133. a.; Gyulai Ferenc: Az utolsó kívánság. Az 587162-es párttagsági könyv története. = Magyar Ifjúság, 8. évf. 1964. november 19. 3. o.
- 9 BAZML XXXV. 133. a.
- 10 Kékesdi, i. m. 8. o.
- 11 BAZML XXXV. 133. a.
- 12 Sírján a következő felirat olvasható: „Hűséged a párthoz a néphez örök példakép”.
- 13 Priska Tibor: „A magasba vágyom!” = Észak Magyarország, 1966. július 15. 1. o.
- 14 Kékesdi, i. m. 8. o.
- 15 Kóvári, i. m. 10. o.
- 16 Gémes Gábor: Nincs áldozat hasztalan. = Petőfi Népe, 1966. július 17. 4. o.
- 17 Gyulai, i. m. 3. o.
- 18 Kóvári László: Hol az igazság? = Top Gun, 7. évf. 1996. 10. szám, 13. o.
- 19 Gyulai, i. m. 3. o.
- 20 Kóvári: Vegyetek fel a pártba!, i. m. 10. o.
- 21 Gémes, i. m. 4. o.
- 22 Kékesdi, i. m. 1964. 8. o.
- 23 Gyulai, i. m. 3. o.
- 24 BAZML XXXV. 133. a.; Baktai Ferenc: Nem csak térkép e táj. = Népszava, 1966. december 25. 3. o.
- 25 Gyulai, i. m. 3. o.
- 26 Kóvári: Vegyetek fel a pártba!, i. m. 10. o.
- 27 Gémes, i. m. 4. o.
- 28 Uo.
- 29 Gyulai, i. m. 3. o.; Magyar Ifjúság, 8. évf. 1964. szeptember 19. 3. o.
- 30 BAZML XXXV. 133. a.
- 31 Gyulai, i. m. 3. o.

32 BAZML XXXV. 133. a.; Gyulai, i. m. 3. o.

33 Kékesdi, i. m. 1964. 8.

34 Gyulai, i. m. 3. o.

35 Kékesdi, i. m. 1964. 8. o.

36 Kékesdi Gyula: Akiket megőriz az emlékezet. = Népszabadság 1982. március 20. 7. o.

37 BAZML XXXV. 1. Az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottsága iratai, 289. doboz, Trencsényi József mellszobrának felállítása Vissen. 1980. április 30.

38 Petőfi Népe 1981. április 25. 1. o.; Ságody János: Trencsényi József repülő főhadnagy emlékére szoboravatás Kecskeméten. = Repülés 34. évf. 1981. 6. szám, 8. o.

39 BAZML XXIII. 847. b. A Kenézlői Közös Községi (1966-ig Kenézlői Községi) Tanács iratai, közigazgatási iratok, 159/1975.

40 BAZML XXIII. 847. b. 1036/1979.

41 Szepesi József: In memoriam: A háború után újjászervezett magyar légiőr halottai. = Honvédségi Szemle 55. évf. 2001. 2. szám, 111. o.

42 Kékesdi: Akiket megőriz..., i. m. 7. o.

BANCSI Árpád István

nem rólam

Im memoriam B.Sz. (1964–2014) et K.T. (1989–2014)

megyek az úton te már rég előttem
 lábad nyomában lépkedek a porban
 25 év ennyi van köztünk a 25 nem prímszám
 a 25-nek 3 osztója van 1 5 25 a 3 prímszám az 5 is
 de ha 187 évet élnék se értenélek
 a 187 nem prímszám a 187 osztói 1 11 17 187 a 11 és 17 prímszám
 életem nem tiéd sorsod nem enyém
 de fáradt megtört elkínzott arcodban
 szelíd mosolyodban magamra ismerek
 távolról távolabbra szöktél
 mondd ki úzött
 semminek születnél
 magányod kifűzött cipőként sarokba dobva
 Ember vagy csillag voltál kihunytál
 ki most az óriás és ki a törpe
 ki a messijás ki a nincstelen
 ha nem élni hát meghalni jöttél a földre
 életet úgy mint feloldozást csak a halál adhat
 vízjelként lappang sorsunkban a csend
 te tudtad azt amit általad én is tudok
 25 év ennyi van köztünk a 25 nem prímszám
 de másunk nincs
 ebbe kapaszkodunk mind
 prímszámokként élünk-halunk
 oszthatóak csak Eggyel és önmagunkkal vagyunk
 a kötés nem szakad

#temegen

„Hasonlat mit sem ér. Felötlik s eldobom.”

1.
Magányos este
lepedő szívem lépted zaját leste
vártam hogy meglepsz
hogyan szívünk újra Egy lesz
egy dobbanásnyi csendre

De mint a kutya fetrengve
kínban hiába nem találom
s nem jön sem a megváltó álom
sem a végső
hogyan kívánom testedben halálom
álmot látni vágyom
melyben téged látó szemem szótlan kér
csókra hívó ajkam hallgat
Csípőd íve lágyan ring akár a csónak

de a vágy hulláma csap hirtelen a köves partnak

2.
mint ott felejte t szóköz két elütés között hibás...

3.
mint kiömlött kávé vagy pofára ejtett vajás kenyér
egymásra rétegzett foltok a szavak az asztalon
hiába törlőd jóvá már nem teszed
naponként öl észre sem veszed
mert örök egyedül csak a Nyom

4.
egymás mellett töltött átaludt szeretkezések elveszett
éjjelek
átszeretkezett éjszakák egymásnak fordítunk hátat
a szavak helyett

5.

Én téged jaj csak a sor közt tudlak már szerelemmel
szeretni

6.

dob dobban partra dobál ez a tétova óda
dobban a szívhúrt egyre feszíti a vágy ágyékom
görcsbe szorítja a sóhaj az árbócról leng tépett selyem
ó belekaphat a szél még egyszer vagy csak a Semmi
nézd a valóság így hull szét darabokra velem már
végtelen percnyi magánnyal ér fel a most kár értünk

7.

mondatainkban csak legalább rendként légy ott még
mert rendben már ó nem lesz soha életem érzem
ezt kérem

NAGY Rita

végül

fogta a csomagjait, és taxiba szállt, mi meg apámmal
ott maradtunk ketten, két külön szobában az illatával
és a kacatjaival, az összes ránk maradt ruhájával, hogy
aztán egyesével égessük el, hogy a leveleit
mind felnyissuk,
és a hófehér törölközőit hamuvá mossuk, hogy esténként
véletlenül túl sokat képzelhessünk bele a semmibe,
és múlt időben kezdjünk beszélni,
mert anyám fürdés utáni szappanillatú
testére gondoltunk, amihez elalvás előtt hozzábújtunk,
az olvadt vaj színű testre, ami buján himbálózott rajta,
a hatalmas melleire
és a gesztenyebarna hajára, ami hullámokban törte
meg a teret, a szemére, ami mahagóni
volt, hogy másnap ne bírjunk egymásra nézni, mert
a ráncaim alatt anyám szemei néztek vissza ránk.

a sziklákról meg a vízről

elképelem, hogy az érkezési váróteremben állok, egy amerikai film jut eszembe, ahogy a főszereplő áll a tömegben, körülötte az emberek sodródnak, mint amikor beleülsz a kádba, és ahogy előrébb csusszansz, a víz pedig hátra, a combok a sziklák, de a víz örökké víz marad, és azt képelem, hogy ő én vagyok, akit vesz a kamera, nézek fel a kijelzőre, és látom, hogy a járatod még két órát késik, de én nem mozdulok, néhány statiszta pedig úgy nyomja hozzám a vállát, ahogy esténként a mellkasod feszült rám, és pont mint te, vissza se néznek, mennek tovább. az emberek sziklák, de a víz örökké víz marad.

azért én mégiscsak

a legfrissebb cikkek szerint a kis sárgabóbitás kakadu egyedszáma nagyvenre csökkent a természetben ez azért mégiscsak jelent valamit a kapcsolatunkra nézve azt is olvastam közkedvelt faj ami képes megjegyezni amit az emberektől hall kicsit olyan mint a képzeletbeli gyerekünk akinek már nevet is adtunk miközben a váróterem sarkait számoltuk ahol két köhögésre jutott egy halál végül mi vagyis hát csak én jöttem a sorban és a képzeletbeli gyerekünknek esélyt sem adva írtam alá a receptet hogy aztán még három hétig izgulhassunk és hogy a halála ne könnyedséggel hanem fájdalommal töltsön el titkon reménykedtem mert azért én mégiscsak nagyon szerettem volna

KUSTÁR György

Eszkathon II

A magány léha percei unottan vonulnak
ízük, mint a megerjedt boré, mind mázsás
és hallgatag Nem vagy itt

De rám szakad a félsz Hogy itt leszel,
S hogy nem Távolod morzsolja az idő,
Jelened hegyeiből völgyek lesznek,
Szakadékaidból egyenes ösvények
Csak én kiáltok lélekért a pusztában,
árván született vágyakból
erőt merítve poklok ellen

Készítsétek az Útját A sohasem jövőnek
Az ittmaradottak rám omló reményeikkel
feléd buknak véresen A hang elhalkul,
majd terebélyesedik, mint kidöntésre
váró feszület A Jordán vizét nem
tartja fel égi vonulás, a hegy áll,
Temploma csillog a fényben
mint bogár az üvegek alatti részben.

Eljössz? Kívánlak Várjalak?
A kérdés kiszikkadt, akár a
Tövisbokor szigorú ízületei
Öntöm a vizet, mint ki fuldoklóknak
Segít hamarabb szomjan halni
Csak az arcod látom, az elhagyottét,
Aki maga is várja, még
mindig várja a kegyelem
utolsó csatakiáltását

Születés

[Szabinak]

Hallottuk a szót. talán értettük is.

de most

összeroskad a hamu a tálcában
a cigaretta pengéként szorul az ujjaid közé
a szavak füstként kavargó álcában
egymásba gabalyodva vergődnek
mint bálnák, akik Jónások elől menekülnek

Ott vagyunk, kezdetek gyász-miséjét üljük

együtt, mint akik kínból származnak
önmagunk ellen önmagunkat szüljük
Istenre rá- és tőle elborulva mint érő,
levágásra váró gabonarét
ami nem érti a sarló szerelmét

Hallottuk a szót.
előttünk sistergő dohánycsík.
De már csak pár nap
az aratásig

BALÁZS Ildikó

A világ tetején

Kamaszkoromban óvónő keresztanyámat sajnálatosan ambíciótalannak tartottam, valahányszor elmesélte, hogy elutazott Marosvásárhelyről Pestre a gavallérjához, kiültek a Duna-partra, s elnyaltak egy fagylaltot.

– Múzeumba, színházba nem mentetek? – faggatta anyám.

– Minek, Éva? Engem az nem érdekel.

– Azt a fagylaltot a Maros-parton is elnyalhattad volna! – korholta anyám. Mire keresztanyám rendíthetetlen nyugalommal vállat vont.

– S csak azt az egy fagylaltot fizette neked? Nagyon gavallér! – csúfondároskodott tovább anyám. – Azért kár volt Pestig zötykölődni!

Keresztanyámat ez sem érdekelte.

– Így volt ez szép! Nekem ez szép emlék! – jelentette ki ellentmondást nem tűrve, s elengedte a füle mellett, amikor anyám emlékeztette, hogy keresztanyám mégiscsak okleveles tanítónő.

Így volt ez szép. Ötven felett érje el az ember, hogy ne kelljen küzdenie. Sem előléptetésért, sem pozícióért, sem magasabb fizetésért. Addigra jusson el a „felküzdöttem magam” állapotába.

Továbbképzésen voltunk, kora reggel álltam a bajai Sugovica-parton, a homokos lejárón, s csodálkoztam, mennyire hasonlít ez egy másik homokos, kavicsos partra. A vizek meghatározók egy-egy életállomásnál. Ahonnan indultam, a Maros középszakasza, majd jártam különféle Duna-partokon Európában, s most hazai Duna-partokon élek. Olykor erőszakot kell tennem magamon, vagy erőszakot kell eltűrnöm, hogy eljussak egy következő megállóhoz. Gyakorolni kell az elfogadást.

Majd álltam a Duna-hídon az esteledő Bécsben, alattam időt vonszolt a Duna. Hazaérkezve az idő- és távolság játékony messzeségéből újraértelmeztem az ott látottakat. Szerettem volna valamit írni, ami nem más ember szellemi közelsége.

Amit akkor fanyar humorral s távolságtartással kezeltem, ma mindennapjaim része.

Ahogy lejárt harmadik gyerekemmel a szülési szabadságom, úgy következett a csoportos felmondás a munkahelyemen, ahol tizenkét évig voltam állományban. Utolsó álmom az intézettel kapcsolatosan az volt, hogy a kislányomat kocsiiban tolom, s egy tarka mozaikkal kirakott híd vitt a bejáráshoz. Úgy éreztem magam, mint azok a testi fogyatékosággal élő hallgatók, akiknek be kellett csengetni a portára, s a portás kijött, üzembe helyezett egy felvonót, s rátolta a toló kocsi. Álmomban megráztam a fejem, bárhogy is invitált a rektor, nem-nem, a babakocsi nem fér fel a hídra. Kívül is maradtam. Többé nem volt oda bejárásom.

Jó természetem van, csak arra tudok emlékezni, ami szép. Ezt még keresztanyámtól lestem el. Aki ma már nem szánalmasan ambíciótlan számomra, hanem élni-akaró, megengedő-elfogadó asszonyi példakép.

Ha meghívója nem vitte színházba, nem vitte múzeumba, akkor örült a fagylaltnak a Duna-parton. Egyébként egyedül is elmehetett volna színházba – ha érdekelte volna. Igaz is, okleveles tanítónő volt, nyugodjon.

Ma már megértem. A Duna-part a sirályokkal nyújthat annyi élményt, mint bármilyen kulturális létesítmény. A tudat, hogy ott vagyok. Pesten vagyok, ahova kamaszkorom óta vágytam. Hogy milyen áron? Az mindegy. Még ha késleltetve, nehezített játékterepen is kellett lefutnom az oda vezető pályát.

Most itt élek a soroksári Duna-part közelében, József Attila nagyverseinek helyszínén. Tőlem egy sarokra, a Soroksári úton sorakoznak: „vasgyár, cementgyár, csavargyár”¹. A csavargyárat lebontották az ablakom alatt pár éve, nincs helye lakóövezetben.

Itt ülök, a világ tetején.

Kint a Mester utca elején egy „magyarnak kínlódott bolyongó bunyevác”² lélek emléktáblája: Latinovits Zoltán színészkirályé. Valamikor Erdélyben mennyire vágytam ezekre a helyekre, ahol most naponta kétszer felgyúródom a villamosra iskolából-munkából hazafelé. A hétköznapiakban nincs áhítat. Ám ha meggondolom, milyen szellemiség járt e kutyavizelte utcákon...

A megelégedettségnek nincs feltétele, nincs tárgya. Pusztán mentális, kegyelmi állapot.

Ha szeretném annyira a fagylaltot, mint keresztanyám, kiülnék a Duna-partra vele.

1 József Attila: Külvárosi éj

2 Latinovits Zoltán Mezei Máriaéhoz írt levele = Vigília, 1977. június

Matyi

A kispataki bányatóban úsztam, nyárvége volt. Azon gondolkoztam, jövőre állás nélkül maradok, és legalább lesz időm kutatni. Ötévnyi tanárkodás után a karrieremnek is kellene fejlődni.

Anyám vérbeli pedagógus volt, még az elején azt mondta:

– Minek mész te tanítani? Ahhoz szeretni kellene a gyerekeket.

Gondoltam, elég, ha tanítom őket, majd szeresse őket anyjuk-apjuk.

Kijöttem a bányatóból, a kutya a parton várt, kalandozásaim hűségese kísérelője, a keverék mudi. A halásztelki kondától hozták el, anyja, testvére terelőkutya volt. Matyi génjeiben őrizte a pásztortudományt: megvárta a parton, elkísért. Kiskorában árkot ugrott, s a zsenge füvet az árokban szilárd talajnak hitte. Hasunkat fogtuk neveltünkben, hogy meglepődött, amikor beszippantotta az árok. Gyors volt, csak úgy szállt a levegőben, ha területére tévedt kőszá kutyát üldözött.

Kerítést nem ismert.

Matyi türelmesen várt a bányató kavicsos partján, most csak ketten voltunk. Előző nap egy fürdőző asszonyt lenyomott a mélybe, mert az asszony vállát kis szigetnek vélte. Rémülettel láttuk, hogy merül alá a nő, s hogy jön fel a tüdejéből hatalmas légbuborék. Utánuk úsztam, s Matyit egy mozdulattal a partnak löktem. A nő sokáig kapkodott levegő után, hörgött, miután kimászott.

Kutya egy kutya volt ez a Matyi. Senki nem mert bejönni a portára tőle. Fekete, göndör szőre, ördögszerű kinézete szokatlan volt. Azt mondják, a kutya a gazdájára hasonlít fizikailag is.

S míg ezekkel a gondolatokkal eltelve hazamentem kispataki házukba, el is felejtettem a megtorpanó karrierem.

Szólta a telefon. A vonal végén ismeretlenül későbbi tanszékvezetőm célirányosan magyarázta, ki adta meg a nevem, mondván, hogy van Patakon egy tanárnő, most épp állást keres. Hogy tanítanak-e német nyelvészetet. Én már elfogadtam, hogy jövőre munkanélküli leszek. Úgyhogy lazán mondtam az ismeretlen tanszékvezetőnek:

– Német nyelvészetet? Azt nem.

Nem hagyta lerázni magát, s ez nekem mindig imponál. Azért küldjem csak át a szakmai önéletrajzom. Másnap ismét hívott:

– Lenne-e kedve német diplomáciai nyelvet tanítani?

Sóhajtottam.

– Azt igen.

S elmentem oda tanítani.

Az idő réseiben azt a tevékenységet végeztem, amibe a leginkább bele tudok feledkezni, miközben megszűnik az idő linearitása. Minden, mint panoráma, a lábam elé tárul.

Írtam.

A minap villamosra szálltam. Rögtön egy rokonszenves kutyus az első ülésen, oda ülök szembe vele. És elkezdek beszélgetni a gazdájával – kedves harmincas férfi. Kérdem, mennyit van otthon a kutya egyedül, tudja-e vinni sétálni.

– Én otthon dolgozom, ezért bármikor el tudom vinni. De legjobban azt szereti, ha együtt vagyunk – magyarázza. – Csak így tudtam elhozni az Illatos úti menhelyről.

Igen, a kutya is azt szereti, ha vele vannak. Nemcsak a gyerek. S azon kapom magam, hogy Matyira emlékezek.

– Nekem is volt kutyám, de az télen is kint szaladgált az udvaron. Terelőkutya volt. Egyszer az Óbodrog töltésén meglátott néhány kecskét legelni. Megállt velük szemben, az orrluka kitágult, egyet fúj, s a kecskék pillanatok alatt nyájba rendeződtek. Bennünket is összeterelt az udvaron a piros Ladával. Addig szaladt körülöttünk, amíg a kocsi mellé álltunk. Egyszer drótból hurkot állított neki egy szomszéd, mert bosszantotta, hogy a kutya ösvényt vág a vetésében, de kitepte magát, és rohant haza a hurokkal a nyakán, a nyelve már kéken lógott. Nem tűrte a fogságot.

Úgy is halt meg: ment a szerelme után, párzaskor nem látott, nem hallott. Csakhogy a kiszemelt kutyalány a főút másik oldalán lakott, s Matyit elütötte az autó. – Ezt már nem meséltem el a kutyás fiatalembernek.

Álmomban egy régi ház udvarán vagyok, filagória, zöld fű, üvegdiszék. Jön szembe velem Matyi, nyalja a kezem, ugrál, majd elszalad balra – a múltba –, és álmomban úgy tudom, hogy ez a fia. Arra ébredek, hogy folyik a könnyem kétoldalt a párnára. Kimegyek a konyhába, alig bírom abbahagyni. S mikor kinyitom a szemem, a tárgyak élesen körvonalazódnak.

Valahol van egy kertem, benne tulipánok, zsenge fű, melybe ösvényeket vág Matyi.

LUKÁTS János

Ma1 du pays

Tíz perccel éjfél előtt megcsörrent a telefon.

– Halló! – rekedt-álmosan szólt Lőrinc hangja.

– Lőrinc vagy? Gabriel vagyok – nyüzgés volt ez, alig emberi hang.

– Ki vagy? – Lőrinc a homlokát ráncolta.

– Hát én, Gabriel. Vagyis... Gábor.

– Szervusz... – Tudod, hány óra van? – akarta kérdezni az álmából riasztott, aztán inkább hallgatta az éjszakai szólót.

– Lőrinc, te, Lőrinc... – talán krákogott, de inkább nyögött a magát Gabrielnek nevező Gábor. – Mondd, te tudod, neked tudnod kell... Igaz, amit itt ez a rádió beszél...? Hogy Magyarországon mind kipusztultak a gólyák? Mind, már évek óta nincs gólya... – elbizonytalanodott, elvékonyodott a hang, és némán válaszra várt.

– Ki mond ilyet? És miért pusztultak volna el?

– Hogy mind kipusztultak. Vagyis, hogy... kipusztították őket... a magyarok.

– Gábor, te megbolondultál! Dehogy pusztultak ki... – Lőrinc torka hirtelen összeszorult. – Volt olyan, hogy kevesebb volt a gólya néhány évig, tényleg volt ilyen.

– Hogy leverték a parasztok vasvillával a gólyafészkeket... Vagy leperzselték. A gyerekek meg a gólyákon tanultak célba löni.

– Gábor, hogy beszélhetsz ilyen badarságot?! Egyik évben több gólya van, a másikban kevesebb. Elsodorja a vihar, levadásszák Egyiptomban, túlrepül rajtunk, hogy legyen Skandináviában is gólya. Mit tudom én... De végül mindig visszatérnek. Honnan veszed ezt a zagyaságot?

– Hallottam, itt hallottam, minden adó bementa itt nálunk. Sajnálták, még ők is sajnálták a magyar gólyákat.

Lőrinc erre a mondatra nem akart válaszolni: – Akkor kitalálták, hogyan lehet visszacsalogatni az elcsellengett gólyákat...

– Hát lehet? – bizalmatlan hang rezgett keresztül az éjszakán, nyugattól keletig.

– Kocsikerekeket raktak fel a villanypóznák tetejére. Odakötözték, hogy a helyén maradjon. A gólya aztán, amint átrepül a falu fölött, meglátja ezt a jó fészkelő helyet, leereszkedik, építeni kezdi a fészket, és minden rendben van.

– És a következő évben?

– A kerék ott marad, fenn, a következő évre készen vár a fészkek.

– Nem verik le? Nem üti agyon a gólyákat az áram?

– Gábor, ha megüti, megüti azt is, aki felviszi az oszlopra. Ne féltsd te a gólyákat. Tudják azok, mit kell csinálni a fészken.

– És mond, Lőrinc, születnek kis gólyák is Magyarországon?

– Gábor! Csak Magyarországon születnek a gólyák, Afrikában nem. Ezt neked tudnod kell, te állatbarát vagy.

– És a kicsik megszokják, ott fenn, a villanyoszlopon...? De azt is mondták, hogy ez rossz megoldás, ott Magyarországon.

– Miért, nálatok, ott, vajon hol laknak a gólyák?
 – Templomtornyon, meg... mit tudom én. De laknak. Itt élnek gólyák! – a hang elbizonytalanodott, a keserű szemrehányás helyére üresség lépett. – Lőrinc, itt vagy még? – segélykiáltás volt ez, nem egy álmatlan barát távoli dohogása. Ebben a pillanatban kinyílt a falióra ajtócskája, előugrott belőle a már régen félbetört kakukk, de tizenkét peckes órajelzés helyett csak csukladozott a megcsorbult madár. Lőrinc torkában elakadt a lélegzet. Aztán torkot köszörült, és kínjában nevetni készült.

– Aludj nyugodtan, Gáborom, és mondd meg annak, aki ezt hirdeti, hogy egy marha. Én üzenem, Lőrinc, innen, Magyarországról, ha tudja egyáltalán, merre van ez az ország.

– Meg azt is mondják... – folytatta Gábor-Gabriel, mint aki semmit se hallott, semmit se értett meg a gólyák boldogságra vált kálváriájából –, azt is mondta itt a rádió, hogy a magyarok a fecskéket is kiirtják. A fecskéket... a drága kis fecskéket, a magyar madarat. Hogy fecske sincs már.

– Gábor...

– Hogy csak levert agyagfoltok maradtak a falusi házak eresze alatt, ahol valaha százával volt a fecskéfészek.

– Gábor, ez ugyanolyan ostobaság, mint a gólyák... A fecskéfészek is lehullik, ha rosszul építik, meg azt se szeretik, ha az eresz alját összepiszkítják a madarak. Tesznek alá...

– Ugye, mondom! Szóval igaz, hogy irtják a fecskét.

– Tesznek a fészek alá bádoglepot, azt aztán nyár végén másikra cserélik.

– Te, Lőrinc, de hogy lehet megölni a kis fecskéket! Láttál te már kis fecskét, én láttam! Etetél te már kis fecskét, én etettem! Szúnyoggal, léggel, édes kis pofák, ahogy tátják azt a drága kis csőrüket.

– Gábor, éjjel negyed egy van, ilyenkor minden fecske alszik, meg én is szeretnék. Senki se bántja a fecskéket, jönnek és mennek, bőségesen van utánpótlás.

– Lőrinc, ugye, tudod, hogy ahol egyszer levernek egy fecskéfészket, oda többet nem fészkel a fecske. Megérzi a halálszagot, megérzi, hogy ott gyűlölik a fecskét. És mondja a rádió, hogy Magyarország ilyen ország lett.

– Na, ide hallgass! Van fecskéfészek, amelyik leesik, mert rosszul van felrakva. Vagy a macska kiszedi, az a bűdös macska. Meg van gazda, aki bemeszeli tavasszal a tornácot, utána aztán jöhet a fecske a frissen festett eresz alá, a gólya a jegenyére. Vagy éppen a templomtornyra, bár a meredek bádogra nehezebb fészket rakni, mint a lapos kocsikerékre.

– És merre vannak Magyarországon az új fecskéfészek...?

– Amerre a régié is voltak.

– És a fecske még odamegy, ahol egyszer megölték a fiókáit? – Gábor hangja sokadszor is elcsuklott.

– Gábor! Gyere el nyáron, bejárjuk a Balaton-felvidéket, magad szemével láthatod, hogy van fészek, új is, régi is!

– Szóval Kelet-Magyarországon kipusztultak a fecskék, szóval mégis igaz. Magad mesélted, hogy csak a Balatonnál van még egypár mutatóban.

– Sose mondtam ilyet. Elutazunk Zemplénbe, a Nyírségbe, ahol régi, falusi házak vannak, tornáccal, verandával. Csinálunk fényképeket is, elviheted *reporteur* barátaidnak *Chalon sur Marne*-ba – ez a város jutott éppen Lőrinc eszébe. Gábor hallgatott, sóhajtott, a reménytelenség költözött a némaságba. A madár most megint kipattant az órából, negyed egy volt, aztán egyetlen néma kattanás után visszazárkózott.

– Tudod, Lőrinc, nem tudom, nem hiszem el, amit hallok. Meg amit te mondasz nekem, azt sem. Itt van is gólya, meg nincs is. Ezekhez a gólyákhoz semmi közöm. Nem, ez nem

igaz, ezek is az én golyáim, az én fecskéim. De mégis, valahogy azok ott, a Balatonnál, meg a másik két helyen, amit mondtál. Igen, látni szeretném. Látni, hogy nem igaz, amit mondanak. Hanem, ahogy emlékszem rájuk, gyerekkoromból. Emlékszel te arra...

– Gábor, mindjárt fél egy, nekem reggel... – elharapta a szót, a magáét is, meg a távoli nyöszörgőét is.

– Tudod, Lőrinc, tudod te, mi van nekem? – nehezen szólt, mintha szégyellné, meg mint-ha maga se tudná igazán, mi az, amit szégyellve is be akar vallani. Vagy eltitkolni éppen.

– Mondd, Gábor, mondd, mi van neked.

– *Mal du pays*... nyögte ki aztán magából. – Hogy is mondják ezt magyarul. Látod, én már csak így tudom, ezeknek a nyelvén.

– Honvág... – Lőrinc szinte röstellte, hogy mindkét nyelven ismeri ezt a szót. És nem tudta, fűzhet-e hozzá akármit.

– Hogy mondd: honvéd? – szólt a hang tapogatózva.

– Honvág, te marha, honvág! – ordítani akart ezzel a féleszűvel, aztán csak megismételte halkán, mert már neki is a torkában volt az a... az a *mal du pays*. A készülék feketén hallgatott a csillagtalan éjszakában. Aztán Gábor tétován mégis beleszólt: – Te, Lőrinc, meg azt is beszélnek itt, hogy kipusztult Magyarországon az a nagy fehér madár. Hogy is hívják, nem jut eszembe a neve. Tudod...

Lőrinc szó nélkül letette a telefont, és nézte a láthatatlan éjszakát. A kakukk megint előbicegett, kettőt bólogatott és egy szót se szólt.

TARCSAY Zoltán

Kabaré

Földes Máté már egy hete csak Évára gondolt mindig, meg-megállva. Végül úgy döntött, hogy elmegy a Társaságba, hátha Éva ismét felbukkan, miért ne. Jobb ötlete nem volt. („Hova megy már megint”, rikoltott a szomszéd Hogyishívják néni. „Megyek a Társaságba”, felelte Máté, és nem lehetett belekötni abba, hogy valaki megy a Társaságba, hiszen az még akár tisztos polgári társaság is lehet, vagy netán munkahely, bár ebben az esetben nem az volt).

A Társaságot csak jobb híján hívták Társaságnak, semmi társas nem volt benne. De ott legalább mások között lehetett az ember egyedül. Afféle kabarét kell elképzelnünk, a harmincas évekből, ahol egész éjszaka mulatnak és verik el a pénzüket a dzsentrik, egyúttal színházat, tele munkanélküli entellektüellekkel, kocsmát, tele részegekkel, irodalmi kört unott vén költőkkel, bordélyházat, szabadkőműves páholyt és egyetemet.

Éva persze nem volt ott.

Máté letelepedett a söntésnél, és sört rendelt. A vendégek továbbra is csak a maguk dolgával voltak elfoglalva, ami őt kissé sértette, egyúttal viszont megkönnyebbült, hogy nem kell beszélgetnie velük. Máté lenézte az egész bagázst. Hogy milyen társaság volt ez egyáltalán, azt mondjuk nem tudta. De azért kicsit irigyelte is őket. Valahol az utálat és a csodálat között ingázott; szerette volna utálni vagy csodálni a Társaságot, de nem sikerült, mindig visszarántotta valami idéetlen newtoni erő a holtpontra, hogy kissé túllendüljön a másik irányba, aztán megint vissza, mint egy keljfeljancsi.

Inkább paprikajancsi vagyok.

Ebben megállapodott, és rendelt még egy sört. A csapos valami vicceset mondott, amire Máté nem figyelt, csak bólintott, mert hogy viccesnek volt szánva, azt tudta a mondat ritmusból, de továbbra sem volt cseveghetnékje.

Emlékeztette magát, hogy Éva miatt van itt, de Éva továbbra sem volt sehol, ő pedig kezdett unatkozni, és már csak büszkeségből ült itt. Fél füllel hallgatta a csapos hülyeségeit, nézte a nyálas (és szerencsére megíratlan) színdarabot, ami egy papagájképű pojáca, egy bajszos bájjúnár és egy vörös ruhás énekesnő szerelmi háromszöge köré szövődött az egyik asztalnál.

Akár egy kissé már részeg és nem túl tehetséges pók, ült a helyén és figyelt, várta, hogy valami a hálójába repüljön, de persze nem volt hálója sem, mert nem olyan fajta pók volt (bár ezt ő nem tudta), csak nézte az embereket rengeteg szemével, és egyre több vendéget ismert meg (helyesebben: talált ki), köztük a köpcös igazgató-helyettest, akinek a felesége azt hitte, hogy túlórázik; az egyetemistákat, akik egymást igyekeztek túlírni zseniális epigrammákkal, vagy ami éppen divatos volt, mindegy; az őket figyelő, magát mogorvának és titokzatosnak tettető perverz alakot a háttérben; a hírlapírót, vagy hogy is hívják ezeket mostanában, *ezt tudhatnám, hisz én is ebbe a korszakba tartozom*, a hamiskártyás Dzsonit, aki már inkább Dzsoni bácsi volt, és mindenki ismerte a trükkjeit, az ifjú bölcsészeket, akik többé-kevésbé kitalált szerelmüket keresték a tömegben – *ja nem, az én vagyok*; a forradalmárokat, akik évek óta különböző paradigmaváltásokat terveztek, de valaki mindig megelőzte őket, stb. Sokan voltak. Máténak úgy tűnt, hogy akár több ezren is lehetnek. Vagy több százan. De minimum néhány tucat.

És akkor hirtelen ott volt. Átgörbedt az aranszínű háttéren Máté söröspoharának egy buborékos, eldugott zugában. Valakivel beszélgetett. Talán Dzsoni bácsival. Percekig kémlelte őket, nem mert kimozdulni a pohárból. Ezzel megint eloldotta a földtől az eget a hajnal; éppen, amikor már kezdett megszilárdulni a valóság, amelyben Éva nem volt valódi – most megint az lett. Éva szerepe, ezek szerint, az volt, hogy Máté koordináta-rendszerét újra és újra lehetetlen helyzetbe hozza. Hogy mint valami gravitációs hullám, néha átlibegjen a relativitáselmélet és a kvantumfizika közötti megmagyarázhatatlan régióban, amihez Máté különben sem értett, csak azt tudta, hogy egy dolog általában vagy van, vagy nincs, nem pedig a kettő átmenete, mint Éva, és még sosem érezte magát ennyire kiszolgáltatottnak, de valami halvány örömet is lelt ebben a zavaros létezésben, és konstataulta, hogy ezt egyszer jó lenne megírni, persze ha tudna írni, és ha nem lenne már olyan sokszor jobban is megírva.

Éva folytatta a manifesztálódást, rendületlenül ott volt a terem átellenes sarkában, egészen hátul, ahol talán svédasztalok illatoztak különféle kaviáros szendvicsektől és pikáns sajtos ropogósoktól. Ez máris meggyőzte arról, hogy el kell indulnia felé.

Ez a feléindulás tovább tartott, mint ahogy elképzelte – mint ahogy a filmekben szokott lenni, drámai vonósokkal és átszellemült arcokkal. Amikor azt hitte, hogy már vadul ölelkeznek, akkor is még csak ott tartott, hogy milliméterenként óvatosan odafordította a fejét, és érezte az illatát (amire nem emlékezett pontosan, az ilyen részletekre nem figyelt eléggé), határozottan érezte, mikor pedig még csak a bárshébe kapaszkodva feltápáskodni igyekezett. És rettegett, hogy elkésik. (Szíve vadul vert, stb.) Nem tudta meghatározni, hogy már elindult-e vagy sem, egyszerre volt a tenyerében a lakkozott, átmelegedett ülőke és változott a perspektíva, mintha mozgott volna. Ez idő alatt nem lehetett száz százalékos bizonyossággal megmondani, hogy Máté merre megy és hogy hol van. Egyszerre ment és maradt.

Egyre nagyobb valószínűséggel nézett most a kérdő barna szempárba, mint az unottan gyöngyöző sörbe, és ahogy ismét megfigyelhetővé váltak a viszonyok, Máté kezdett magához térni. Mire észbe kapott, már egy mondat közepén tartott, amit képtelen volt befejezni, mert elfelejtette az elejét (talán nem is volt eleje). Maga sem tudta, miről szólt a mondat, talán egy romantikus hősről, aki egy lányt keres (vagy inkább vár), miközben különböző titkokra derül fény (vagy borul sötétség); a barna szempár pedig olykor jóváhagyólag pislogott, mintha kedvesen ezt mondaná: „értem”, ezzel emlékeztetve a jelenlétére, hogy az ember azért még sincsen teljesen egyedül, a mondat pedig egyre kanyargott, de azóta már rég más jelentett, ha egyáltalán bármit is, voltak benne szakkifejezések és egészen új, nem létező szavak, mint például átgörbedés és *metalepszis*, Palánky pedig egyre fortyogó türelmetlenséggel hallgatta mindezt a sok zagyvaságot. Szemöldökei egyre magasabbra csúsztak, vaskos pofazacsokói szétfolytak ostoba ábrázata alatt, teste pedig kezdett egyre jobban elernyedni, félő volt, hogy bármelyik pillanatban a pult alá roskad.

„Én a helyedben nem innék többet”, jegyezte meg Palánky, akit Máté már többször megpróbált elfelejteni és zárójelbe tenni, de minden igyekezete ellenére újra és újra felbukkant. Az igaz volt ugyan, hogy Palánkytól tudta, hogy létezik a Társaság... Palánky, ez az elbizakodott antikvárius, ugyanis azt hitte, hogy barátok, vagy ismerősök, vagy ilyesmi, és most megint itt ült mellette a bárpultnál, a rövid, hájas nyakával és az izzadt homlokával. Máté ekkor keserűen beismerte, hogy azóta is a csapszéket támasztja, a barna szempár pedig még mindig a terem másik végében dereng, és az egész elindulásból azóta sem lett semmi.

„Hagyj békén”, fordult félre Máté, Palánky pedig rosszállón megcsóválta a fejét. „Egyáltalán mi az a metalepszis?”, kérdezte Mátét, aki csak legyintett, és Évát kereste sörének egyre zsurugódó tűkór-univerzumában. „Szóval, akkor megbeszéltük?”, kérdezte Palánky, és Máténak fogalma sem volt, miről beszél, de azért bólintott, mint aki érti, és remélte, hogy

majd eszébe jut. „Jó lenne végre elindulni”, sóhajtott Máté, Palánky viszont már nem figyelt, mert valaki messziről odaintegetett neki, hogy jöjjön, ő pedig megbabonázva felállt és elindult felé.

„Te...”, nyögött Máté, amikor ráeszmélt, hogy a lány, aki Palánkyt hívogatta, nem más volt, mint a barna szempár tulajdonosa a terem tulsó felében. „Te...”, lehelte, és nézte, amint Éva mosolyogva várja ezt a rohadékot.

Végre sikerült kinyögnie, hogy „te rohadék”, de Palánky már hallótávolságon kívül volt, és nyilván úgy értette, hogy Máté sok sikert kíván, ez pedig megacélozta kocsonyás testét, már-már szinte kigömöbcként gurult Éva felé (közben bekebelezve, aki csak az útjába került), és Éva most már egyre többet sandított Palánky felé, hívogatta, édesgette, mint valami fekete özvegy, és *a mindenségig neki*, ez volt az első kellemetlen hasonlat, ami Éváról valaha eszébe jutott, és ennek is az a nyomorék Palánky volt az oka.

Zsibbadt arccal nézte, ahogy Palánky egyre közeledik Évához, látta, hogy már csak pár lépés, már megint, mint a filmekben, lassítás, lírai futamok, átszellemült arcok, és csók – de ne siessünk annyira.

Máté Oda akart rohanni, hogy megmentse Évát ettől a kövér fenevadtól, vagy legalábbis elmentse, mint egy fontos fájlt, mielőtt megint elszáll a rendszer, mielőtt eljön a vég, mielőtt fakó lován bevágtat Palánky, és kitör az apokalipszis.

De ha most hirtelen ott teremne, átkarolná és fekete köpenyébe burkolva elrepülne vele a messzi éjszakába, tudniillik Évával, akkor vajon mit mondana neki, mit szoktak mondani az ilyen világvégi földesmáték, akiknek ráadásul nincsen fekete köpenyük, nem tudnak repülni, és nincs mit mondaniuk a világnak? A falánkyk viszont petyhüdt tokájukat éhesen csattogtatva suhannak a tömegen át, megállíthatatlanul, prédájuk nem menekülhet, legyen az egy zamatos kókuszgolyó vagy netán egy mitikus (de legalábbis bibliai konnotációkkal rendelkező) nő.

Palánky már ott ült mellette, és dőlt belőle a szó, Éva pedig csak mosolygott, azzal a mosollyal, amit a piacon szokás ölteni, alkudozásokor, amikor mindkét fél tudja, hogy becsapják egymást. Máté nem értett az alkudozáshoz. Nem értette magát a koncepciót.

És ezek csak tovább csevegtek és italokat rendeltek, és Palánky az asztal alatt arra készült, hogy Éva combjára tegye izzadt tenyerét. *Hát nincs ebben semmi becsület?* Máté némán, gyöngyöző homlokkal meredt rájuk. *Hát nem veszi észre, hogy behálózza, kicsalja mindenét, összezsírozza, megrázza és kiköpi?*

Máté érezte, hogy tenni kellene valamit. Már mióta itt tátongott ez a dramaturgiai szakadék. Voltaképp eddig még nem történt semmi (talán nem is fog), csak az, hogy majdnem elindult Évához, de Palánky megelőzte, ő pedig dühbe gurult.

Ha ezt egyszer megírom, még kelleni fog bele valami cselekmény. De inkább nem írom meg.

Ezzel lehajtotta a maradék sörét, és nagy lendülettel Palánky és Éva felé indult. Menet közben kissé elbizonytalanodott, hogy nem kellene-e inkább árnyalni ezt a dolgot, de azért nem állt meg, csak kicsit lassított, és már szinte ott volt, már csak pár lépés volt köztük, és azon töprengett, hogyan lehetne stilizálni ezt az egészet, Palánky például lehetne valami baljós jelenét, vagy a Halál grimasza, ilyesmi.

Végre odaért. Palánky háttal volt neki, csak Éva látta, aki egy darabig próbálta nem észrevenni, de Máté nem tágított, félbeszakította Palánkyt, aki valami komplikált bókron dolgozott, és épp a lényegnél tarthatott, mert most mérgesen fordult hátra, és mikor meglátta Mátét, eszelős haragra gerjedt. Homloka azonnal bíborvörös lett, orrlukai kitágultak, és szörnyen vicsgorgott.

„Te meg mit művelsz?”, hörögte.

„Te vagy az, aki művelsz valamit!”, felelt Máté.

„Ha nem látnád, épp elfoglalt vagyok, nincs időm a szóvicceidre. Különben is, megbeszéltük.”

Máté próbált valamit mondani, de cserben hagyták a szavak. Palánky pedig csak némán intett vastag ujjával, hogy rögvest takarodjon, és vissza se merjen jönni, mert vele gyűlik meg a baja, azt pedig hetedhét határon túl is meghallanák, olyan pofont adna. (Ezt mind csak így intette.)

Máté kétségbeesve nézett hol ide, hol oda. Végső elkeseredésében karját Éva felé nyújtotta, ezzel fellökött egy pincért, aki elejtette a tálcaját, Évát beterítette a pezsgő, Máté elcsúszott, a fejét beverte az asztallapba, esés közben megkapaszkodott az első tárgyban, ami sajnos egy tányér volt, a sült oldalas és a párolt káposzta kecses röptét pedig a pukkadózó Palánky vörösödő arcának áthatolhatatlan kolosszusa szakította félbe.

A vendégek egyszerre mind őket nézték, gurgulázva, öklendezve nevettek, és az asztalt csapkodták: a dzsentrik, az entellektüellek, a színészek, a részegek, a költők, a kurtizánok, a szabadkőművesek, az egyetemisták, a köpcös igazgató-helyettes, akinek a felesége azt hitte, hogy túlórázik, az egyetemisták, akik egymást igyekeztek túlírni zseniális epigrammákkal, az őket figyelő, magát mogorvának és titokzatosnak tettető perverz alak a háttérben, a hírlapíró, vagy hogy is hívják ezeket mostanában, a hamiskártyás Dzsoni, aki már inkább Dzsoni bácsi volt, a forradalmárok, akik évek óta különböző paradigmaváltásokat terveztek, de valaki mindig megelőzte őket, stb.

Palánky nagy nehezen kiszedegette a káposztaszálakat az orrából és a szeméből, miközben Máté kínlódva feltápászkodott, átbukdácsolt a földön heverő pincéren, míg amaz bosszúból fejbe sózta egy még ép palackkal. Máté megtántorodott, tett néhány bizonytalan lépést valamerre – ez a valamerre éppen Éva felé volt, aki mérgesen törölgette magáról a ragacsos pezsgőt, de Máté ekkor megszédült, és az ölébe zuhant, Éva pedig felsikított és pofon vágta. Palánky, aki eddigre úgy-ahogy megtisztálkodott, megragadta a grabancát, és szabad kezével hadonászni kezdett. Máté jobb keze az asztalon kotorászott valami fegyver után, de Palánky gyorsabb volt, arrébb penderítette, még mielőtt ellentámadásba lendülhetett volna. Máté viszont kihasználta az alkalmat, és jó erősen meghúzta Palánky gatyamadzagját, ami lecsíptetődött az övtartóról, és hatalmas erővel visszapattant, úgy, hogy a hájas könyvvarus homlokán jókora púpot hagyott. Ettől most ő vágódott hanyatt, összetörve egy széket. Máté ismét Évához fordult, derékon ragadta, és jó erősen a szemébe nézett.

Mintha nem is ő lett volna, úgy történt mindez. És tényleg nem ő volt. De nem ő nem volt ő, mármint Máté (Máté sajnos Máté volt), hanem sokkal nagyobb szerencsétlenség történt. Ugyanis Éva volt az, aki nem Éva volt, és most felháborodva ráncolta a szemöldökét Mátéra. Máté pedig már annyira sem volt biztos benne, hogy tudja-e, kicsoda Éva, és hogy létezik-e bármelyikük egyáltalán, mint tíz perccel ezelőtt.

Azon morfondírozott hazafelé menet, zsírfoltos, káposztás ingében dideregve, hogy mégis meg kéne valahogy írni ezt, csak kevesebb cselekménnyel és iróniával, meg talán más szereplőkkel.

FARKAS Gábor

Szembenézés és szembesülés

Nagy Zoltán Mihály írói világa

A kárpátaljai magyarság mint kisebbség szenvedte el legtöbbször Trianon óta a különböző impériumváltásokat. Az 1920. június 4-től a békediktátum értelmében az akkori Csehszlovákiához csatolt Kárpátalját később a Szovjetunió kebelezte be, majd annak megszűnése után Ukrajna része lett. Talán ez is oka annak, hogy sokáig a kárpátaljai magyar irodalom sípja szólt „leghalkabban” az ötágú síp összhangzatában, a kisebbségi magyar irodalmak skáláján. Első hangosabb irodalmi életjelét a lírával adta a kárpátaljai magyarság. „A líra hosszú időn át tartó elsődlegessége nem ok nélkül alakult ki: az 1945 utáni fél évszázad, úgy tűnik, inkább kedvezett a versíróknak.” – írja Balla D. Károly.¹ Ő ennek három okát látja. Az első, hogy bizonyos értelemben nem csak a szerzőnek kell a prózához „fel nőnie”, hanem magának az irodalomnak, azaz az adott közösség világlátását leképező irodalmi műhelyeknek is. Ezzel párhuzamosan ki kell alakulnia a közösség hangján megszólaló, annak élethelyzetét dokumentálni képes író-rétegnek. „A kárpátaljaiakra azonban mindig is bizonyos kialakulatlanág, kiskorúság volt a jellemző”.² A második ok – amely az egész Kárpát-medencei magyar irodalomra jellemző volt az 1950-es évektől – az, hogy a szovjet érdekszférában elfogadott esztétikai irányelvek alapján a regények vagy novellák hősei csak pozitív, a szocialista realizmusnak megfelelő származású és ideológiát valló szereplők lehettek. Ez az elv nem engedte a valódi traumák semmilyen formájú prózai

feldolgozását, és ezért inkább a személyesebb hangvételő, nem annyira a társadalomtörténeti valóság bemutatására törekvő lírai önkifejezés felé terelte a kárpátaljai magyar szerzőket. „A kompromisszumra hajlamosabbak is jobban tudtak a költészetben boldogulni: az unalomig ismételt szimbolika (fényes október, vörös csillag, forradalom, nép, szabadság, Lenin, béke, boldog jövő) alkalmazásával megadták a császárnak, ami császáré, és aztán írhattak őszintébb sorokat, másfajta verset.”³ Végül a harmadik – specifikusabb – ok az, hogy Kárpátalja írógenerációinak tagjai munkásságukat előbb kezdték költőként, újságíróként vagy irodalomkritikusként, aztán jutottak el a novellák és regények világához, vagy – és ez a jellemzőbb – művészetükben párhuzamosan – egymásra hatva – vannak jelen a különböző írói-költői-publicista műformák.

Nagy Zoltán Mihály (született: 1949) pályaképe beilleszthető a fentebb vázolt irodalomtörténeti jellemzésbe. 1963-tól jelentek meg versei és novellái a beregszászi lapokban, és a *Kárpáti Igaz Szó* is rendszeresen közreadta írásait. Munkásságát a kezdeti folyóirat-publikálás után az 1983-as *Dolgok igazságában* című verseskötet nyitja, majd az 1988-as *Fehér eper* című elbeszélésgyűjteményt ismét verseskötet követi: *Pírban, perben* (1990). Első három kötete alapján kijelenthető, hogy a próza felé is nyitott költőként kezdte pályáját. Az irodalomtudomány jelenlegi értékelése szerint a harmadik

kötet után, tehát a „szovjet idők” megszűnésével érik be igazán írói pályája, ahogy több pályatársa (pl. Penckófer János) is ez idő tájt kezd kiteljesedni. Nagy Zoltán Mihály ekkor kezdi irodalom- és kultúraszervezői munkásságát is – gondolok itt az *Együtt* folyóirat szerkesztésére, valamint könyvkiadói tevékenységére.

A költői indulásában meghatározó, hogy a 70-es évek közepétől tagja volt a főleg költői generációkat kinevelő József Attila Stúdióknak. A pálya későbbi – 90-es években megjelent – regényei méltatlanul tartják – Penckófer János szavával élve⁴ – „árnyékban” a költeményeket és novellákat. Nagy Zoltán Mihály első novellás kötete, a *Fehér eper* történeteiben például már megfigyelhetőek azok a próza-poétikai technikák, amelyekkel a szerző a későbbi „nagy” regényben, *A sátán fattyában* is él. Tehát a műfajteremtés, a modern prózai jellegű ballada létrehozása nem a kilencvenes évek regényeihez köthető az életműben, hanem – természetesen esztétikai szempontból nem annyira letisztultan – már megjelenik a 80-as évek történeteiben is. A *Fehér eper*ben a tördelt hosszúmondatokból álló, egyes szám első vagy második személyű narráció, és a hagyományos prózai forma – az egyes novellákon belül ugyan nem, de – a kötetben folyamatosan váltogatja egymást. Ez a formai sokszínűség azonban nem okolható meg a téma felől, tehát időnként felmerül a formateremtő öncélúság lehetősége is. A *Fehér eper*ben tehát megmutatkoznak „a Nagy Zoltán Mihály-féle hosszúmondatos balladamondás”⁵ formaelveit, de téma és forma kapcsolatában még több az ösztönösség, mint a tudatosság.

Nagy Zoltán Mihály lírai világának reprezentánsai a *Dolgok ígézetében*, a *Pírban, perben* és az *Új csillagon* (2003) című verseskötetek. Ez a lírai világ dacosságában Adyhoz, megformáltságában pedig Nagy Lászlóhoz áll közel. „N. Z. M. veretes nyelvezetű prózakölteményei valóban emlékeztetnek Nagy László hosszúénekeire (...) [de amíg azok a világ egészét strukturálják, addig Nagy versei] a kisebbségi létre szűkített horizonton

belül tapasztalható társadalmi gondokkal küzdenek.”⁶ Már a *Dolgok ígézetében* verseiben megfigyelhető a monologikus, érzelmközvetítő jelleg keveredése a prózaversekre jellemző hangnemmel: vagyis a későbbi életműben védjeggyé váló hosszúmondat és a lírai kifejezés jellege – forma és tartalom – ugyanúgy elválaszthatatlan egységet képeznek költészetében, mint *A sátán fattyában*. Ezáltal is azt bizonyítják, hogy Nagy Zoltán Mihály műveiben a „prózai indíttatású elbeszélés” (Penckófer János szavaival) és a lírai ábrázolás ugyanazt a világgépet, ugyanazt a morális rendet, küzdelmet és motiváltságot jelentik meg: az én lehetőségeit vagy kilátástalanságát az adott történelmi kor és társadalmi közeg határolta léthelyzetben.

De a főmű mégis csak az első kiadásban 1991-ben, majd legutóbb 2012-ben újból megjelentetett *A sátán fattya* című regény.⁷ „Azok az alkotások, amik előtte születtek, e mű mellett szinte előtanulmányoknak tűnnek. Amik utána – beleértve a folytatásokat is – esztétikailag nem érik el *A sátán fattyában* megütött mércét.”⁸ *A sátán fattya* műfaját tekintve én-regény. Tóth Eszter, a főhős egyes szám első személyben elmondott monológjának szereplői perspektívájából látja a történeteket az olvasó. A mű talán legnagyobb erénye ebből vezethető le: az író – a modern próza esztétikai elveinek megfelelően – szakít a mindentudó alkotói hozzáállásból fakadó értékítéletek kifejezésével, ezáltal az olvasás egyben recepcióvá válik, utat engedve a befogadói értékítéletek többrétegűségének. A történet középpontjában a kárpátaljai magyarok elhurcolása, a málenkij robot, és a szovjet hadsereg elitélendő erkölcsi színvonalának egyik következményeként a megerőszakolás, illetve annak hatása áll. Tóth Eszter ez előbbi családján – édesapja és jegyese elhurcolása által – az utóbbi pedig saját tragikus sorsán keresztül tapasztalja meg. Ez a megtapasztalás kettős traumát jelent. Első az idegen, megszálló diktatúra felőli kényszer, a kiszolgáltatottság traumája: „fel-felsejlett bennem a tudat, hogy/ vétlenek vagyunk/

valami idegen,/ förtelmes akarat tört ránk érzéketlenül, rontó szándékkal befolyásolja ez életünket” – (30. o.); második a falu társadalmi konvenciói miatti elítélés megélése: Tóth Esztert „katonakurvának” tartják, jegyesének édesanyja személyesen közli Eszterrel, hogy szó sem lehet ezek után a házasságról. Ehhez tartozik a munkatáborból hazatérő édesapjának reakciója, akinek cselekedete – meggyalázott lányának a történetek miatti ütlegetése, majd a többszöri lerészegedés – szimbolikus, mivel nemcsak a társadalmi konvenciók elfogadásának tudatából ered, hanem személyes és családja sorsa elleni ösztönös, és nyilvánvalóan irányt vesztett lázadásként is felfogható. Ezek a sorscsapások nemcsak a Tóth családot érik, az egész falu elszenvedi azt, ami általában megjeleníti az egész kárpátaljai magyarság szenvedéseit. Ezért *A sátán fattya* – amellet, hogy mindvégig a szubjektum perspektívája az uralkodó –történelmi/társadalmi sorsregényként értelmezhető. Ha azonban csak a perspektívát vesszük figyelembe, vagyis azt, hogy ezt a világot (időt és teret), a főhős szemléletén, illetve annak változásain keresztül látjuk, lélektani regénynek tekinthetjük. A „sodró lendületű, de feszesen megkomponált, drámai sűrítettsgű, a falusi társadalom, a népi élet mély ismeretéről árulkodó regény a maga balladisztikus atmoszférájával, a pszichológusi pontosságú lélektani realizmusával is a mórliczi, Németh László-i próza világára emlékeztet” (177. o.) – idézi Bertha Zoltán Elek Tibort a regény 2012-es kiadásának utószavában.

A sátán fattya témája nem újdonság a kárpátaljai magyar irodalomban.⁹ A málenkij robot okozta társadalmi traumákat azonban a szovjet időkből semmilyen formában nem lehetett megjeleníteni. Mint fentebb utaltunk erre, ezért választotta több alkotó is pályájának kezdetén a verset mint önkifejező formát. Így áttételes megfogalmazásban lehetett szembesíteni a társadalmat a megélt szörnyűségek emlékezetével, „a hivatalos kultúrpolitika [pedig] sokáig tiltotta a nyílt szembenézés lehetőségét.”¹⁰

Nagy Zoltán Mihály tematikájának újszerűsége a szubjektum szűrője téma és befogadó között, valamint a szimbolikus jelentésrétegek összhangzata. Ilyen jelképes szólam az összhangzatban már a regény elején a katonák többször ismételt röhögése, az, hogy a meggyalázás után bort töltenek Eszter szájába az elkövetők,¹¹ vagy az édesapa dühös, mégis szótlán reakciója, mikor megtudja a történeteket, valamint a szülés helyszíne – „két kéve közt a Palajon” –, amely szintén evangéliumi asszociációkat hívhat elő a befogadóban. És végül jelképes Eszter sorsa, aki mindent túlélt az öngyilkossági, majd gyermekgyilkossági szándék, a megőrülés ellenére, vagyis teste él, létezik ugyan, de önazonosságának elvesztése szimbolizálja egész létközösségének, a kárpátaljai magyarságnak az identitástudat-vesztési lehetőségét.

A sátán fattya folytatásaként 1996-ban megjelent *Tölgyek alkonyában* „két, egymással ellentétes világ formálódik (...): a jó és a rossz.”¹² A jó: az első regény főhőse, Tóth Eszter, valamint családja és a szilasiak; a rossz: a szovjet rendszer építői (magyarok és nem magyarok egyaránt), a kolhozosítók. *A sátán fattyát* jellemző szabadverses tördelésű hosszúmondat megmarad a *Tölgyek alkonyában*, de az egyes szám első személy helyett ez a mű a prózai narráció hagyományaihoz közelebb álló egyes szám harmadik személyben ábrázol. Az összefüggő történet mellett a formai hasonlóság és a narratív technika eltérése is összevetésre sarkalja az elemzőt. Amíg *A sátán fattyában* egyetlen személy sorstragédiája indokolja az én-beszédet, lelkiállapota pedig a töredezett, mégis egyetlen mondatra duzzadó beszédmódot, addig a *Tölgyek alkonyának* „főszereplője” maga a történelmi helyzet, a politikum. Amíg az első én-regény, addig a második közösségi – a családot és a falu társadalmát középpontba állító –, történelmi regény. És mint ilyen, indokolt szerzője részéről a narratív technika hasonlósága (a töredezett hosszúmondat használata a léthelyzet elbeszélhetetlenségének adekvát kifejezéseként), és eltérése (a

személyes tragikumról a közösségi tragikum felé váltó perspektíva miatti egyes szám harmadik személyű elbeszélés).

A trilógiát Nagy Zoltán Mihály 2004-ben, tizenhárom évvel az első regény megjelenése után fejezte be *A teremtés legnehezebb napja* című regénnyel. Ennek elbeszélője – csakúgy, mint a *Febér eper* néhány novellájában – egyes szám második személyben ábrázol. A főszereplő azonban ismét egyetlen személy, a „sátán fattya”, a felnőtt férfivá cseperedett Tóth István. A történet tragikumából építkező példázat (ez minden bizonnyal összefügg az egyes szám második személy, mint általában a példázatos történetmondás hagyományos formájával): „a szovjet hadseregéből »kiselejtett« fiatalember útja sok-sok lelki vívódáson, tanuláson, munkán át vezet addig a felismerésig, hogy ő is hasznos, valóban fontos tagja Szilas rendszerváltás utáni közösségének, az érdekvédelmüket szervező magyaroknak.”¹³ Ha az első regényben a lélektani, a másodikban pedig a közösségi szemlélet az uralkodó, akkor azt lehet mondani, hogy a harmadik e két szemlélet összekapcsolásával méltó befejezése a regény-trilógiának.

A kétezres években továbbra is nagyon aktív Nagy Zoltán Mihály *A teremtés legnehezebb napja* mellett 2001-ben novellás kötettel (*Az idő súlya alatt*), 2002-ben a *Páros befutó* című regénnyel, 2003-ban pedig ismét verseskönyvvel lepte meg az olvasókat (*Új csillagon*). 2008-ban újabb regény-trilógiába kezdett. Az első, *Messze még az alkonyat*, valamint a második, *Fogyó fényben* (2010) című regények „öregember hőse Istenhez fordulva, de őt számon kérve küzd a medializált világ és emberi létezés fonákságaival.”¹⁴ *A Fogyó fényben* formailága – a darabjaira tördelt prózamondatból épített lírai beszéd – bravúrosan prezentálja a korai művekben alkalmazott írói technikát, és a téma ambivalenciájához ismételten köthető a lírai-prózai kettősség: a felgyorsult, személytelen világ szemben az öregedés „traumájával” küzdő individuummal. Összegzés és útkeresés, szembenezés és

szembesülés a világgal, léthelyzettel, lélekkel és hittel. Mint ahogy ezek az útkeresések és szembenezések keretezik és motiválják egy szerre Nagy Zoltán Mihály életművének eddigi szakaszait, kezdve a szovjet idők novelláitól és verseitől a főművön, *A sátán fattyán* át a legutóbbi regényekig.

Jegyzetek

- 1 Balla D. Károly: Valóságpróza és látszatvalóság. = Beszélő, 3. folyam, 12. évf. 7. szám, 2007. július (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/valosagproza-es-latszatvalosag>)
- 2 Uo.
- 3 Uo.
- 4 „mind a prózai, mind a költői világ egy részét árnyékban tartja valami”. Penckófer János: Morális értékjegyek módosulásai (Nagy Zoltán Mihály írói világa). In: Penckófer János: Tettben a jellem. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2003.
- 5 Penckófer János: Cívodó tündérek prédája – Műfaj és mondat kérdése Nagy Zoltán Mihály lírai történetmondásában. = Magyar Napló, 12. évf. 3. szám, 2000. július-augusztus-szeptember, 89. o.
- 6 Uo. 90. o.
- 7 „Ez a könyv meghozta írója számára a sikert, előbb elnyerte az Év Könyve díjat, később megkapta érte a József Attila-díjat is. Eddig két kiadást élt meg, emellett különféle átdolgozások születtek belőle: Schober Ottó színpadra írta át, Csaba Klári pedig rádióra alkalmazta” – Csordás László, A malenykij robot és hatásának megjelenítése Nagy Zoltán Mihály *A sátán fattya* című kisregényében. In: Csordás László: A szétszóródás árnyékában. (Tanulmányok, esszék, kritikák). Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 2014. 87. o.
- 8 Uo.
- 9 Vö. Kovács Vilmos: Holnap is élünk (1965); Vári Fábián László: Tábori posta (2011).
- 10 Csordás László, i. m. 88. o.
- 11 „A bor kettős szimbólum, amely érzékelteti a helyzet abszurditását. Egyrészt jelenti az Úrvacsoránál használatos kelléket, hiszen szimbolikusan Krisztus vérért iszszuk a megújuláshoz, bűneink megbánásához, másrészt viszont épp ellenkezőleg, Dionüszosra, a bor istenére, a bűnös mámorra, az ókori orgiákra asszociálhatunk.” – Csordás László, i. m. 89. o.
- 12 Penckófer János: Hatvanból harminc – Nagy Zoltán Mihály három évtizedes alkotói pályájának vázlata. = Együtt, IX. évf. 2011. 1. szám, 66. o.
- 13 Uo.
- 14 Uo. 67. o.

MÁRIÁS József

Kelemen Lajos élete a közösség szolgálatában

„Akit magához köt ez az erdélyi föld, aki nemcsak tapossa, hanem szeretettel áldja is naponként ezt a földet, az nem tud közömbösen elmenni Kelemen Lajos mellett, annak számára mindig van valami mondanivalója, de olyan, amivel még jobban hozzá köti ennek a földnek létehez és történetéhez.” – vélekedett Tavaszy Sándor. A kortárs szavai önmagukban is indítékot adnak arra, hogy magunk is megismerjük „Erdély legendás levéltárosa”-t, az 1877. szeptember 30-án Marosvásárhelyen született és 1963. július 29-án Kolozsvárt elhunyt Kelemen Lajost. Az emlékezést két, nemrég napvilágot látott kiadvány teszi aktuálissá.

Az érdeklődés kötőszöveve Kelemen Lajos közösség szolgálatának szentelt áldozatos élete. Az elmúlt évszázadban sokan és sokat írtak róla. Az újabb kötetekre történő ráhangolódásként elegendő a neves pályatárs Szabó T. Attila *Kelemen Lajos munkásságának negyven éve (1897–1937)* c. művének (1938); a jeles történész Csetri Elek *Kelemen Lajos élete és munkássága* c. könyvének (2012), továbbá Erdély történeti és művelődéstörténeti kutatója, Sas Péter *Erdély legendás levéltárosa* c. kötetének (2009) említése. E munkákból – valamint a Kelemen Lajos nyolcvanadik születésnapjára kiadott *Kelemen Lajos emlékkönyv* szerzői soraiból – kiolvasható Kelemen Lajos nemzeti elkötelezettsége, Erdély múltja, tárgyi és szellemi emlékeinek megmentéséért, megismertetéséért végzett áldozatos munkája, a szülőföldhöz való hű-

sége... Méltán nevezik őt az erdélyi szellemi élet kimagasló személyiségei – Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, Döbrentei Gábor, Aranka György, Mikó Imre, Brassai Sámuel – méltó utódjának. Ám az élete és az erdélyi történettudomány, a levéltári kutatás szolgálatában végzett sok évtizedes munkája előtt tisztelgő méltatások és értékelő írások szinte mérhetetlen sokasága – köztük Sas Péter immár negyedszázadnál is több ideje elkötelezett kutató munkája, írásainak hosszú sora – is „kevés” ahhoz, hogy a maga teljességében felismerjük, megértsük személyiségének, habitusának, cselekvésre buzdító erőforrásait, felbecsülhetetlen értékű levéltári munkásságának indítékait, a tudomány iránti mély alázattal, szülőföldszeretettől átítatott, konok elszánással és kitartással végzett értékmentő cselekedeteinek belső mozgatórugóit. Sokatmondóak az életének, munkásságának lényegére utaló szavak: „én nem pénzért dolgoztam, hanem hazámért és nemzetemért, fajtám kincseiért”. „Rendkívüli ember volt, nehéz őt pontosan megeleveníteni, mert sokkal több volt mindannál, mint amit el lehet mondani róla” – írta Sas Péter a 2009-ben megjelent kötete előszavában. Mi vezethet a jobb megismerés útján tovább? Ugyanő adja meg a választ: „Kelemen Lajos életének és munkásságának teljességre törekvő megismerésében akkor reménykedhetünk egyáltalán, ha végre közkezen foroghatnak életében megjelent és kéziratban maradt írásai, ha közkinccsé

válhat teljes tárgyi és szellemi hagyatéka.” A „teljes” szó hangsúlyozásakor nem csak a kéziratban maradt, tucatnál is több Kelemen Lajos-kötetre gondolt, hanem az utókorra maradt/megmentett terjedelmes levélanyag és az évtizedeken át vezetett napló kiadására/megjelentetésére is.

Ki más vállalkozhatott volna e sok éves áldozatos, rendkívüli filológiai pontosságot, igényességet és elmélyültséget igénylő kutató munkára, mint az erdélyi szellemi égbolt ragyogó csillagait – említsük csak az ő látókörének előterében szereplő Kelemen Lajost és Kós Károlyt –, Erdély és Kolozsvár múltját oly sok ideje figyelő/kutató Sas Péter, irodalom- és művelődéstörténész. A sok éves munka gyümölcseként 2016-ban kezünkbe kerülhetett, a megismerést segítő, az élet és a cselekvés háttérét feltáró hatalmas levélanyag első kötete, majd 2017-ben a tudományos pálya belső rugóit feltáró első harminc év személyes jegyeit rögzítő napló ugyancsak első kötete. A két párhuzamos, az idősíkok egymásra vetítéséből fakadó ismeretanyag felszínre hozatala valóságos szellemi kalandra hívja az olvasót, hozzásegítve ahhoz, hogy a személyiségjegyeken túl megismerje a korabeli Erdély és szellemi központja, Kolozsvár történetét.

A köteteket útra bocsátó Sas Péter szerint Kelemen Lajos „levelezését egy olyan adattárnak tekinthetjük, amely bizonyosága az erdélyi múlt szintéziséhez szükséges ismeretanyag meglétének, kötetbe rendezésük elmaradását legalább részben próbálja pótolni írásbeli diskurzusának közreadása”. Naplója pedig „nem csak saját közegének szánja gondolatait, megállapításait: tágan értelmezhetően egész közösségét megszólítja, melyet elősegít a leírt történések közös forrása, egyúttal megteremtve a befogadás és a megértés minél könnyebb megvalósulását. A naplóíró eleve feltételezi, hogy hisznek a szavainak, mely elősegíti közege/közössége véleményalkotását.”

Kelemen szavainak hitelét élete, életútja, munkássága alapozza, adja meg. Ennek

ismeretében, az elismerés tanúságtételeként jellemzi őt Jakó Zsigmond „egyszemélyes hiteleshely”-nek, Reményik Sándor „mindnyájunk Tanítója”-nak, aki egyetemi katedra nélkül is iskolát teremtett, kiváló utódokat, munkatársakat nevelt, buzdított munkára, a nemzet szolgálatára. Élete során mindvégig ott lebegett szemei előtt a nagyapai erkölcsi tanítás, amelynek sarokköve a „jóság, erkölts, szelídség, szorgalom”. Sőt, ennél is több gondolat és elköteleződés rejtőzött az őt életbe bocsátó család által rá testált örökségben: „Én tudvalevőleg szívvel-lélekkel magyar vagyok – írta édesapjának, 1904-ben. – Magyarnek nevedtem, a családunk is örökké jó hazafiakból állott, akik a nemzetükért tettek is, amit csekély erejükhez képest tehettek. Én is megtettem a magamét mindig, s ha az Isten segít, ezután is megteszem, mert csak addig akarok élni, amíg magyar lehetek.”

A marosvásárhelyi református kollégium tanárainak – köztük „mindenkori jóakarója”, Koncz József – buzdítása, a családi levelesláda rejtett kincsei ébresztették fel benne a történelem iránti érdeklődést. Nemes Ödön barátjával és osztálytársával gyalog kelnek útra, hogy megismerjék a szűkebb és tágabb régió tárgyi hagyatékait, a megszerzett ismereteket, a megismert értékeket illusztrált füzetekben – *Utazások* (1893) és *Újabb utazások* (1894) – megörökítsék. A példakép: Orbán Balázs, akinek főműve – *A Székelyföld leírása* – inspirálólólag hatott rá. És nemcsak a mű, hanem a szerző életpéldája is: „Küzdelmében az igazságot kereste, munkáit a közjónak szentelte, és minden téren elvégezte emberi kötelességeit – írja naplójában, 1898 áprilisában. – Mindent pártolt, amit az emberi nemes törekvések szép neve alá foglalhatunk, s a kutatásnak, úttörő munkásságnak, egyszerűségnek és önzetlenségnek örök útmutatója ő.” Az iránta érzett tisztelet indította arra, hogy az Orbán Balázs szoborállítás költségeinek gyűjtésében maga is cselekvő részt vállaljon.

Ilyen előzmények után természetszerűleg vetődött fel a vágy tanulmányai foly-

tatására a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen. Azonban édesapja, nagyernyei Kelemen Miklós királyi törvényszéki irodatiszt csekély jövedelme, a hatgyermekes család nevelésének anyagi terhei igen beszükkítették az álmok megvalósíthatóságát. És ekkor, égi áldásként, megjelent az ifjú Kelemen Lajos életében Szádeczky Lajos egyetemi tanár, érettségi biztos – aki felismerte az ifjú maturandusban rejlő képességeket –, s közbenjárására házitanító lehetett a kolozsvári Gidófalvy István királyi közjegyző családjában, biztosítva a diákévek nyugodt, családias otthonát. Naplójában elismeréssel és hálával emlékezik meg a nagyságos asszonyról: „nálánál jobb szívet még a világon nem ismertem”.

A történelem és földrajz szakra beiratkozott ifjú előtt egyenes út vezethetett volna a tanári pálya építése felé. Tanulmányai utolsó évében, az 1900. március 9-én keltezett önéletrajzában – szövege olvasható leveleskönyv s a napló lapjain – megfogalmazza a tanári pályáról szóló hitvallását: „Tanárnak készülök. A történelem és a földrajz a szaktergym. Arra érzek magamban leginkább hivatást, s ezekben, s e kettőnek ágaiban és segédtudományaiban akarok majd tehetségem és képzettségemhez mértén működni. (...) Mind a kettő – egyebeket nem is tekintve – két erős eszköze a haza és fajunk megszeretetésének. S egyik legfőbb célom, hogy éppen a tanári széken ebben az irányban működjek.” Azonban ott munkál benne a kétely is: „S ha majd kineveznek valahova, Píripócsra, egy eldugott városkába, akkor Isten veled munka, dicsőség s minden, ami erre a pályára vonzott” – utal rá a szüleinek írott levelében, 1902-ben. A sors megkímélte ettől. A sors? Korántsem, hisz egyetemi hallgató korában tanárainak nemcsak kiváló tanítványa volt, hanem munkatársa is, ideje nagy részét könyvtárakban töltötte, levéltárakban „robotos”-ként másolta a dokumentumokat, kutatva/keresve/feltárva Erdély múltjának értékeit, történelmi családok kastélyaiban/levelesládáiban rejlő tárgyi

és szellemi kincseket. Amint alkalma adódott, újabb s újabb terepjárással bűvárolta és közölte tapasztalásait, hozzájárult az értékek mentéséhez, bekapcsolódva kora tudományos törekvéseibe. Munkatársa lett az Erdélyi Múzeum Egyesületnek, tudományos folyóiratoknak, tagja az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, a Dávid Ferenc Egyletnek. Írásait közli az *Erdélyi Múzeum*, a *Századok*, a *Keresztény Magvető*, az *Erdély*. A napi politikától kiábrándult, azt megvetve közli szüleivel, 1897-ben: „Nincs már egyetlen igazi nagyság, ki mellé bizalommal állana a nemzet. Egy rész talpnyaló, a másik túlzó a követelésekben, a harmadik eladja magát, s a negyedik mindent megtesz együttvéve.” Ezzel szemben tudatosan keresi azokat a polgári/családi közösségeket, tudományos és művelődési intézményeket, egyházi és világi szervezeteket/személyeket, amelyek/akik teret és lehetőséget kínálnak számára álmai kibontakoztatására. Mindezek fölött a levéltári gyűjtemények találhatóak, amelyekhez akár ingyenesen, személyi indíttatásból vagy felkérésre, életre szólóan elköteleződik. A terepjárással érdeklődése egyaránt kiterjed a népviseletre, a határnevekre. Figyelmét nem kerüli el az eléje táruló táj szépsége sem. „Megállottunk a Kis-Bekecs felett szélesedő óriás teraszon – jegyzi naplójába 1904. szeptember 9-én – s onnan gyönyörködtünk a felcsúszó kilátásban. Leírhatatlan érzés az, amit ilyenkor érzek. Hasonlít ahhoz, amikor az Istennek igaz szívből jövő hálámat lelkemmel bemutatom. Nem tudok beszélni akkor, csak szent, bámuló rajongás száll meg. Sirok és örvendek magamban. (...) Gyermekkorom ábrándjai mind előmbe tódnak, meglepik a szívemet. Érzem a boldogságot. Hála Istennek, hogy itt vagyok.” A következő napi bejegyzésben újabb „zsánerképpel” örvendeztet meg: „A vízpárás, homályos égbolt szélén hamuszínes felhőkbe tűnt a nap. A Maroson túl, a mezőségi hegyek irányában haladt le, s hatalmas aranyos-piros kékben sugárzott fénye vissza az égbe. Olyan nagyszerű látvány volt, mint egy óriási szentfény a világ fején.”

Naplójegyzeteiben és levelezésében egyaránt vissza-visszatérő gondolat és aggodalom családjáért, testvérei sorsáért. A hozzájuk fűződő érzelmi kötődése személyiségének meghatározó jellemzője. Bár maga is folytonos anyagi gondokkal küzd – „az én pénzviszonyaim igencsak szűkek” –, amint lehetősége adódik, a keveset is megosztja velük, szívén viseli a nagy család, különösen képpen testvéröccsei sorsának alakulását. Ez akkor sem változik meg, amikor, „egyetemi éveim túl”, előbb napidíjasként, később állandó jelleggel nyer alkalmazást.

1902. december 22-én Schilling Lajos egyetemi rektor értesíti: „a kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem könyvtáránál lemondás következtében megüresedett díjnoki állásra Önt, 1903. évi januárius hó 1-től kezdve három (3) korona napidíjjal ezennel kinevezem.” Besorolásának pontos neve: „m. kir. egyetemi könyvtári díjnok.” Az eddig alkalmi javadalmazással vagy csupán szívességből végzett levéltári/könyvtári munkája intézményes formát nyert, amely lényegében akkor sem szakad meg, mikor, anyagi kényszerűségből, meghívásra, 1907-ben elvállalja az Unitárius Kollégium tanári állását.

A közties esztendőök szakadatlan munkával telnek, az Egyetemi Könyvtár és az Erdélyi Múzeum szolgálatában, a történelmi tárgyi és szellemi értékek felkutatásában és védelmének biztosításában, mentésében, oly intenzitással és igyekezettel, amely kitölti minden idejét. Szüleinek írott levelében riziánálant állapítja meg: „igazán megvénülök s még nem voltam fiatal”. És valóban, ezen években alig találunk magánéletére vonatkozó adatokat. Levelezésében és naplójában, bár végtelenül puritán módon él, újra és újra felbukkanó téma az anyagi gond: „milyen nyomasztó a lélekre is, ha az embert anyagi gondok nyomják!” Nemes lelkiülete, a tudomány iránti elkötelezettsége felülírja azt, nem enged elcsüggedni, magába roskadni. Az ő élete a tudomány szolgálatára szentelt élet, ami sosem terhes számára, a legapróbb

sikert is örömmel nyugtázza, a kérések vég-hossza áradatát is lelkiismeretesen teljesíti, holott azok a saját kutató munkáját aprózák/odázzák el. Elmélyült tevékenysége föléljeligként írhatjuk szavait: „a történetírásnak nem tendenciákat és üres ábrándokat, hanem az igazságot kell szolgálnia”. Hozzá társít egy egyéni kötelezvényt is: „szabadságomat minden előnyél s pénznél többre becsülöm”. Ezt követi, tartja szem előtt akkor is, ha az előmenetelét hátráltatja, előmenetelét késlelteti. Önérzetesen írja édesapjának, 1904 novemberében: „én szegényen és becsületesen élek”. 1907-ben címzetes könyvtártszti kinevezést kap, ám a kinevezés csak két év múlva hozhat valós előrelépést, javulást életminőségében. „Harminckét éves koromba jutok olyan helyzetbe – ha jutok –, hogy reám nehezült anyagi terheimtől szabadulni kezdhetek.”

Az idő és a szorgalom megtermi gyümölcsét. 1903. március 28-án a Kolozsvári M. Kir. Tudományegyetem rektora arról értesíti, hogy „az egyetemi és kapcsolatos erdélyi múzeumi könyvtár rendezésében nagy szorgalommal és sikerrel teljesített munkásságáért egyetemi tanácsunk alább jelzett ülésében a könyvtárigazgató úr javaslata alapján köszönetet szavazott.” Ehhez társult az Erdélyi Múzeum Egyesület választmányának május hó 7-i döntése: „az E.M.E. választmánya a lelkiismeretes munkáért és a részletes jelentésért köszönetet szavazott.” Ezt tetőzi be a *Napló*ban olvasható, 1908 augusztusában keltezett EME-közlemény: „A választmány egyhangúlag hozzájárult a propozícióhoz, s a legközelebbi közgyűlésig Kelemen Lajos dr.-t bízza meg a titkári állás betöltésével”. Egy év múlva „az EME megalapításának és fennállásának félszázados évfordulóján, Kolozsvárt, 1909. március 21-én, az 51. rendes közgyűlésen választották az Egyesület titkárává.” Ezzel irányító, tudományszervező pozícióba jut, minden addiginál hatékonyabban szolgálhatja az erdélyi tudományosság ügyét.

Ezzel egyidejűleg, anyagi helyzetének, biztonságának érdekében, az Unitárius

Kollégium igazgatójának felkérésére óraadói minőségében lesz tagja a nagy múltú egyházi oktatási intézménynek; az 1907–1908-as tanévtől kezdve, tíz éven át, történelem-földrajz tanára. „...eljöttem a Könyvtártól s most a kolozsvári unitárius főgimnázium tanára vagyok. A múzeum ügyeit az továbbra is szolgálom.”

A naplóban és a levelekben élénk táruló horizont ritkán terjed túl a tudományos élet, a levéltári kutatás, a tárgyi és szellemi értékmentés, a család kérdéskörén. Ilyen ritka eset az első évtized közepének politikai válságára való reflektálás, vélemény-nyilvánítás. „Egész Magyarországra nehéz idők következnek. Csak az Isten tudná, hogy hova jutunk. Akármerre is haladunk azonban, magyarok leszünk –, vagy inkább vesszünk el, mintsem újra bitangok üljenek a nyakunkra.” A választási küzdelem egyik sarkalatos kérdése a magyar véderő megszervezése. Miért is látja ezt fontos kérdésnek a tudomány tuszkulánumban élő Kelemen Lajos? „Ebben a hadseregben senki sem tud lelkesedni s legkevésbé a magyar, aki most lépten-nyomon a maga megaláztatásával találkozik. Egy nagy hazugságnak vagyunk mi látszólagos, de hovatovább mindinkább fölvilágosodó támaszai: az összbírodalomnak. Igazán már a morál megérdemelné, hogy a sok magyar lélek fölszabaduljon ennek a hazugságnak a nyomása alól, s találjon valami vigasztalást az ott ellopott időért és kiizzadott milliókért.” 1906. február 18-i naplóbejegyzésében utal arra, hogy haladásunkat külső erők is gátolják. „A dinasztia megátalkodott makacssága boldogulásunk útjába áll, s gazul utaznak arra, hogy forradalomba hajszoljanak.” A szüleinek 1906. február 2-án keltezett levelében reagál az előbbi állapotra: „Én nem szeretném, hogy fegyverre kerüljön a sor; de ha az Isten úgy adná, előbb-utóbb én is kötelességemnek tartanám a nemzetünk ügye mellett fegyverrel is küzdeni, mert most nemcsak igazságunkat, hanem becsületünket is szeretnék megőlni, s ha leverhetnek, akkor mindent és oly hosszú időre elveszíthetünk,

hogy inkább meghalnék mintsem egy boszszuálló, gyalázatos uralom alatt éljek mindaddig, míg talán visszaszerezhetjük azt, ami elveszhet.”

Életének fontos sarokpontjára utalnak a napló 1908. augusztus 17-i bejegyzésében olvasható sorok: „Diplomámat bemutatva, az egyház május 1-től rendes tanárnak tekintvén, fizetésemén kívül két óra kiutalta szálláspénzemet is. Május 13-án délután letettem tanári eskümet az Egyházi Képviselő Tanács előtt, s ugyanaznap egyházi levéltárossá is megválasztottak.” Miért is említjük, szánunk e hírnek kiemelkedő jelentőséget? Eljött az ideje, megteremtődött a korabeli társadalomban elvárt anyagi feltétele, háttere annak, hogy valaki házasságra gondoljon.

A kolozsvári társasági életben járatos, immár harmincadik életévén túl járó ifjú 1909. december 12-én közli szüleivel: „házasodni akarok. (...) édesapám neve napján azt a leányt, kit akkor még nem neveztem meg, feleségül kértem. Ideigérték, s karácsonykor fogom eljegyezni. (...) Mikó Erzsikének hívják. (...) Sudár, szőke, kékszemu, szép aranyárga hajú, élénk, kedves, igen jó leány.”

Ezzel új szakasz nyílik Kelemen Lajos életében. Mi is nyomon követhetjük, de már csak a naplóbejegyzések ösvényén haladva, hisz a levelezését élénk táró I. kötet 1909-ben bezárul. Ezzel életének egy új szakasza kezdődik: az 1910. évi naplóbejegyzés „Július 31-én tartottam esküvőmet lelkem Erzsikével”. A ceremónia mélyen meghatotta: „Papunk Péterfi Dénes volt. Az Erzsikém leányszobájában, hol vele annyi felejthetetlen boldog, szép óráját töltöttem életemnek, közbül fel volt állítva egy kis asztal, s az előtt állva mondtuk el az esküt. Péterfi nagyon szépen beszélt. Néhányszor úgy megindított, hogy nagy megerőltetésembe került uralkodni magamon, s Erzsikém kezét is nagyon szorítottam, hogy nehogy ő is sírásra fakadjon.”

Tudományos pályája töretlenül folytatódik. Szorgalmazza a műemlékekről szóló törvénynek a papság körében való ter-

jesztését, hogy – amint az a Méltóságos és Főtisztelendő Tanácsnak küldött feliratban olvasható – „a világosság ne rejtőzzék a véka alá, s amiből valami új szép és jó sarjadzhatik, kerüljön föl a napfényre, s válják a kutatók és gyönyörködők számára ismeretessé és hozzáférhetővé”. Nem véletlen, hogy Kelemen Lajos nyomban terveket sző, pontokba szedi „legsürgetőbb feladataink”-at. Továbbra is lankadatlanul utazik, keresve/kutatva a kastélyokban, templomokban, parókiákon rejtkező/fellelhető értékeket.

A napló hiányzó részei miatt töredezettség/szagattottá válik az életfolyam további alakulásának letükrözése. 1914 novemberében szomorúan jegyzi meg: „mikor nincs elfoglaltságom, egészen a lelkekre nehezül a háború nyomása”. Fölfigyel a nemzetközi eseményekre is: „A Románia magatartásáról el-elinduló hírek kellemetlen, kínos hangulatot teremtenek. Bizonyos, hogy ott nagyfokú izgatás folyik most ellenünk, s ha a hadiszencse ellenünk fordulna – mitől Isten óvjon –, akkor ellenségeink száma kétségtelenül innen is szaporodna eggyel. Nekünk, erdélyi magyaroknak ez velünk lakó oláhaink miatt volna baj. Az évekig tartó izgatás borzasztó gyümölcsöket teremne a vad tömegnél.” Személyes megérzés? A kutatásból fakadó ismeretekből kikövetkeztetett megállapítás? A következő év februárjában is a bizonytalanság érzetének hangján reagál az eseményekre: „Ki tudja, mit rejt még a jövő? Ma minden bizonytalan. Mindenkor Isten kezében vagyunk, de most sokszor százszorosa jobban érezzük, mint máskor.” A nyomasztó hangulatot növeli, hogy a kollégiumból hadikórház lett. Diákjaival adománygyűjtéssel, karitatív cselekedetekkel igyekeznek enyhíteni a szenvedők fájdalmán. Világképe egyre sötétebb színeket ölt: „Ki hitte volna, hogy ennyi borzalom és gonoszság tomboljon ma a világon? Hiszen maholnap minden hazugságnak bizonyul, amiben hittünk, bízunk, amit szentnek tartottunk és tanítottunk.” Érthető, hogy későbbi bejegyzésében békevágyának ad hangot: „Csak a mindenható

Isten engedné, hogy ez a világot romboló háború már véget érne, s békében dolgozhatnánk és élhetnénk.” A munkában keres magának menekvést, valamelyes belső nyugalmat. Ennek ad hangot az 1915-ös év szilveszteri rövid bejegyzésében: „A háború foly. Mennyi vér, gyász és szomorúság éve volt ez, amelyet temetünk. Bár az új év virradása jobb napokat, s áldott békét hozna.”

Békét nem hozott. Most s ezúttal is a munkába temetkeznek: tanítás és kutatás köti le minden erejét, energiáját. E gondterhelt napokban, 1916 augusztusában, villámcsapásként hat a borzalmas hír: „Románia is hadat üzent nekünk.” A társadalmi/történelmi folyamatokat értő szemmel követő kutató számára szinte várható eseményként értelmezhető csapás. „Komoly érzés tudni ezt, de valami, az igazság Istenébe vetett különös megnyugvással vettem. Ilyen erkölcstelen és rövidlátó politikának lehetetlen meg nem bosszultatni.” A naplóban nyomon követhető az a fejtelenség, pánik, menekülési hullám, amely elindul nyugat felé, mintegy – tehetjük mi hozzá – „főpróbája” annak, ami két esztendő múltán bekövetkezik. Kelemen Lajos minden idejét a levéltári, múzeumi, egyházi értékek mentése, biztonságba helyezése tölti ki. Nem úgy mások! „A háború igazi heréi és hiénái, akik a katonai egyenruha és a kardbojt oltalma alatt úzik piszkos üzleteiket, s a megszorult és menekülő emberek nyomorúságának kihasználását.”

Az új év első napjaiban a háború végét híresztelő jóslatok újabb csalódást keltettek benne. „...felröppent a béke galambja, s még nincs az olajág sehol.” Gyóni Géza megrázó verssorait idéző gondolat fogalmazódik meg benne: „...soha többet nem lenne háború, ha az volna ennek is a szabálya, hogy aki kívánja, az menjen legelől, és ne másokat küldjön, mialatt ő otthon marad.” Riasztják az orosz februári forradalomról szóló hírek, miközben „a megmarcangolt emberiség a békéért vonaglik”.

A következő, 1918-as év is levéltárosi munkája sokaságával indul, igyekszik lelkiis-

meretesen eleget tenni a rá háruló feladatoknak. Az összegyűjtött értékeket őrző falakon kívül tovább tombol a gonosz hatalma. Érzi, tudja, hogy ami utána következik az sem a béke szigete lesz. „A háborúba belefáradtunk. Nem érdekel már semmi, csak a béke. Ezt is azonban nem addig nyújtják, amíg nyúlik, hanem húzzák, amíg szakad.” E külső bajok, baljós körülmények közt két esemény hoz változást, illetve okoz súlyos gondot életében. Egyfelől örvendetést: visszajutott az egyetemi könyvtárba, könyvei közé, újra csak a levéltári kutató és mentő munka lett minden gondja. Másfelől: ezekben az években jelentkezik, hatalmasodik el, súlyosbodik a szeretett feleség – „megértő, önfeláldozó, finom lelkű, jó és hű feleség, s nagyszerű háziasszony, amilyen ma oly kevés van, kivált itt” – betegsége, amely mély fájdalommal tölti el. Számot vet azzal, hogy a háború vége nem csupán békét hoz, hanem felszínre kerülnek belső társadalmi bajaink is. Ezt jelzik, erre utalnak „a keleti megyék kiürítéséről” érkező riasztó hírek. Kelemen Lajosban megfogalmazódik a leghőbb vágy: „Csak béke lenne területi épségünk meghagyásával.” Mi generálja benne ezt a gondolatot? Egyfelől a Károlyi Mihály vezette forradalom baljós politikája, a szocialisták uralmának előérzete; másfelől az erdélyi románság függetlenedést hirdető mozgalma. „Még csak az volna hátra, hogy Erdély hovatartozása sorsáról is a tudatlan, bevándorolt oláhság népszavazása döntsön. Ez meghóhérolása lenne a mi életünknek, művelődésünknek, meggyalázása a múltban teljesített védőszolgálatunknak.” Miben remélhet kora magyar társadalma? Méltányos és igazságos békében. Kevés, túlságosan kevés remény! „Az események rohannak s minket a fél világ meghallgatásunk nélkül akar keresztre feszíteni.” Csoda-e ha ilyen körülmények közt a jövőbe vetett hite megroppan? „Sokszor olyan vagyok, mint a halálraítélt, aki csak azt nem tudja még, hogy mikor végzik ki.” Ezt a hangulatot fokozzák a román területi követelések mind mohóbb megnyilvánulásai:

„félő, hogy prédái leszünk lesben álló románságnak”. Mire is számíthattak abban az időben, amikor a magyar hadsereget hatalmi szóval leszerelték, szétkergették. „Hazám és nemzetem sorsáért való gyászos aggodalmakban telik minden napom.” Felismerve, látva a nemzetközi politikai széljárást, december utolsó napjaiban levonja a szomorú következtetést: „Magyarország kegyetlen megcsönkítését úgy látom, hogy nem kerülhetjük el. Az északi vármegyék egy része bizonyosan nem lesz többé Magyarország. Mi lesz Erdéllyel? (...) Semmi sem biztos csak az, hogy megszállanak.” De arra még ő sem mert gondolni, hogy a megszállása hódítással magasztosul, amelyet nemzetközi békediktátum szentesít majd.

Az 1918. december 1. és a trianoni békekötés ideje közti idők a román hatalom lépésről-lépésre történő berendezkedésének kolozsvári eseménysorozatát, a bizonytalanság zavaros időszakát jelenti majd Erdély, Kolozsvár népének. „Bizony a porba, sárba jutottunk, s lelkünkön taposnak. (...) A megszállás óta Kolozsváron is látszik az elbalkániasodás. (...) Sorsunkat mások kovácsolják, s határoznak rólunk – nélkülünk. (...) Homály és bizonytalanság, vakság és kínos érthetlenség mindenfelé.” Kelemen Lajosnak is, személyesen: „A testemnél csak a lelkem fáradtabb. (...) fáraszt és öl az a sötét bizonytalanság, mely a lelkemre ül, nyom és kínoz.”

Amitől tartott, bekövetkezett. 1919 áprilisában „...a könyvtárban és levéltárban háztűznéző vendégek járása zaklatott fel.” A nagyszebeni Román Kormányzótanács egyetemet elfoglaló, a könyvtárat birtokba venni szándékozó hivatalnokai, köztük Onisifor Ghibu, a magyargyűlöletéről elhíresült államtitkár. A térhódítás, birtokba vétel, a kilátástalanság sötét felhője csüggeszti Erdély magyarságát. „Borzasztó bűnök borzasztó büntetése... Mi marad éltelcünk. Élet-e az örökös, vagy beláthatatlan idejű rabság?” Szomorúan látja, követi az Erdélyből tízezer számra kiözönlő magyarok sokaságát.

Ő a spártai katona elszántságával maradt és küzdött, akkor is, ha az kilátástalannak tűnt, Erdély szellemi és tárgyi emlékeinek védelméért. „...én Erdélyhez az Erdélyi Múzeumhoz nőtem. Nekem nem vigasztalás, ha egyebütt ígérnek megélhetést, mert életem céljától megfosztva a pusztá kenyér csak tengődés. Ha aztán mindenki elmegy, mi lesz ezzel a gyönyörű gyűjteménnyel? (...) Én mindent megfontolva úgy határoztam, hogy bármi áron maradok, mert így használhatok többet.” Maradt akkor is, ha naponta látnia kellett az erőszakos, önkényes kilakoltatások, rekvirálások szomorú eseményeit, ha megélhetésük, túlélésük miatt, naponta meg kellett válniuk féltett bútoraiktól, értékeiktől, ha már visszavonhatatlan és megváltoztathatatlan valósággá vált Erdély Románia részévé válása.

A munkába menekült, küzdött minden értékért, mintha azon múltott volna a történelem kérlelhetetlen kerekének megállítása, irányváltoztatása.

1920, a *Napló* I. kötetének utolsó esztendeje. Átala véget ér egy történelmi kor, kezdődik egy újabb, út az ismeretlen felé. Kolozsvár patinás „utcáinak balkáni külseje lett”. A naplóíró azonban nemcsak a külső jegyekre figyel. „Elöttem bizonyosnak látszik, hogy nekünk, az erdélyi magyaroknak sírunkat megásták, s bármennyire is ártatlanul, de a keresztre feszítést elkészítették számunkra.” A románárá tett egyetem elvágta a magyar ifjúság továbbtanulásának útját, a nagybirtokok kisajátítása előre vetíti az 1921-es „földreformnak elnevezett földrablást”.

Maradni és használni! Ezt tekintette élete értelmének. Keresni, kutatni a cselekvési lehetőség ösvényeit. Ilyen volt az egyetem megszüntetését követően létrehozott Református Tanítóképző Főiskola, amelynek előadója lett. Ilyen volt „az unitárius egyházi műemlékek állandó bizottsága”-nak megalapítása, az orvostörténeti múzeum létrehozásáért tett kezdeményezés felkarolása, a levéltári munka folytatása.

A napló hézagossága miatt csak utalásokat olvashatunk a szeretett feleség haláláról. „Isten adjon nyugalmat kedves angyali jó Erzsikémnek, engedje örömét érnem kis leányomnak, s adjon boldogabb újévet mindnyájunknak.”

Ezzel lezárult Kelemen Lajos életének sok-sok gyümölcsöt termelt korszaka. Lezárult a napló első kötetének eseménytára, amely személyes vonatkozásain túl társadalomtörténeti jelentőséggel bír, egy zaklatott, de korszakos változásokat hozó periódus szemléletes bizonyágtévéje, tanúja, tanúbizonyosága.

Az első világháborút követő kataklizma mélyen megrendíti: „Hazám és nemzetem sorsáért való gyászos aggodalommal telik minden napom.” A szülőföldre való hűsége mégis visszatartja. A negyven éves levéltárosi pályafutást méltató írásában Szabó T. Attila adja meg erre a magyarázatot: „Az uralomváltáskor is itt marad. Kötí a föld, és tartják, kötik nemcsak saját dolgos múltjának, de az évszázadokba visszanyúló nemzedékek történelmének e levéltárakban felhalmozott emlékei is.”

Kelemen Lajos emlékét az ötvenöt évvel ezelőtt bekövetkezett halála sem sodorta a feledés homályába. Szabó T. Attila rá emlékeztető sorai szerint „a testi halál csak a mának élő, önző emberi élet számára jelent véget, az önzetlen szolgálatban eltöltött élet a maga gazdag eredményeivel, követésre készítő példaadásával örökre beleépül a közösség erkölcsi, társadalmi, művelődési és tudományos életébe”. A Sas Péter által gondozott kötetek – a szövegek, a hatalmas ismeretanyagot hordozó lábjegyzetek, valamint az appendixeként közölt adattárak, személynév- és helységnévmutatók – ezt kínálja számunkra.

A kötetek szerkesztője mintegy zárzóként – a Kelemen Lajosról írott könyvében olvasható sorokkal egybecsengően – utal arra, hogy e két kötettel elinduló kiadványsorozat csak kezdetnek kell tekintenünk. „Kelemen Lajos életének és munkásságának

a teljesség igényével történő megismerésére akkor lesz lehetőség, ha végre közkézen foroghat, olvashatóvá válhat naplója és levelezése, amikor közkinccsé válhat teljes, a sokszor eltitkolt magán- és a javarészt feldolgozatlan közgyűjteményekben lappangó tárgyi és szellemi hagyatéka: az egész magyar/erdélyi/székely közösséget megillető tudományos és kulturális öröksége. Mindezek alapvető fontosságú kulcsai lesznek az erdélyi magyar művelődés 20. századi története, monográfiája megírásának.”

Várjuk a folytatást!

(Kelemen Lajos levelezése I. (1889–1909). Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sas Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2016. 1070 o. ISBN 978-963-506-991-0; Kelemen Lajos: Napló I. (1890–1920). Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sas Péter. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2017. 872 o. ISBN 978-606-739-093-3)

A szerkesztőség megjegyzése: időközben megjelent a napló folytatása: Kelemen Lajos: Napló II. (1921–1938). Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sas Péter. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2018. 1051 o. ISBN 978-606-739-115-2. A kiadó honlapja szerint: „Kelemen Lajos Naplójának második, az 1921. esztendővel folytatódó kötete az erdélyi magyarság életidejének és művelődéstörténetének egyik legnehezebb 20. századi időszakát teszi jóval árnyaltabbá, jobban megismerhetőbbé és megérthetőbbé. A Napló II. kötetének bejegyzései különböznek az előző, 1890–1920 közötti időszakban írottaktól. Alapvetően abban mások, hogy a korábbiak szerzője fiatalemberként a többségi társadalom tagja volt, akinek sorai a szakmai indulásról, az Orbán Balázs nyomdokain próbálkozó Székelyföld-felfedezésről, az ottani régiségkeresésről, a kolozsvári pályakezdésről, a lassan érő beérkezésről és a közben szakadatlanul folyó munkálkodásról tanúskodnak. Eltérnek abban is, hogy boldog családi életet élve tervezte kedvükre formálódó jövőjüket, de az 1920. esztendőben felesége halálával, Erdélynek egy előre nem látott történelmi léptékű változásának Kolozsvár román megszállásával való megkezdésével minden további egyéni és közösségi lehetőség jövőképe kérdésessé változott. A mostani kötetben az 1921. évben folytatódó naplóbejegyzések már az erdélyi magyarság kisebbségi sorsba jutásának időszakában íródtak.” Lásd: <http://eme.ro/servelet/eme/template/publisher%2C%20Paper.vm/paperid/857/layout/PKidoIndexLayout.vm>

PERSÁNYI Miklós

150 év Állatkert

Vajon a Pesti Állatkert – 1866. augusztus 9-e óta, ugyanitt – ugyanazt jelentette-e déd- és ükapáinknak, amit ma jelent nekünk és gyermekeinknek? Igen is, meg nem is.

Ma már vagy harminc állatkert van Magyarországon, mintegy három és fél millió látogatóval, de igazán a pesti az, amelyet nemzedékek óta „Az Állatkertnek” hívnak. A budapesti az ország legrégebbi állatkertje, az állatgyűjteménye is a leggazdagabb, a szolgáltatásai a legváltozatosabbak, itt jött és jön világra a legtöbb ritka állat kicsinye, ennek a legkomolyabb a természetvédelmi, a tudományos és az oktatási tevékenysége, s kulturális és művészi értéke a leginkább kiemelkedők közé sorolja az egész világon. Megnyitásának évfordulója egyben a Magyar Állatkertek Napja.

Az Állatkert a magyar polgárság egyik legrégebbi intézménye, hiszen korábban létrehozott intézmény alig pár van, ilyen például a Nemzeti Múzeum, vagy a Fűvészkert. Külön kis világ, amely mindig más volt, mint az ország maga, és mindig is különbözni fog a kerítésen kívüli várostól, amely már régen körülötte. Területen kívüli, mint egy nagykövetség, mert valójában az is: nagykövetség, a Természet nagykövetsége Aszfaltországban.

Pillantás a múltba

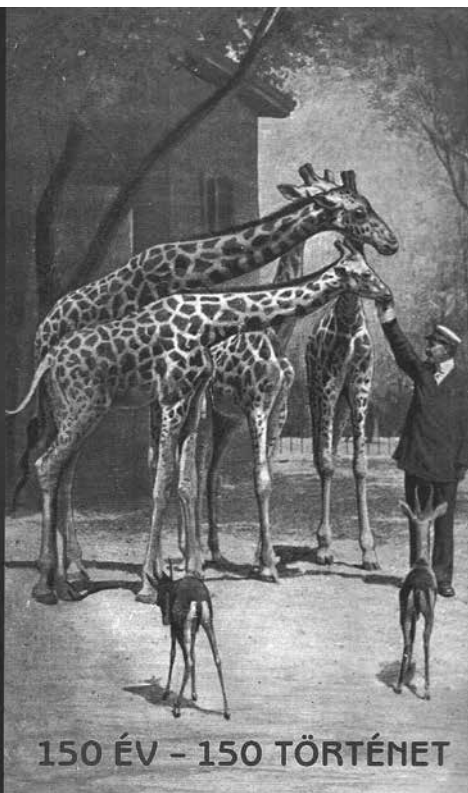
Nyilván egészen más világ volt 1866 nyarán. A Habsburg birodalom tartományainak

egyike a Magyar Királyság, koronás fője nincsen, hiszen még hónapokkal vagyunk a kiegyezés előtt. De az előszele már itt van. Elért Pestre a porosz-osztrák-olasz háború és a július 4-ei königgratzi vereség híre, amely szétzúzta a császári hadsereget. Az osztrákok elvesztették a német hegemóniát, Velencét és a többi olasz birtokot, de még nem kötötték meg a prágai békét Bismarckkal. Az 1849-ben leverte magyarokkal sem lehetett tovább a régi módon bánni.

A birodalom viharainak perifériáján, Pesten az Állatkerti Részvénytársaság legfőbb fejfájását az örökre Hamburgban rekedt nagy amerikai állatszállítmány, meg az okozta, hogy megszabaduljanak Leopold Fitzingertől. Bár a nyugdíjas zoológus jól értett az állatokhoz, pár évig a Hellabrunni Állatkertet is igazgatta Münchenben. Első igazgatóként pesti éve alatt irányította az építést, beszerezte az állatokat, kiképezte a személyzetet. Talán nem az volt a fő baj vele, hogy nem beszélt magyarul, a tevének mind egy, a pestiek többsége ekkor úgyis németül beszélt. De Leopold bármily kitűnő zoológus volt, nem volt helybéli, Bécsben látta meg a napvilágot, és mifelénk egy magyar mégis más... Így végül a nemzeti hevíület elsodorta, és a legendás Xántus János, a szabadságharcos emigráns felfedező-levelező, akiről May Károly Old Shatterhand alakját mintázta, maga ugrott be az igazgatói szerepbe, hogy aztán másfél év múlva egy új kalandért ki is ugorjon belőle.

ÁLLATKERT

150 ÉV - 150 TÖRTÉNET

A jellegzetesen hazai történet arra is rávilágít, hogy milyen világ volt akkoriban. Budapest csak később, 1873-ban jött létre. Pesten vagy 200 ezren laktak, Budának 50, Óbudának 20 ezer lakosa volt. Az 1850-es években készült összeírás 56% németajkú, 36% magyar és a maradék 8% más országokból való lakost talált. A város robbanásszerű növekedése már elkezdődött, özönlöttek a beköltözők. Közel 80 ezer ember túlszűfolt lakásokban lakott 1870-ben, náluk egy szobára több mint öt személy jutott. Pest pincéinek a felében éppúgy laktak, mint ahogy sokan hajókon is.

Az utcákat vastag porréteg borította, amely szeles időben mindent ellepett, esőben pedig sárrá változott, hiszen útburkolat és járda csak elvéve akadt. Éjszakai közvilágítást is csak az előkelő utcákban kezdtek el

felszerelni: az 1850-es évek vége felé gyűltak ki az első gázlámpák. Az emberek legtöbbször gyalogoltak, vagy a 400 bérkocsin és az omnibuszokon utaztak. Nem voltak gépek, motorok a közlekedésben, ez még a lovak és a lócitromok világa. A legtöbb omnibusz a Városliget felé járt, s bár Pest első lovasútját 1866-ban a Széna tértől (ma Kálvin tér) Újpestig indították el, egy évvel később mellékvonala a Ligetbe is elért.

Higiéné? A Duna és az udvari kutak vizét itták, vízvezeték még nem volt. Csak 1868-ban épült fel a mai Országház helyén, a Hajóhivatal téren az első vízmű, de a város csővezetékeinek hossza 1870-ben már 90 kilométer. Pest 5400 háza közül 734-hez ért ekkor el a vízvezeték – tehát hétből hathoz nem. A szennyvizek nagyrészt az utcák felületén folytak el, egyesültek a talajvízzel, s

bár már 1840-ben elkezdtek csatornázni, a tempó lassan gyorsult: 1861-ben 58 kilométer volt, 1869-ben 63 km. A szűk és szivárgó csatornákból a talajba jócskán jutottak a szennyvizek, zápor esetén meg az utcák és a pincék vízben álltak.

Így aztán a főváros közegészségügye sem állt fényesen. A magas csecsemőhalandóság és a korai halálozás nemcsak a gyógyítás módszereivel, a kórházak higiéniai viszonyaival függött össze, hanem a lakáshelyzet nyomorúságával és a köztisztaság alacsony színvonalával. Az utolsó nagy kolerajárvány éppen 1866–1867-ben szedte áldozatait, a fővárosban 1866 őszén 2564 embert vitt el, ebből 1944-et Pesten és 620-at Budán.

De mégis olyan idő volt ez, amikor modern ipari nagyváros kezdett kibontakozni. Szép terveket álmodtak, amelyek közül sok gyorsan valóra vált, de nem valamennyi. Pest város építési bizottsága és közgyűlése támogatta Reitter Ferenc tervét, hogy csatornát vezessenek végig nagyjából a későbbi körút vonalán, amelyen kereskedelmi hajók is úszhatnak. Partjain világvárosi boulevard húzódná, a csatornát számos híd keresztené. A költségek láttán a terv papíron maradt.

Viszont az Állatkert – a nagyvárosi polgárság erősödésének egyik jeleként – valóban megnyílt.

Nem úgy van már, mint volt régen

Vajon mennyire jelentett mást felmenőinknek az állatkert, mint nekünk? Annyit változott a világ! Jómagam az utolsó nagy, a 100 éves jubileum idején volt időkből gimnazistaként és lelkes állatkert-barátként, vágyaimban majdani állatkertészként szinte minden lehetséges időmet itt töltve, másmilyen állatkertre emlékszem, mint amilyen a mai. Kis ketrecek és nagyragadozók tömege, rengeteg nagy patás, kicsi kifutók, zománctáblák. (Mindet elolvastam.) Barlang mozi (minden filmet láttam, minden TIT előadást hallottam). Földalatti megálló a Főbejárat előtt. Más világ volt ötven éve – de milyen

más is volt háromszor olyan régen! Mi lett egyre másabb a három nagy jubileum idején, mint a megnyitóján?

Persze, egyre többen lettünk a Földön. 1866-ban 1,4 milliárd körüli volt az emberek száma, 1916-ban 1,8 milliárd, 1966-ban 2,7 milliárd. Most 7,4 milliárd, ami a 200. születésnapra 10 milliárd fölé növekszik. Hétszer több emberi lény, mint az induláskor. Többségük városlakó. De ha ennyivel többen vagyunk, vajon hogyan változott az állatok száma? Hol és hogyan férnek el? Vajon amennyivel több ember van, annyival kevesebb állat? Az ökológia törvényei szerint egy adott élő rendszerben a biomassa, vagyis az élőlények összmege viszonylag állandó, amennyiben az anyag, vagy az energia mennyisége nem változik. Tény, hogy az emberiség az utóbbi 300 évben a fosszilis energiakészletek elégetésével, és más ásványi anyagok felszínre hozatalával és anyagforgalomba állításával a százmillió évek alatt kialakult élő rendszerekre rengeteg, geológiai időkből megkötött energiát és anyagot szabadított rá. Ez a globális többletenergia és többletanyag képes az olyan nagy anyagforgalmi rendszerek, mint például a szén, a nitrogén, a foszfor, a kalcium körforgását megbontani, és akár a Föld klímáját is befolyásolni. Az állatoktól elvett élőhelyek százmillió hektárokból mérhetők.

Ennyi ember miatt fogynak az állatok akkor is, ha nem esszük őket mind. A vegetarianizmus ugyan reális lehetőség az emberiség előtt, sokkal kevesebb erőforrás eltékozlásával járna, de önmagában nem állítaná meg a vadvilág pusztítását. 2015-ben a Természetvédelmi Világunió a *Vörös Könyv* adataival arra hívta fel a figyelmet, hogy a világ állat- és növényfajai közül 22.784 fajt fenyeget a kipusztulás. Vegyük például az emlősöket: az örökre eltűnés kockázata fenyegeti minden negyediket, úgy 1200-at. Befejezett tény, hogy legalább 76 emlősfaj pusztult ki 1500 óta.

Csupán Budapesten 2014-ben 1.757.618 ember élt – minden hajdani-
ra (1866) több mint hat mai budapesti jut.

Ráadásul minden városlakóra majdnem két külföldi turista, minden évben. Talán kényelmesebb a világunk, de hogy jobb-e? A lakások száma 910 ezer, és a szobák száma több az emberekénél. A közüzemi ivóvízvezeték hossza 4540 km, a szennyvízgyűjtő-hálózat hossza 3600 km, és a lakások közül kevesebb 40 ezernél az olyan, amely nincs közcsatornára kötve. A fertőző és élősdiek okozta betegségben meghaltak száma csak 159 fő volt, szalmonellával, skarláttal, AIDS-szel. A helyi tömegközlekedés hálózathossza 1405 km, 2700 a jármű, a férőhelyszám 298 ezer fő – több mint 1866-ban a három város lakossága együttesen. Minden három emberre jut egy-egy személy-, vagy tehergépkocsi (640 ezer). Nyilvántartott tbc-s beteg 154, új 215. A nyilvántartott nem tbc-s tüdőbetegek száma 158 ezer... Repülőjárat 43 ezer, 4 és fél millió utassal. 650 ezer internet-előfizetés. A képernyőkön állatok rögzített képmásainak milliói. És Pest közelében négy állatkert.

Amikor a miénk megnyílt, a világon 30 állatkert volt. Az első kerek jubileumon, az ötvenedik születésnapon már száznál is több, 1966-ban úgy ötszáz körül, most pedig tízezer (!) állatkert van, amelyekbe évente 750 millió ember látogat el. Ez is arról szól, hogy nagyon megváltozott a világ, megváltozott az emberek és a természet viszonya.

Állandóság és változás

Valószínűtlen, hogy ilyen változások lehetsége valaha is megfordult volna az Állatkert alapítóinak fejében, és az a csoda, hogy ennyi változás közepette akadnak állandó dolgok is. Ilyen maga az Állatkert. Megnyitása óta töretlen a népszerűsége. Olyannyira, hogy ez a legkedveltebb magyar kulturális és turisztikai attrakció, évenként egymillióan keresik fel. Több mint százmillió látogató járt benne másfél évszázad alatt, és közülük 5.168.865 fő az utóbbi öt évben.

Állatkertbe elsősorban azért mennek emberek, hogy állatokat lássanak, de a miénk alapítása óta komplex közösségi tér is. Úgy kell felfognunk és működtetnünk a jövőben

is, hogy egymillió ember vár el benne évről-évre kellemes és magas színvonalú szolgáltatásokat. Ráadásul még több ember számára kell kellemes élményt teremtenünk.

Persze, az egyre szélesebben ágazó szolgáltatások között egy állatkertben régen is és ma is az állatgyűjtemény a kulcskérdés. Az első útmutató szerint, amelyet szárhegyi gróf Lázár Kálmán anonim jegyzett igen szerényen („egy szakértőtől”), az állatgyűjtemény 113 féle állatból állt, 30 emlős és 83 madárfajt, fajtát látott a megnyitó idején a közönség, közöttük 17 féle háziállat. Mai szemmel is különleges, ritka egzotikus állat kevés akadt, talán némely főemlősfaj, mint a „sárgamellű kucsföd”, amelyről ma azt sem tudjuk megmondani, vajon melyik csuklyásmajom lehetett. Vélhetően sikerült Fitzingernek egy állatkereskedő szállítmányát Pestre irányítani, így aztán a sok Kárpát-medencei háziállat és vad mellé került 17 féle „kajdác” (papagájféle), 8 féle majom, kétpúpú teve, japán disznó, sőt még emu is.

Ma intézményünket a vezető európai állatkertek között tartják számon. Tekintélyét szakmai programjai, tenyésztési eredményei, gyűjteményének minőségi fejlesztése tovább gyarapították. 2015 végén az állatállomány 862 fajt és 8423 állategyedet számlált. A faj- és egyedszám tekintetében az egyik legnagyobb európai kollekciónak számít – ahogyan a természetben is – a gerincteleneké. Összesen 243 faj 648 egyedéről és 140 tenyészetéről van szó. A következő csoport a halaké (218 faj, 4269 egyed). Nagyon hasonló a madár (138 faj), a hüllő és kételtű (131 faj) és az emlős (126 faj) fajok aránya. Példányszámuk is közel áll egymáshoz: 1326 példány madár, 1031 emlősállat, és 999 hüllő és kételtű.

A szakmai hozzáértést jelzik a komoly szaporítási eredmények. Hetven, állatfaj megőrzését célzó nemzetközi programban veszünk részt, és számos – európai vagy akár világviszonylatban is figyelemreméltó – ritkasággal is rendelkezünk. Mostanában, ha valaki tesz egy nagyobb sétát, szinte minde-

nütt láthat kisállatokat, kölyköket, fiókákat, cseperedő növendékeket. Gorillagyerek, elefántborjú, orangután kölykök, zsiráfborjak, süldő Amúr tigrisek, dhole-kutyusok, mhorragzella, nyala, vagy a vörös vadbivaly borjak, Böhm-zebra csikó, vagy éppen vombatok, ecsetfarkú patkánykenguruk zsebibaibái. A főemlősök közül a gyűrűsfarkú makiknál, az éji majmoknál, a mókusmajmoknál és a jávai languroknál született kölyök, de szaporulat volt az ormányosmedvéknél, a szurikátáknál, a gundiknál, a muntyákszarvasoknál és az indiai antilopoknál, sőt még az újdonság cebui disznóknál is. Tarvarjú, koronás daru és galamb, kaffer szarvasvarjú, jácint és vörösfülű ara fiókák, de a nanduknál, a sörényes galamboknál, a pápaszemes pingvineknél, a rózsás és a borzas gödényeknél és a sárga fűtyülőludaknál is kelt ki fióka. Schlegel-landzsakigyóból 15, sövényleguánból pedig 29 jött a világra, egyetlen évben.

„Tudomány, Gazdászat, Művészet, Élvezet”

Állatból tehát nincsen hiány. De egy állatkert nem egyszerűen állatok ketreceinek sorozata, és ezt már az alapításkor felismerték. Az 1865-ben jóváhagyott alapszabályában az Állatkerti Részvénytársulat széles skálán határozta meg küldetését: *„A pesti állatkertet létesítő társulat célja bel- és külföldi élő és lehetőleg természetszerű feltételek mellett tartandó állatoknak folyamatosan tökéletesítendő gyűjteménye által a természettudományok iránti érdeket ébreszteni és terjeszteni, külföldi hasznos állatok meghonosítása által a közgazdászatot emelni, tudományos észleletek tételére, valamint művészeti tanulmányokra alkalmat nyújtani, és egyszerű vendéglő s koronkinti zene hozzájárultával a közönségnek kellemes mulatóhelyet szerezni...”* Mindezek a célok a társaság részvényein a következő jelszavakkal irattak fel az ország címerének két oldalára: *„Tudomány, Gazdászat, Művészet, Élvezet”*. Magasztos célok, másfél századdal ezelőtt aligha lehetett volna jobbkat találni. Vajon

sikerült-e és mit tenni érdekében? Megállnak-e még ma is?

Véleményem szerint ma is a legfőbb hivatása az állatkerteknek *„a természettudományok iránti érdeket ébreszteni és terjeszteni”*. Vagyis egyedülálló módszerükkel, más élőlények bemutatásával arra törekedni, hogy a semmivel sem pótolható személyes találkozás révén az emberek – akár felnőttek, akár gyerekek – megismerik, megszeretik, és ennek révén végül is megőrzik a lények sokaságát. *„Érdeket ébreszteni és terjeszteni”* persze sokféle módon lehet, családi, vagy intézményi kötelékben – mindegyik előnye a saját társaság jelenléte és az együttes élmény. Ma a kiállítóterek nagy földrajzi egységekre, óvilági (Afrika, Eurázsia) és újvilági (Amerika, Ausztrália) térségekre épülnek, ökológiai szemléletűek. Mellettük két tematikus nagy egység az evolúciót bemutató Varázshegy, illetve a határozottabb botanikai karakterű növénykerti térrészek. A hajdani Vidám Park helyén átmeneti időre, két évre kialakított Holnemvolt Park, és az évtized végén helyére felépülő hatalmas Pannon Ósvilág csarnok más-más üzeneteket és szolgáltatásokat ad. A Légyott programok, a Tapizoo állomások és az állatkerti fesztiválok mind a szemléletformálás eszközei. Kiépültek a közoktatást és pedagógusokat segítő munka, oktatás és nevelés korszerű módszerei, és ma már pedagógusok ezreinek, gyerekek százezreinek természetes tanórára járnak az Állatkertbe.

Kevesebb babér termett a Kertnek abban, hogy *„külföldi hasznos állatok meghonosítása által a közgazdászatot emelni”* tudja, de ebben is van mit elkönyvelni. Honosítani külhonos haszonállatokat és -növényeket a régi korban célszerűnek tűnt, hiszen nyilvánvaló volt a haszna Európában az előző századok sok jövevényének, legkivált az amerikai burgonyának, kukoricának, babnak, tőznek, s ugyan kisebb részben állatoknak: a pulykának, s valamennyire a tengeri malacnak. A lámafélék később sem jöttek divatba mi felénk, de az óvilágból jöcskán jöttek egyéb

baromfik és patások. Az Állatkert főkertésze, Marc Ferenc az 1870-es években a szója meghonosításában játszott szerepet. Sokat foglalkoztak külföldi baromfifajtákkal is, 1874 júniusában még nagyszabású baromfitenyésztési kiállítást is tartottak. Viszont a ritkuló hazai haszonállat fajták megőrzésében többször komoly feladatokat vállalt az Állatkert magára, a két világháború között a magyar kutyafajták, az 1960-as évektől pedig a hazai hucul loállomány érdekében. Azt meg szinte említeni sem kell, hogy a dísz- és kedvenc állatok mind változatosabb sokaságának a megismertetésében és honosításában mekkora szerepe volt és van.

Vissza-visszatérő, olykor nagyon felerősödő szándék volt a részvétel „tudományos észleletek tételében”. Az Állatkertet alapítói tudományos motivációkkal szervezték, de az első évszázadban – jöllehet olyan erősen tudós hajlamú vezetői voltak, mint Fitzinger, Xántus, Kriesch János, Lendl Adolf vagy Nadler Herbert – nem sok komoly tudományos dolgozat termelt benne. Aztán Anghy Csaba, később Holdas Sándor abból remélt kitörést, hogy „tudományos intézet” státust vegyen fel a Kert, és minden diplomásnak munkafeladat lett publikálni, s bár ez sem hozott igazán értékelhető novumokat, a tudományos ismeretterjesztésben országos híreük lettek a Kertből elszármazó szakemberek: Lányi György, Wiesinger István, Schmidt Egon, Fodor Tamás, Péntes Bethen. Jelentősebb szakmai-tudományos eredmények az ezredforduló után kezdtek bontakozni, legfőképpen az állatorvoslás, a gyakorlati szaporodásbiológia és a természetvédelmi tenyésztő és mentő munka területén. Világhírnév az orrszarvúak mesterséges megtermékenyítésében! Emellett ekkorra vált a Kert nyitott befogadójává a profiljához kapcsolódó kutatóknak és témáknak, szervezője több tudományos téma és szakma tanácskozásainak.

Külön köteteket érdemelne az, miként tudott története során a Kert „művészeti tanulmányokra alkalmat nyújtani”. A leg-

korábbi időktől fogva látogatták művészek, vagy 1871-től a Mintarajztanoda, később az Epreskertbe is betelepülő Képzőművészeti Főiskola, majd Egyetem, meg más művész-képző intézetek tanulói, és sokat dolgoztak, és mind a mai napig dolgoznak itt. Akadnak olyanok, akik művészi munkásságuk jelentős részét alkották az Állatkertben, mint Vastagh Géza, Haranghy Jenő. Vannak, akik alkotásaikkal díszítették a létesítményeket, mint Maugsch Gyula szobrász, Róth Miksa üvegművész, netán plakátok és más nyomtatványok grafikusaiként mintázták az Állatkert lakóit, mint Bíró Mihály, Voit Ervin, Richter Aladár, Muray Róbert, Szunyoghy András, de még olyanok is, akik a Kert aktív dolgozóiként, állatápolás mellett voltak együttal gyakorló művészek, mint Fáy Aladár, vagy Szemadám György. De még Kő Pál, a Képzőművészeti legendás szobrász tanzakvezetője is dolgozott itt – igaz, hogy még ifjú kőfaragóként, a háborús sérüléseket javította a műsziklákon.

A Kert ma szabadtéri galéria is: két tucat remek műemlék épület és másfél száz műalkotás bejárása akár önálló program lehet. Rendszeressé vált időszakos művészeti kiállításaink sorából kiemelkedik, de az Állatkert történetében, sőt a világ állatkertészetében is egyedülálló tárlat volt a 2010-ben rendezett „ZooArt kortárs képzőművészeti kiállítás”, amelyen 67 legkiválóbb hazai alkotóművész – jórészt Kossuth- és Munkácsy-díjasok – száznál is több Állatkert ihlette festményét, grafikáját, szobrát, kispasztikáját állítottuk ki. A komoly művészettársadalmi eseménnyé magát kinőtt tárlaton helyet kaptak „állati művészek”, orangutánok, gorillák és elefántok alkotásai is.

Az az igény, hogy az Állatkert tartozik „egyszersmind vendéglő s koronkinti zene hozzájárultával a közönségnek kellemes mulatóhelyet szerezni”, egyike a legtöbb sikerrel betöltött leképzelt hivatásoknak. Egy hatalmas közönséget fogadó, nagy területű parkkal rendelkező intézmény az emberek számára sokkal kevésbé tudományos, oktató-

si, vagy művészeti célpont, mint amennyire pihenőhely, rekreációs lehetőség, vagy ha úgy tetszik, „mulatóhely”. Ezt eleink is pontosan látták, és nem létezhet ma sem olyan tudományos-szakmai vakság, amelyik ezt elfeledtethetné. Az Állatkert családi intézmény jellege megkívánja a méltó vendéglátást éppúgy, mint a feltételei közé beillő bármiféle kulturális programok gazdag kínálatát. Minden időben fontos volt, és mindig is az lesz, hogy ha a család elfárad, megszomjazik, megéhezik, legyen hol kényelmesen letelepedni, és zsebéhez mérten, de szívesen fogadott vendégnek lenni. Sem Wampetics, sem Gundel nem lett volna Állatkert nélkül.

No és a „zene”! A legelső megnyitó rezsesbandájától Prof. Heinrich Wieschendorff által 1912–13-ban vezényelt saját állatkerti szimfonikus zenekaron át Komor Vilmos vagy Fischer Iván által vezényelt együttesek, zenei és színpadi produkciók, operák és koncertek sokaságának köszönhetően immár ezernyi kellemes estét és tapsvihart tudhat maga mögött az intézmény.

Mi az Állatkert értelme?

Az Állatkert mai állapotában már minden tekintetben megfelel nemcsak az alapítás-kori szándékoknak, hanem a mai jogszabályi kötelezettségeknek, sőt mindazoknál lényegesen több társadalmi hasznot hajt. Okai világosak. Másfél évszázad szakmai hagyományain építkező folyamatos működés ugyanazon a helyen. Egy évszázaddal ezelőtt tudatos koncepció szerint, zseniális módon végrehajtott fővárosi átépítés során létrejött nagy értékű épületállomány és parkszerkezet. Végül az utóbbi másfél-két évtizedben véghezvitt rekonstrukció és modernizáció.

Az ismeretterjesztést, oktatást és nevelést szolgáló állatbemutató, a tudományos kutatás előmozdítása, a fajok megőrzése, és a védett fajok egyedeinek megóvása, a természetvédelmi mentőmunka valóban minden állatkertész szívét melengető feladat, de a mi állatkertünkben sokkal többről van szó.

A legfontosabb éppen az, hogy másfél évszázada ugyanitt, ugyanazt jelentette déd- és ükapáinknak, az ország és a magyar főváros közönségének, amit ma jelent nekünk és gyermekeinknek. Alapításától fogva nevezetes közösségi tér, amely generációk érdeklődését és szeretetét érdemelte ki, és megkerülhetetlen részévé lett a hazai kultúrának és művelődésnek. Egy olyan hely, amely 150 éve közös, és a sok változás közepette is állandó vonatkozási pontja a családok együttlétének, a világ megismerésének, a tudásnak, a hasznosságnak és a kellemességnek.

(Állatkert. 150 év – 150 történet. Szerkesztette: Hanga Zoltán, Kovács Zolt, Persányi Miklós. Fővárosi Állat- és Növénykert, Budapest. 2016. 184 o. ISBN 978-615-5392-13-9. A cikk a főigazgatói előszó bővített változata. Szerkesztőségünk ezúton ajánlja a kötetet az olvasók figyelmébe.)

RÉVAY Mór János

Egy könyv a könyvről

1920-ban terjedelmes memoár látott napvilágot a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. kiadásában: Révay Mór János „Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai”, két kötetben, összesen 860 oldalon. A szerző a cég-alapító testvérpár, Révai Sámuel (1833–1908) és Révai Leó (1844–1909) közül az előbbinek gyermeke volt. A „Révai Testvérek” másfél évszázaddal ezelőtt, 1869. november hó 1-jén alakult meg, mint könyvkereskedés és antikvárium. A két Révai „testvériesen” megosztott a feladatokon: Sámuel mintaszerűvé fejlesztette a könyvterjesztést, s alapította meg 1878-ban a Magyar Könyvkereskedők Országos Egyletét, Leó pedig a használt könyv részlegét vezette, s hozta létre az első hazai tudományos antikváriumot.

A Révai-cég 1895-ben részvénytársasággá alakult és az 1949-ben bekövetkezett államosításáig a hat legjelentősebb – tehát évi ötven kiadványnál többet megjelentető – kiadó- és nyomdavállalat egyikeként működött (a másik öt: Athenaeum, Egyetemi Nyomda, Franklin Társulat, Szent István Társulat, Új Idők [Singer és Wolfner]). A Révai nevéhez fűződő sorozatok közül a legismertebbek: Világkönyvtár, Klasszikus Regénytár, Jókai Mór műveinek 100 kötetes díszkiadása, Révai nagy lexikona. A cég könyvkiadói üzletágát 1880-ban Révai Sámuel fia, a lipcsei egyetemről éppen hazatért Révay Mór János (Eperjes, 1860. február 24. – Budapest, 1926. július 7.) hozta létre, aki 1895-től az egész társaság igazgatását átvette. A cég alapításának ötvenedik évfordulójára

kiadott memoárját éppen száz évvel ezelőtt – a Tanácsköztársaság idején – vetette papírra.

Az alábbiakban az emlékiratok első kötetének 1–8. oldalain található bevezetőt tesszük közzé, mai helyesírás szerint, az eredeti kiemléseket megtartva. Publikálásával felhívjuk a figyelmet a kultúraközvetítők mindenkori felelősségére, arra, hogy az értékkeremtés válságos történelmi időszakokban is eredményes lehet, s hogy maradandó életművet mások munkáinak elősegítésével is létre lehet hozni. Révay munkája – a személyes szakmai hitvallásán, felelősségtudatán és könyvszereteten túl – a mindig új utakat kereső alkotó embert mutatja meg, akit a nehézségek nem elriasztanak, hanem még elszántabbá tesznek. Életműve példát adhat azoknak, akik bár hisznek eszméikben, idő előtt feladják az elérésükért folytatott küzdelmet.

Révay Mór János Írók, könyvek, kiadók című memoárját a Kiss József Könyvkiadó Kft. 2006-ben reprint kiadásban megjelentette: ISBN 978-963-85500-9-5 Ő.

Révay Mór János: Egy könyv a könyvről (bevezetésül)

1919. július 2.

A vallomásoknak ezt a könyvét egy nyílt vallomással kell kezdenem. Valahányszor az a kérdés merült föl előttem, vajon egyik-másik kézirat méltó-e arra, hogy könyv alakjában kerüljön napvilágra, mindig gondosan mérlegettem, szükség van-e rá, van-e értéke,

belső becse, gyarapodik-e vele az irodalom vagy a tudomány, előbbre viszi-e a kultúrát, lesz-e közönsége, lesz-e keletje, indokolt-e a kiadása, kell-e ez a könyv, kinek kell és egyáltalában méltó-e arra a sok nemű gondos munkára, ami a kéziratból könyvet csinál?

A nyilvánosság elé kívánczó kézirat-tal szemben ezekre a kérdésekre van hivatva válaszolni a kiadó. Ez az ő nagy felelőssége. Ezekre adott válaszától függ, hogy hivatását jól vagy rosszul teljesíti-e. A könyv tartalmáért az író felelős, de azért, hogy a könyv világra jött, a kiadót terheli a felelősség és ezzel szinte magára vállalta a felelősséget magáért a könyvért, annak tartalmáért, annak hatásáért, annak életéért, pályafutásáért és sorsáért.

Minő fokozott felelősség terhel most engem, mikor egy oly könyvet készülök kiadni, amely magáról a könyvről szól, és amelyet magam akarok megírni, amelyben író és kiadó egy célban, egy felfogásban egyesül, és amelynek jogosultságára vonatkozólag az aggályoknak, a skrupulusoknak, a kételyeknek egész tömege zúdul rám.

Egy könyv a könyvről. Olyan országban, amelyben még tegnapelőtt maga a könyv ismeretlen fogalom volt, kevés kiválasztottak ritka csemegéje, amelyben még tegnap nagy erőfeszítések, zseniális kigondolások kellett hozzá, hogy a könyvet becsempésszük az olvasni tudók kezeibe és amelyben ma az egész államépületet, a jelent és jövőt a könyvre, a könyv kultúrájára, a könyv tanító erejére, a könyv szuggesztíójára, a könyv lélekátalakító munkájára, a könyv fundamentumára akarják állítani.

És olyan időben, amidőn szinte eltemetettnek látszik a múlt, amidőn kérdéses, vajon a ma emberét érdeklík-e még a tegnap küzdelsei, vajon az, amit tegnap értéknek tartottunk, ma nem ócska limlom-e? Olyan időben, amidőn bizonytalan, vajon azt a kultúrát, amelyért dolgoztunk, nem nyeli-e el egy egészen más kultúra, vajon nem nyeli-e el a semmilyen kultúra, vajon nem esik-e vissza az emberiség az őállapotba, az ősi szokásokba és ősi foglalkozásokba, vajon

nem bizonyul-e hiábavalónak a lefolyt évezredek építő munkája?

És olyan időben, amidőn maga a nyelv, amelyen és amelyért küzdöttünk és fáradoztunk, talán halálra van ítélve, amidőn maga a nemzet, amelyért éltünk és dolgoztunk, pusztulásra van szánva, amelyben maga az ország, ahol születtünk, ahol elhelyezkedtünk, amelyben műveltük a nyelvet, az irodalmat, a tudományt, a művészetet, mint ország szinte megszűnik.

Van-e ilyen körülmények közt értelme annak, hogy ebben a bizonytalanságban valami leüljön és leírja azt, ami az ő foglalkozása és hivatása területén belül a magyar könyvvel egy fél századon át történt? Leírja azokat a viszonyokat, amelyeket ma talán már megmosolyognak, azokat a nehézségeket, amelyek ma már nem látszanak azoknak, leírja érintkezéseit oly emberekkel, akik iránt a mai nemzedék már nem viseltetik azzal a tisztelettel és kegyelettel, amely azokat az érintkezéseket inspirálta, és leírja azokat a szempontokat, érzéseket és nézeteket, melyeket egy szinte megszűnt ország letűnt nemzedéke táplált.

Évek előtt fogamzott meg bennem az a gondolat, hogy a meggyőződésemet szerezint fontos kulturális missziót teljesítő *Révai Testvérek Irodalmi Intézetnek ötven éves fennállása alkalmából* be kellene számolnia tevékenységéről és azokról az irodalmi vállalatokról, amelyeket létesített. Sohasem gondoltam ezt oly sablonos, jubiláns publikációnak, aminőket egyes közgazdasági intézmények, bankok, takarékpénztárak közre szoktak bocsátani, sem olyan reklám ízű kiadványnak, aminőkkel nagy ipari vállalatok, gyárak a maguk tevékenységét jobb világításba szokták helyezni.

Annál a kapcsolatnál fogva, amelyben egy kiadóvállalatnak kell állania írókkal és irodalommal, művészekkel és művészettel, a művelődés előharcosaival s a művelődés intézményeivel, mindig úgy gondoltam, hogy az ilyen munkát akként kellene megalkotni, hogy abból szinte pasztikusán kidomborod-

jék annak az egész művelődési ágak a fejlődése, amelybe ez az intézet bele van kapcsolva. És mindig nagy fejtörést okozott nekem, vajon ki lesz az, akire ezt a munkát rá lehet bízni, aki azt ilyennek meg tudja alkotni? Ki bír vajon azzal a tárgyilagosággal, amellyel ezeket a sok irányban küzdelmes tülekedésekbe fült szándékokat, terveket meg tudja ítélni; ki bír azzal az éleslátással, amellyel a fejlődés összes fokozatait és ezek összefüggését egymással észre tudja venni és fel tudja fogni; ki bír azzal az úgyszeretettel, amellyel közeledni kell azokhoz a kérdésekhez, amelyek végeredményben egy nagy emberiségi célt és eszményt tartottak szem előtt és ki bír azzal az áttekintéssel, amellyel az időben és térben, irányban és célban olyannyira különböző, olyannyira elütő szempontok tömegében megsejtse, megrögzítse és megérzékítse azt a vezérlő lelket és gondolatot, mely meggyőződésem szerint mindenben megnyilvánul, ami ennek az intézetnek keretén belül mint élő valóság testet öltött.

És minél többet gondolkodtam rajta, annál kilátástalanabbnak tűnt fel az, hogy találni tudjak egy olyan embert, aki a rábízandó feladatnak ebben az értelemben meg tudjon felelni. Akikkel szándékomat közöltem, váltig arra bízattak, hogy magam valósítsam meg azt és azzal érveltek: minthogy évek óta magamban hordom ezt a gondolatot; minthogy magam rendelkezem a szükséges adatok felett; minthogy csak én emlékezhetem vissza azokra a körülményekre, amelyek érdekesen bevilágíthatnak sok mindennemű dologba; minthogy én benne éltem ezekben a dolgokban és azok én bennem tovább élnek, az a kívülről író, akit az intézet megbízta történetének megírásával, amúgy is csak az én információim és instrukcióim alapján írhatná azt meg, az ő megállapításai és véleményei mögött amúgy is az én irányításomat sejtjenék; nyíltabb, őszintébb és férfiasabb, ha minden álszemérmert félretéve, magam írom meg ezt a könyvet, amelyben a magyar könyvtermelés ötven évének képét akarom visszatükröztetni és magam állok

helyt azokért az adatokért, amelyeket benne fel akarok dolgozni és azokért a nézetekért, amelyeket képviselni óhajtok.

Arra is rámutattak ezek a barátaim, hogy mindazok a jubiláris emlékkönyvek, amelyeket egyes intézetek e célra fölkért írókkal íratnak, a bennük felhalmozott értékes adatgyűjteményen és sokszor száraz kimutatásokon felül rendszerint a vezetőknek zengett dicsőhimnuszokban merülnek ki és hogy azokból sohasem világlik ki az a lélek, amelyből a valóság fakadt és táplálkozott.

Ahhoz a nagy kérdéshez, vajon érdeemes-e egyáltalában a mai világrengető események közepett megrögzíteni egy kis üzemi tevékenységét, országok és új világok keletkezésének közepette egy letiport kis nemzet kis kultúrájának kis eszközeit; hozzájárult még az a szubjektív szempontból nagy kérdés, vajon én vállalam-e ennek az általam évek óta szeretettel ápolt gondolatnak megvalósítását és vajon meg fog-e az felelni annak a feladatnak, amelyet másokra való vonatkozásában magam eléggé nehéznek állapítottam meg?

Érthető súlyos aggodalmak! Maguktól értetődő kétségek. Vajon hogy birkózom meg velük? Mert mindezek felül még egy rendkívüli nehézség áll előttem: hozzám legközelebb állókról kell írnom, azokról, akiknek működéséről megemlékezve és akiknek tevékenységét vázolván, lehetetlen mellőzni a bírálatot, hiszen sokszor maga a leírás is már bírálatot tartalmaz. De talán sikerül elkerülnöm a színezést, az öntelt dicséretet, az elfogult gáncsot. Talán sikerül annyira tárgyilagossáknak lennem, hogy nem esem túlzásba sem az egyik, sem a másik irányban és talán sikerül annyira becsületesnek lennem, hogy megközelítem az igazságot.

Fennmarad még mindig a legnagyobb nehézség, amelyre meg kell küzdenem, az, hogy magamról is kell írnom, mint aki negyven év óta benne vagyok ebben a munkában és bármennyire töreksem is a háttérben maradni, mégsem kerülhet ki, hogy eszméim, szándékaim, reményeim, törekvéseim, am-

bícióim, kezdeményezéseim, eredményeim és sikertelenségeim vissza ne tükröződjének ebben a könyvben; hogy a tülekedések, küzdelmek, nagyszámú csalódások, kisszámú sikerek rajza ne vessen egy sugarat az én egyéniségemre is.

De jól megfontolva a dolgot, jobb volna-e, ha a bevett szokáshoz híven, az intézet egy még oly jeles íróat bízna is meg azzal, hogy számoljon be az intézet működéséről száraz aktákból, elébe rakott anyagból? Az ilyen műnek minden egyéb hiányától eltekintve, gondoljunk csak arra, hogy elbírná-e a nyomdafestéket az a sok mesterkéltséget és émelyítő dicséretet, melyet az ily „hivatalos” biográfiaíró mindenre rápazarolna, ami a jubiláris irat tárgyköréhez tartozik, akár egyénekről, akár intézményekről, akár valóban kiváltságos emberekről, akár csak kicsiny szerepű és múlandó becsű személyekről vagy vállalatokról van szó.

Egyébként is egy igen szellemes írónk egyszer azt írta, hogy voltaképpen az emberiség igaz történetét csak úgy lehetne megírni, ha minden, bármily jelentéktelen kis ember megírná a maga sorsát, cselekvéseit, tevékenységét, küzdelmeit, gondolatait, mert mindegyikben találkozónék valami érdekes és jellemző vonás és ezeknek a vonásoknak összességéből lehetne megkonstruálni az egész emberiség eszmekörét, életfolyamatát, világszemléletét.

Mindezek a szempontok lassan-lassan megbarátkoztattak azzal a gondolattal, hogy ezt az egy kiadói tervemet akként valósítsam meg, hogy a kiadandó munkát magam meg is írom. Végleg eldöntötte azonban a kérdést az a rendkívüli helyzet, amelybe a könyvkiadás Magyarországon a kommunista állam szervezkedése folytán jutott. Nem e helyütt akarom azt a kérdést megvitatni, vajon a szellemi termelésre minő hatással lehet a kommunista államszervezet, de ami döntőleg hatott elhatározásomra, az a voltaképpen perverznek mondható helyzet, amely előállt akkor, amikor a kommunista állam egyfelől fő céljául és fő eszközüül tűzte ki a

kultúra fölényének eddig nem sejtett méreteiben való kultuszát; amidőn ebben magát a könyvkiadás mesterségét és annak eredményeit soha nem remélt, nem várt, nem sejtett és talán meg sem érdemelt módon felmagasztalta – másfelől azonban a maga publikációival, szervezeti tevékenységének indokolásával és célkitűzéseivel a kapitalisztikus államban kifejtett könyvkiadói tevékenységet oly alacsony rendű, tisztátalan indokú, önző, lélektelen, programtalan, öntudattalan foglalkozásnak minősítette, amelynek szűkeklősége, kulturálatlansága, érzéktelensége, tudatlansága sehogy sem képes megmagyarázni azokat a nagyszerű eredményeket, amelyeknek kész talajára ráállott a szocialista-kommunista társadalom.

Ha még volt skrupulusom, mind eloszlatta ez az illogikus támadás, ez az igaztalan vád, ez a rosszhiszemű beállítást, mert most már arról van szó, hogy meg kell védeni azt a munkát, amelyet többen, sokan, egy egész életen át annyi lelkiismeretességgel, annyi idealizmussal, annyi becsületos jóakarattal, annyi igaz jószándékkal folytattunk. Most már félre kell tenni minden okoskodást, előállott a védelem kötelessége. Most már be kell bizonyítani, hogy nem velejáruja sem a szocializmusnak, sem a kommunizmusnak, de legkevésbé magának a kultúrának, hogy az építő munkát azzal kezdjük, hogy meggyanúsítsuk, megtépázzuk mindazokat, akik eddig gondozták azt a kultúrát, akik arra a magas nivóra emelték, amelyre egy állítólag még magasabb rendű kultúra, mint biztos pitedesztálra rá akar állani.

A könyvkiadó a nemzet legbecsesebb, legnagyobb és örök értékeinek gondozója, kezelője és fejlesztője. A művelt világ kiadóinak összessége az egész világ legbecsesebb értékeinek kincstartója, megőrzője, szétesztője. Ezeket azzal gyanúsítani, hogy minden nemesebb gondolattól, minden ideális lendülettől és minden önzetlen odaadástól menten, kizárólag alacsony anyagi érdekeket hajszolnak – egyenes arcucsapása a szellemi munka egy oly osztályának, amely, ha ilyen

kaliberű volna, egy pillanatig sem teljesíthetné tovább a rá háramló feladatokat.

Aki ilyet állít, az sohasem volt kiadó, az sohasem érezte az alkotásnak azt a lázát és gyönyörét, amely az igazi kiadó minden dolgát, minden tevékenységét áthatja. Az sohasem tud számot adni magának a kiadó lelkéről – arról a lélekről, amely benne vibrál abban a könyvben, amit ő eljuttat az ország, a világ minden elrejtett zugába. Aki ilyet állít, az nem hisz ebben a lélekben és ezért nem is alkalmas arra, hogy azokat a funkciókat végezze, amelyeket eddig az egyéni munka és kezdeményezés rendszerében a világ kiadói végeztek. Aki így érvel és csak ezzel a negatív kritikával akarja megalapozni a maga rendszerét, az végleg kompromittálja ezt a rendszert és kimutatja annak tökéletes tarthatatlanságát.

Az eddigi gazdasági rendszer egyik legkárosabb kinövése volt, hogy a kenyérért, az állásért, az érvényesülésért való tülekedésben arra nem való emberek jutottak olyan pozíciókba, amelyekben tudatlanságukkal, járatlanságukkal, hozzá nem értésükkel csak kárt és bajt okozhattak. Ebben a rendszerben megtörténhetett és megtörtént, hogy mezőgazdára bízta a közigazgatást és a közigazgatási szakerőre a gazdasági ügyvitelt. Megtörténhetett, hogy a dilettánsra bízta a színházat és színészre a bankigazgatást. Megtörténhetett, hogy a jogászra bízta a floxéra elleni küzdelmet és a képzett botanikusra az egyházi közigazgatást. Megtörténhetett, hogy a jeles stratégára bízta az élelmiszerszállítást, a matematikusra az iskolai rendszer vezetését, a büntető jogászra a vasúti igazgatást.

De ennek a rendszernek legalább volt korrektívuma. A szabad kritika, a jobb belátás, a keresztültörő igazság eltávolíthatta őket onnan, ahova nem voltak valók. De ha az ellentmondást nem tűrő, a kritikát elnyomó, a véleményszabadságot kipusztító diktatúra a susztert vagy a kötélverőt állítja a kultúra intézésének magas polcára, akkor ebből csak a nagy emberiségi értékek teljes csődje keletkezhetik.

Ily körülmények közt talán nem kell tovább indokolnom, hogy a magam elé tűzött feladatot ezekkel a felfogásokkal szemben védelmi állásban óhajtom megoldani. Ezen az alapon állva, remélem, sikerülni fog a munkát megóvni az önéletrajz hibáitól, mert kötelességemmé válik visszatükröztetni azt a felfogást, amely minden igaz kiadót áthat, amely a közvetlen tapasztalat, tudás és szakértelem alapján nyugszik, és amelynek leghivatottabb tolmácsa mégis csak maga az érdekelt kiadó.

A kiadó állandóan a nagy nyilvánosság ellenőrzése alatt él. Minden egyes esetben, amidőn valamely publikációval kilép, kiteszi magát a kritikának, a hozzászólásnak, a legtagabb értelemben. Ő a bírálatot, a gáncsol, a különböző értékelést éppúgy kénytelen elfogadni, mint az író, a festő, a színész, a szónok, aki a nyilvánosság elé lép. A kritika, a sajtó, a közönség voltaképp már ítéletet mond a kiadó tevékenységéről minden egyes vállalkozásának közrebocsátása alkalmával, amikor azt támogatja, elfogadja vagy elhárítja magától.

Ha most egy összefoglaló mű keretében egy vállalat életének fél századával be akarok számolni és azokat a kapcsolatokat feltüntetni, amelyek ezt a vállalatot a közműveltséggel, az általános kulturális fejlődéssel és a legtagabb értelemben vett emberi civilizációval összekapcsolják: akkor voltaképpen csak új alkalmat szolgáltatok a kritikának arra, hogy összefoglaló bírálatot gyakorolhasson a maga összefüggéseiben retrospektív módon bemutatott működés eredményei felett.

Az ily kritika lehet méltányló, lehet fel-emelő, lehet gáncsoló, lehet lesújtó, mindenképpen csak értékes lesz és objektív igazságot előtt előre is meg kell hajolni. Csak egyet nem lehet elfogadni még az ilyen, a munka egész komplexumát felölölő bírálattól sem, sőt attól legkevésbé, ti. az intenciók tisztaságának, a célok és szándékok szentségének, az akarat becsületességének meggyanúsítását.

(Bevezette és közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor)

Polcra való

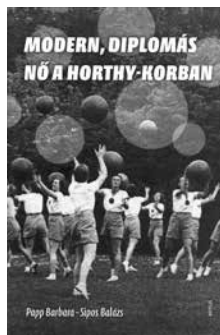
– főszerkesztői könyvajánlók –

A könyv egyetemes művelődés- és művészettörténeti összefüggésrendszerben mutatja be a 19. végétől Európában és az Egyesült Államokban megjelenő életreform-mozgalmakat, a témakör legkiválóbb külföldi

(főleg német) és hazai kutatóinak tollából. De miben is áll az „életreform”? Összefoglaló jellegű kifejezésről van szó, kiindulópontja az „elvágyódás az érzelmi ridegség elidegenedett világából”, amelynek következményeként új irányokban és új helyszíneken addig ismeretlen világnézeti elképzelések nyertek teret, s váltottak ki új társadalmi hatásokat. Jellemzői közül kiemelendő a „harmadik út evangéliuma”; elemei: spiritualitás, lelki alkotóerő, természetközelség, az emberi test kultusza, apokaliptikus látomások. Megnyilvánulási formái pedig egyebek mellett a szakrális építészeti törekvések, a kommunamozgalom, a művésztelepek és művészproféták, az új vallási közösségek. A kötetben külön fejezetet kapott a mozgalom „Mekkája”, az olaszországi Monte Verità. Nem kevésbé fontos az *Életreform kislexikon*, személyek, helyszínek, koncepciók és mozgalmak szócikkeivel. A korabeli forrásokat tartalmazó függelék sem érdemes elmulasztani.

Rejtett történetek. Az életreform-mozgalom és a művészetek. Szerkesztette: Németh András – Ehrenhard Skiera. Műcsarnok, Budapest, 2018. 288 o. ISBN 978-615-5695-19-3

Már a cím szokatlan: egymással szinte összeegyeztethetetlen fogalmakkal operál. A Horthy-korhoz más ismérveket szoktunk társítani. Pedig nőkérdés ebben az érában is létezett, sőt, itt létezett csak igazán!

A fejezetcímeket tekintve bőven találunk témákat: a nő(iesség) ábrázolása, nőoktatás, női munkavállalás, a nők politikai szerepvállalása, nőegyesületek, női lapok. A dualizmus utolsó évtizedeitől a 20. század közepéig tartó háromnegyed évszázad a női emancipáció kora. Tudták, hogy nők csak 1895-től iratkozhattak egyetemre? Hogy nőt állami szolgálatba (alorvosnak) először 1903-ban neveztek ki? Hogy a kultuszminiszter 1928-tól tette lehetővé a nők egyetemi magántanári habilitációját? Az első fecske 1931-ben Vendl Mária geológus volt, Debrecenben. A munkanélküliség a diplomás nőket a férfiaknál jobban sújtotta, az 1935-ben Bécsben régészetből doktorált Mozsolics Amália csak 1939-ben állhatott munkába a Nemzeti Múzeumban, mint díjtalan (!) gyakornok. A kötet pontos szociológiai körképet ad a nők két világháború közötti helyzetéről, a diplomások lehetőségeiről, a nők nyilvános, közéleti aktivitásáról. Számos kortárs szemelvény, képek, ábrák, gazdag forrásbázis: jól megírt könyv.

Papp Barbara – Sipos Balázs: Modern, diplomás nő a Horthy-korban. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 288 o. ISBN 978-963-338-399-5

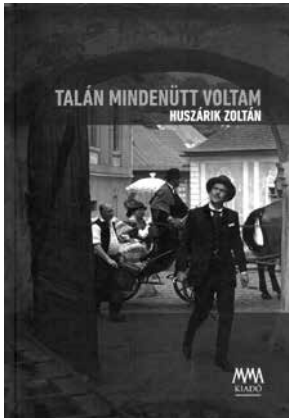
A magyar pedagógia- és esztétikatörténet jeles alakja a Sárospatakon született és erett-ségizett Mitrovics Gyula (1871–1965), a debreceni egyetem pedagógia tanszékének alapító professzora (1918–41), a bölcsészkar 1923/24. évi dékánja, az egyetem 1940/41. évi rektora. Ezt megelőzően volt pataki gimnáziumi tanár, miskolci leánynevelő intézeti igazgató, debreceni református kollégiumi tanár, internátus- és könyvtárvezető. Tudományos eredményeinek elismeréseként 1935-ben az MTA levelező tagja lett, 1937-ben a Magyar Esztétikai Társaság első elnökévé választotta. Ez a kötet első látásra rész-életrajznak tűnik, hiszen az alcímében jelzett periódus azonos Mitrovics vezetői regnálásával. De mégsem erről van szó, sőt nem is debreceni pedagógiatörténetről. A szerző egyetlen intézmény fejlődéstörténetén keresztül – amely szervesen összefonódott egyetlen személy élettörténetének egy adott szakaszával – oda-vissza kölcsönhatásokról ír, különböző tényezők eredőit és hatásmechanizmusát mutatja be a korabeli tudomány- és oktatásszervezés elemeivel és szabályaival együtt, s ezzel pontosan ábrázolja a rendszer lehetőségeit és korlátait.

Vincze Tamás: Alkotás és iskolateremtés. Pedagógia tanszék a Tiszántúl egyetemén 1918 és 1941 között. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017. 194 o. ISBN 978-963-318-674-9

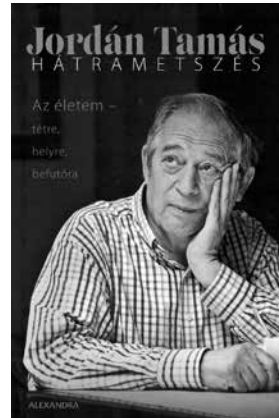
Magyarországon a testgyakorlást már az 1868-as népoktatási törvény kötelezővé tette, bár szaktanárok még nem léteztek. A testi nevelés fontosságának állami oktatáspolitikai szintjére emelését Klebelsberg Kunó kultuszminiszter valósította meg, a Testnevelési Főiskola (ma: Egyetem) 1925-ben történt megalapításával. Ettől kezdve jelennek meg markánsan testnevelési tárgyú tantervek, s lesz érzékelhető a tankönyvek és tanári kézikönyvek közötti különbség. A szerző áttekinti a tantervek hazai történetét, változásait és hangsúlyeltolódásait. Fejezetet kap a nemzetközi tantervméleti háttér bemutatása, a kontinentális (finn, francia, norvég, osztrák, spanyol) és az angolszász modell (angol, dán, egyesült államokbeli, holland, skót) összevetése. A témához tartozik az 1990-es rendszerváltást követő tantervek elemzése, benne a szinte folyamatosan módosított NAT-tal. Végül empirikus kutatási eredményeket olvashatunk, a 11–18 éves fiatalok testnevelés iránti affektivitásával kapcsolatban. A könyv összességében egyfajta útravaló a fiatalok testi és egészségügyi nevelésének életkori adottságokon alapuló, az elvárható fizikai teljesítményre figyelő kívánatos jövőképek kialakításához.

Hamar Pál: A testnevelés tantervmélete. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2016. 184 o. ISBN 978-963-9955-69-1

Huszárik. Jelképpé nemesült név. Mással össze nem téveszthető képi világot megvalósító művész, akinek nagyjátékfilmes életműve mindössze két film. Az első 1971-ben a *Szindbád*: a cím a főszereplő Latinovits Zoltán szinonimájává vált. A második 1979-ben a *Csontváry*: újabb magányos hős. Aztán a rövidfilmek: *Elégia* (1965), *Capriccio* (1969), *Amerigo Tot* (1969), *Tisztelet az öregasszonyoknak* (1971), *A piacere (Tetszés szerint)* (1976). S még néhány főiskolai és tévés alkotás, a „rendelt filmek”; mindösszesen 16 tétel. Nem sok. Annál több a nemzetközi elismerés: 21-szer szólították valamely külföldi filmfesztiválon. Itthon számos filmkritikusi és szemledíj mellett Balázs Béla-díjig (1973) és Erdemes Művész címig (1978) jutott el – ebben korai, ötven éves korában bekövetkezett halála is közrejátszhatott. 1990-ben posztumusz Kossuth-díjat kapott. A pályáját Zay László 1984-ben 120 oldalon foglalta össze. Hat évvel később Lencső László adta közre a tartalmas *Huszárik Breviáriumot*, közel 400 oldalon. A mostani kötet gerincét Gelencsér Gábor elemző tanulmánya alkotja, ezután Huszárik írásai és interjúi olvashatók, végül filmográfia, bibliográfia – *róla* és *tőle* most már valóban minden együtt van.

Talán mindenütt voltam. Huszárik Zoltán. Szerkesztette: Pintér Judit. MMA Kiadó, Budapest, 2018. 264 o. ISBN 978-615-5869-06-8

Színházművészetünkben nem kevés olyan személyt találunk, akik kifejezetten „civil” diplomával választották Tháliát, s lettek jelentős alkotók, elismert előadók, mint Latinovits Zoltán építészmérnök vagy Bujtor István közgazdász. S most itt egy újabb „nagy pályás” mérnök-geodéta, Jordán Tamás. Szerencsés ember, már műegyetemistaként egyetemi színpados színész. Alakításai, versmondásai (József Attila!) elsőrangúak, később a kaposvári színház fénykorának egyik ikonja. De elsősorban színházalapító, vagy ami még több: közösségi tér formáló személyiség. Agórá-t teremteni – ezt a jelszót tűzte maga elé. Ő csinálta meg Lázár Katalin a Merlint. Létrehozta, vezette – másokkal együtt – a POSZT-ot. Aztán lett az új Nemzeti Színház első társulatát megszervező igazgató. Öt év után ismét váltott: a szombathelyi teátrum gründeréhez látott hozzá, az addig állandó színházzal sosem rendelkező megyeszékhelyen. Itt is sikerrel járt. Memoárja olvasmányos, nem napló-szerű, inkább kronológiailag haladó novellafüzér, derűs nyugalommal. Rosszat senkiről nem ír. Akivel meggyűlt a baja, annak is inkább mentséget keres. Van-e hiányérzete? Mi a mérleg? Mindez olvasható, de – tartalomjegyzékkel könnyebb lenne...

Jordán Tamás: Hátramentszés. Az életem – tétre, helyre, befutóra. Alexandra Kiadó, Pécs, 2016. 304 o. ISBN 978-963-357-966-4

Régen falukönyvnek hívták az ilyesféle kiadványt, amely a település múltját és jelenét egyaránt tárgyalja. S amely rögtön egykor volt jelen idejű látellel kezdődik: Lénárth József állami tanító 1936-ban írott „Bodrogkeresztúr nagyközség jelene, múltja, jövője” című, mintegy hetven oldalas áttekintésével. Jó döntés volt újraközölni: hiteles, informatív, bájos. Aztán jönnek a régészeti emlékek: az 1920–22-ben feltárt ún. bodrogkeresztúri kultúra, illetve az 1918-as kincslelet. A község névadásának elemzése és középkori, vázlatos birtoklástörténet után az 1849-es bodrogkeresztúri győztes csatához érünk. Innentől a földrajz veszi át a stafétát: a táj és a szőlő kapcsolata, a világörökségi történelmi borvidék, majd külön a Dereszla és a Puklus pincészetek históriája. A hitéleti fejezetek elején Reb Sájele, a keresztúri csodarabbi és a hitközség áll, aztán jön a katolikus, a református és a görög katolikus egyház. Az 1986-ban megnyílt, 2007-ben tragikus módon leégett, ám 2008-ra újjáépített Faluház a község lakosságának alkotó erejét tanúsítja. Végül a település adatai, látványosságai, idegenforgalmi kínálata és jövőképe olvasható: a könyv egésze alapján nem nehéz hinni benne.

Bodrogkeresztúri történetek. Szerkesztő: Csörnök Mariann. Bodrogkeresztúr Község Önkormányzata, 2015. 176 o. ISBN 978-963-12-3523-4

Nem Ottlik Géza regényének új kiadását tartja kezében az olvasó, a cím a pataki főiskola helyzetére utal, ha jól megnézzük, két értelemben. Egyrészt földrajzilag, hiszen Sárospatak vonzáskörzete egykor három mai országot érintett. Másrészt oktatásszociológiai tényről közöl: a demográfiai helyzet és a felsőoktatás integrációs-centralizációs folyamatai között az egykori tanítóképző – mondjuk ki – lényegesen kisebb szeletet hasít ki a magyar felsőoktatásból, mint 20–30 éve. A túlélési stratégia immár az egri egyetem szervezeti keretei között vár kidolgozásra, ilyen értelemben ez a tanulmánykötet határozott életjel. Az első tömb a 160 éves sárospataki képzés néhány intézmény- és neveléstörténeti fejezetét tartalmazza. A második és harmadik rész oktatási-nevelési módszereket tárgyal, a kötetnek címet kölcsönző 2017-es tudományos konferencia előadásaiából. A vizsgált célcsoportok meglehetősen széles merítésből táplálkoznak, a bölcsődei és óvodai neveléstől a sajátos nevelési igényű tanulókon át a pedagógusjelöltekig. A témák között van erdei iskola, múzeum- és drámapedagógia és külön útmutatók a „digitális bennszülöttek” oktatásához.

Iskola a határon. Szerkesztették: Toma Kornélia – Bednarik László – Podlovics Éva Livia. Sárospataki Pedagógiai Füzetek 27. Líceum Kiadó, Eger, 2018. 266 o. ISBN 978-615-5621-68-0

Hogy miről nincs még lexikon? Erre egyre nehezebb válaszolni. Most már a tüntetésekről is van. Indulunk az 1988. március 15-ei ellenzéki demonstrációtól, a romániai falurombolás elleni tiltakozástól és a bős-nagymarosi tüntetéstől, majd jön Nagy Imréék újratemetése, a Páneurópai piknik, a köztársaság kikiáltása. S a szabad választások után minden folytatódik: taxisblokád, Demokratikus Charta, Göncz Árpád kifütyülése, Horthy-újratemetés stb. Nem folytatom: a könyvben minden fontos ügy benne van. A szerzők az eseményeket objektív ismérvek alapján veszik szemügyre. „Adatlappal” indítanak: cím, minősítés, szervezők, jelszavak, fő követelések, résztvevők és letartóztatottak száma, helyszín, időjárás, sajtóvisszhang. A beszámolók elfogulatlanok, a tüntetésekhez vezető út állomásai, az események folyamata, a szónokok és arcok bemutatása mértéktartó. Fontosak az elemző tanulmányok, tipológiák, a gyülekezések technikai eszközök (mobiltelefon) és a közösségi média által befolyásolt „fejlődéstörténete”. A kötet végi kronológiában a külön nem tárgyalt kisebb tüntetések is szerepelnek.

Katona András – Kiszelly Zoltán – Salamon Konrád – Simon János – Zachar Péter Krisztián: Tüntetések könyve. Negyedszázad 56 tüntetése Magyarországon (1988–2013). Antológia Kiadó, Lakitelek, 2014. 384 o. ISBN 978-615-5428-03-6

„Nincs ismeretlen táj. Fedezze fel az IBUSZ-szal!” Emlékszik még a szlogenre? Volt idő, amikor a külföldi társasutazások kizárólagosan, a belföldiek pedig erősen ajánlottan ezen az utazási irodán át szerveződtek (de létezett az Expressz és a Cooptourist is). A Kádár-korszakban az IBUSZ volt a MÁV hivatalos jegyirodája, kezelte a magánszemélyek devizaszámláit, városnéző buszokat üzemeltetett, fizetővendéglátó hálózatot működtetett (IBUSZ-szobák). A mai kor számára a felsorolt fogalmak sem érthetőek, nemhogy a mozaikszó. Pedig patinás elnevezést takar: Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Részvénytársaság. Az 1902-ben alapított cég formálisan a szocializmus alatt is rt. maradt, igaz, egyetlen tulajdonosa az állam volt. Az ötvenes években tevékenysége kibővült az IKKA-hálózattal (IBUSZ Külkereskedelmi Akció); később dollárboltnak hívtuk ezeket az üzleteket, ahol csak valutáért vásárolhattunk. A külföldi turisták beözönlésével az IBUSZ egyre nőtt: idegenvezetők, szállodai szolgáltatások tartoztak hozzá, a 3000 belföldi alkalmazott mellett 23 országban volt saját képviselője. Történetek, sztorik, sok-sok kép: egy ágazat hőskora. Immár nem ismeretlen.

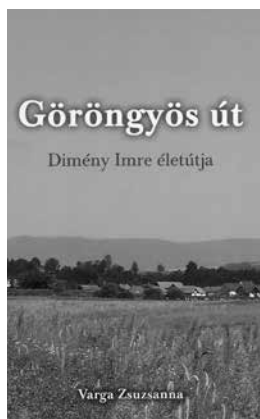
Maczó Balázs: IBUSZ ...mert úton lenni jó! Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 2018. 156 o. ISBN 978-615-5021-22-0

„Románia, a mindig más” – mondja a bevezető fejezet címe. Ha a 20. század második felének létező szocializmusára gondolunk, ez bizony igaz. Náluk nem államosztak szovjet csapatok, ellenben önálló, államfői szintű kapcsolatot építettek ki az Egyesült Államokkal. Nem vonultak be Csehszlovákiába 1968-ban, nem szakították meg a diplomáciai kapcsolatot Izraellel 1973-ban, és részt vettek az 1984-es Los Angeles-i olimpián. Mindeközben az országot súlyos politikai elnyomás, a nemzetiségek üldözése, drámaian alacsony életszínvonal, falurombolás jellemezte, a dinasztikus hatalomra törekvő Ceaușescu-házaspár uralma alatt. Aztán az 1989-es karácsonyi forradalom mindennek véres végét vetett. A szerző ennek a – szovjet blokkon belül is sajátos – fejlődési (?) útnak az eredetét és magyarázatát tekinti át. Nem csupán leírja, hanem értelmezi a történetet, rámutatva nemzetközi és román történelmi párhuzamokra, mert a folyamatok csak ezek ismeretében érthetők. A kötet végén olvasható, 1977-ből és 1986-ból származó két RKP PB-jegyzőkönyv végérvényesen meggyőzi az olvasót, hogy az államfői-pártfőtítkári elmebetegségnek tényleg nem volt határa.

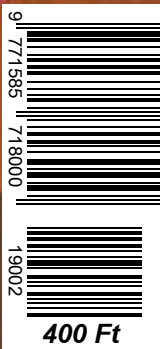
Lucian Boia: A román kommunizmus különös története (és szerencsétlen következményei). Fordította: Vallasek Júlia. Koinónia Kiadó, Cluj-Napoca, 2017. 208 o. ISBN 978-973-165-180-4

Ténykérdés, hogy az 1970–80-as évek magyar mezőgazdasága sikertörténet volt. Nemzetközi hatások és hazai reformfolyamatok, földrajzi adottságok és rátermett vezetők együtt eredményeztek optimálisan működő agráriumot. Az ágazat egyik sajátosságát a tudományos karriert is abszolváló szakpolitikusok jelentették. Közülük is kiemelendő az Erdélyből 1945-ben áttelepült Dimény Imre, aki pályája csúcán a lényegében általa kitárolt egységes mezőgazdasági és élelmezésügyi tárcát vezette, 1967–75 között. A reformellenzők átmeneti győzelme után – másokhoz hasonlóan – őt is leváltották, így a politikát a tudományra cserélte, s a Kertészeti Egyetem rektora lett. E minőségében is a modern mezőgazdasági és kertészeti üzemtan hazai élharcosa maradt, kutatások elindítója, új módszerek adaptálója. A 95 évesen elhunyt egykori agrárminiszter-akadémikus életút-interjújában mégis elsősorban a mélységes humánusra, a józan racionalitásra és a minden vezetőnek ajánlható irányítási-vezetési alapelvekre hívom fel a figyelmet. Dimény példája megmutatja, hogy a tenni akarás és a rendszerszemlélet szinte csodákra képes. A memoár gazdaságtörténelmi és vezetéstudományi szempontból egyaránt remekmű.

Göröngyös út. Dimény Imre életútja. Szerkesztette: Varga Zsuzsanna. Kossuth Kiadó, Budapest, 2017. 224 o. ISBN 978-963-09-8912-1

400 Ft

zemplenimuzsa.hu